

Bitlis Eren Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Bitlis Eren University
Social Science Institute Journals

(BEU.SBE.Derg.)

ISSN: 2147-5962

Cilt/ Volume: 6 Sayı/ Number: 1 Yıl/Year: Haziran/June 2017

Yazışma Adresi:

BEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Bitlis Eren Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
13000, Merkez, Bitlis/ TÜRKİYE

Tel: 0 (434) 222 0072

Fax: 0 (434) 222 0101

sbedergi@beu.edu.tr

<http://sb.beu.edu.tr>

Tarama Dizini

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
BİTLİS EREN UNIVERSITY SOCIAL SCIENCE INSTITUTE JOURNALS
(BEU.SBE.Derg.)

Cilt / Volume: 6 | Sayı / Number: 1
Yıl / Year: 6 | Haziran / June 2017

Sahibi / Owner

Prof.Dr. Erdal Necip YARDIM - Rektör/Rector

Editörler / Editors

Yrd.Doç.Dr. Ahmet ÖZDEMİR
Yrd.Doç.Dr. Veysel ERAT
Yrd.Doç.Dr. Hatice ÖZDİL
Yrd.Doç.Dr. Hekim TAY
Yrd.Doç.Dr. Erdem KARACA

Editör (Yayın) Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. Asem NAŞABAYEVA HEKİMOĞLU	Yrd.Doç.Dr. Hatice ÖZDİL	Yrd.Doç.Dr. Şahin KIZILTAŞ
Prof.Dr. İsa YÜCEER	Yrd.Doç.Dr. Hekim TAY	Yrd.Doç.Dr. Tevfik Emre ŞERİFOĞLU
Prof.Dr. Mehmet DEMİRTAŞ	Yrd.Doç.Dr. Hüseyin Nihat GÜNEŞ	Yrd.Doç.Dr. Veysel ERAT
Doç.Dr. Ali TEKİN	Yrd.Doç.Dr. Mehmet ALTIN	Yrd.Doç.Dr. Yusuf ÇINAR
Yrd.Doç.Dr. Ahmet ÖZDEMİR	Yrd.Doç.Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL	Yrd.Doç.Dr. Zeki UÇAR
Yrd.Doç.Dr. Erdem KARACA	Yrd.Doç.Dr. Metin İŞİK	Yrd.Doç.Dr. Zülfiye KOÇAK
Yrd.Doç.Dr. Fatih GENCER	Yrd.Doç.Dr. Sultan SÖKMEN	

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. A. Nuri YURDUSEV-Ortadoğu Teknik Üniversitesi	Prof.Dr. İlhami DURMUŞ-Gazi Üniversitesi
Prof.Dr. A. Emel KEFELİ-Marmara Üniversitesi	Prof.Dr. Kadir ARDIÇ-Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof.Dr. Abdulhalik BAKIR-Bilecik Üniversitesi	Prof.Dr. Kemal YILDIRIM-Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. Abdulkadir YUVALI-Erciyes Üniversitesi	Prof.Dr. Mahir FİSUNOĞLU-Çukurova Üniversitesi
Prof.Dr. Adem ÖĞÜT-Selçuk Üniversitesi	Prof.Dr. Mehmet KALPAKLI-Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr. Adem GÜNEŞ-Gazi Üniversitesi	Prof.Dr. Mehmet TÖRENEK-Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Ahmet KARADAĞ-İnönü Üniversitesi	Prof.Dr. Mesut ŞEN-Marmara Üniversitesi
Prof.Dr. Asaf Savaş AKAT-Bilgi Üniversitesi	Prof.Dr. Meyda YEĞENOĞLU- Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Aytül KASAPOĞLU-Ankara Üniversitesi	Prof.Dr. Muhammed Beşir AŞAN-Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Birol AKGÜN-Selçuk Üniversitesi	Prof.Dr. Muhittin ATAMAN- Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Celalettin VATANDAŞ- Karadeniz Teknik Üniversitesi	Prof.Dr. Mustafa OFLAZ-Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof.Dr. Cemalettin ÇOĞUROĞLU-Fırat Üniversitesi	Prof.Dr. Mustafa ÖZTÜRK-Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Çağlar KEYDER-Boğaziçi Üniversitesi	Prof.Dr. Mustafa UÇAR-Dicle Üniversitesi
Prof.Dr. Çetin PEKACAR-Gazi Üniversitesi	Prof.Dr. Mustafa UĞURLU-Yakındoğu Üniversitesi
Prof.Dr. Enver ÇAKAR-Fırat Üniversitesi	Prof.Dr. Nazan ÖZENÇ UÇAK-Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Fatih KARCIOĞLU-Atatürk Üniversitesi	Prof.Dr. Ramazan KORKMAZ-Ardahan Üniversitesi
Prof.Dr. Gülden YÜKSEKKAYA-Marmara Üniversitesi	Prof.Dr. Sait KINGİR-Siirt Üniversitesi
Prof.Dr. Halis ALBAYRAK-Ankara Üniversitesi	Prof.Dr. Suat GEZGİN-İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. H. Beril DEDEOĞLU-Galatasaray Üniversitesi	Prof.Dr. Talat Saim HALMAN-Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr. Halil SEYİDOĞLU-Doğuş Üniversitesi	Prof.Dr. Vecdi BİLGİN-Uludağ Üniversitesi
Prof.Dr. İbrahim KAVAZ-Fırat Üniversitesi	Prof.Dr. Yusuf Ş. HAKYEMEZ-Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. İbrahim YILMAZÇELİK-Fırat Üniversitesi	Prof.Dr. Zahir KIZMAZ-Fırat Üniversitesi

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief
Yrd. Doç.Dr. Veysel ERAT

Yazı İşleri Sorumlusu/Editorial Officer
Arş.Gör. Dilek ALMA

İngilizce Editörü/English Language Editor
Okt. İhsan KONAK

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından "**Hakemli Dergi**" statüsüne uygun yılda iki sayı olmak üzere yayımlanır. Dergi içeriği, tüm kullanıcılara açık, ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayımcıdan ve yazar/yazarlardan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir. Bu dergide yayımlanan makalelerin ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir. Fikirlerden Enstitümüz ve Üniversitemiz sorumlu tutulamaz. Makalelerde belirtilen görüşler, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinin görüşünü yansıtmaz. Dergide yayımlanan makalelerin tüm yayın hakları Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisine aittir. Makalesi dergimizde yayımlanmış olan yazarlar makalenin Özet kısmının veya tamamının PDF olarak dijital ortamda yayınlanmasını kabul etmiş sayılırlar. Dergi yazım kurallarına uymayan makaleler değerlendirilmeye alınmaz. Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir. Yayın için kabul edilen yazıların yayın hakkı, yayımlanan yazıların da her türlü telif hakları dergiye aittir. Yazara herhangi bir telif hakkı ödenmez.

BU SAYIDAKİ HAKEM KURULU / REVIEWERS OF THIS ISSUE

Cilt:6 | Sayı: 1 Yıl:2017

Volume:6 | Number:1 Year:2017

Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU / Bitlis Eren Üniversitesi

Prof. Dr. Hava SELÇUK / Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Kezban ACAR KAPLAN / Celal Bayar Üniversitesi

Doç. Dr. Ali TEKİN / Bitlis Eren Üniversitesi

Doç. Dr. Efkan UZUN / Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Gönül BABAYİĞİT /Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Adem Arslan / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Adnan TAŞGIN / Atatürk Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Nur BUYRUK AKBABA / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Burcu GEZER ŞEN / Fırat Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Bülent DURAN / İstanbul Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Çağatay DERECELİ / Adanan Menderes Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ebru MANDACI / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Edip Yılmaz / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Emrah AYKORA / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Esra GÜNDÜZ / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Güçlü ÖZEN / Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Gül GÜN / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hacer GÖL / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hayreddin KIZIL /Dicle Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hekim TAY / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. İbrahim SÜRÜCÜ / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Naci SEVKAL / Dokuz Eylül Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Metin KILIÇ / Düzce Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Onur YERLİKAYA ŞAŞMAZ / Fırat Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN / Karabük Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Şahin KIZILTAŞ / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Tahsin KORKUT / Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Veysel ERAT / Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Zülfiye KOÇAK / Bitlis Eren Üniversitesi

Arş. Gör. Dr. Hasan Taşkiran / Bitlis Eren Üniversitesi

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF BİTLİS EREN UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

Cilt:6 | Sayı: 1 Yıl: 2017
Volume:6 | Number:1 Year: 2017

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Uluslararası İlişkilerde Aydınlanma Faktörü**
Enlightenment Factor in International Relations
Yusuf ÇINAR.....1-28
- Çocuk ve Suç İlişkisinin Sosyolojik Suç Kuramları ile İncelenmesi**
Investigation of Child and Crime with Sociological Crime Theories
Özge CÖMERT – Yelda SEVİM 29-40
- Sağlık Kurumları Çalışanlarında Örgütsel Stres ve Zaman Yönetimi İncelemesi:
Bitlis İli Örneği**
*Examination of Organisational Stress and Time Management of Health Organisation
Personnel: Sample of Bitlis Province*
Ece UĞURLUOĞLU ALDOĞAN - Damla AYKORA 41-56
- Safevî Şahlarının Ahlat ve Adilcevaz'la İlgili İki Fermanı Üzerine**
On Two Decrees by Safavid Shahs about Akhlat and Adiljevaz
Namiq MUSALI.....57-70
- Kadın Voleybolcularda Tabata Protokolüne Göre Uygulanan Pliometrik
Egzersizlerinin Kuvvet Parametrelerine Etkisi**
*The Effects Of Plyometric Strength Exercies Which are Being Applied According to the
Tabata Protocol for the Female Volleyball Players*
Emrah AYKORA - Erdoğan DÖNMEZ 71-84
- Türkiye Selçuklularında Astronomi**
Astronomy in the Seljuks of Turkey
Seyfettin KAYA 85-102
- Günümüz Medreselerinde Fıkıh Eğitimi -Şanlıurfa Örneği-**
Fiqh Education in Contemporary Madrasah: The Example of Şanlıurfa
Adem ARSLAN 103-120

Akdamar Anıt Müzesi'nin (Kilisesi) Tarihsel Süreçleri Ve Kültürel Miras Turizmi Açısından Önemi

Historical Processes of Akdamar Monument Museum and Potential of Cultural Heritage Tourism

Hacer ARSLAN KALAY - Sevcan YILDIZ 121-136

Mardin Artuklu Üniversitesi Öğrenci Profili Ve Harcama Analizi

Mardin Artuklu University Student Profile and Expenditure Analysis

Engin İŞ - Suphi BALCI - Mehmet Selman KAYAN 137-150

Okul Öncesi 5-6 Yaş Grubu Çocukların Dileklerinin İncelenmesi

Investigation of Wishes of Pre-School Children 5-6 Age Group

Sultanberk HALMATOV - Emine KIZILTAŞ 151-162

Türkiye Düzey - 1 Bölgeleri için Yoksulluk Üzerine Bir Çözümleme

An Analysis on Poverty for The Level - 1 Regions of Turkey

Güller ŞAHİN - Halil İbrahim AYDIN 163-180

Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri

Burial Forms in Iranian Zoroastrians From Part to Present

M. Emin SULAR 181-204

Civil and Political Rights vs. Social and Economic Rights: A Brief Overview

Medeni ve Siyasal Haklara Karşı Ekonomik ve Sosyal Haklar: Kısa Bir Değerlendirme

Elif GÖZLER ÇAMUR 205-214

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 23.01.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 16.06.2017

Uluslararası İlişkilerde Aydınlanma Faktörü

Yusuf ÇINAR*

Öz

Aydınlanma ortaçağ dönemi uygulamalarına tepki neticesinde ortaya çıkmış bir düşünceler bütünüdür. Aydınlanmayı diğer akımlardan ayıran ana unsurun hala uygulamada etkili olabilmesidir. Bu çalışma Aydınlanma'nın ortaya çıkışı ve ulus devletin belirginleşme süreçlerinin tarihsel olarak örtüşmesinden hareket etmektedir. Bu bağlamda aydınlanmanın devletlerarası ilişkilere nasıl etki ettiği ve devletin karakteristik unsurlarının netleşmesinde ne kadar etkili olduğu analiz edilmektedir. Nitekim Uluslararası İlişkiler disiplinin gelişimi bağlamında ise Aydınlanma'nın günümüze kadar gelen etkileri bulunmaktadır. Bu çalışma Aydınlanma'nın uluslararası ilişkiler disiplininin kuruluş sürecine nasıl etki ettiği analiz edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: *Aydınlanma, Ulus-Devlet, Uluslararası İlişkiler Disiplini*

Enlightenment Factor in International Relations

Abstract

The Enlightenment Age is a whole of thought which emerged in response to the Medieval Era practices. The main factor distinguishing the Enlightenment Age from other streams is that it can still be effective in practice. This study starts with the historical coincidence of the emergence of the Enlightenment Age and the process of manifestation of the nation state. In this context, how the Enlightenment affected the international relations and how effective it was in the clarification of the state's characteristic elements are analyzed. Indeed, in the context of the development of the International Relations discipline, the Enlightenment has some effects which are still felt today. This study analyzes how the Enlightenment Age had an influence on the establishment process of international relations discipline.

Key Words: *Enlightenment, Nation-State, International Relations Discipline*

---

* Yrd.Doç.Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, ycinar@beu.edu.tr

GİRİŞ

Aydınlanma ortaçağ karanlığına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu tepkinin temeli kilise egemenliğine bir başkaldırı niteliğindedir. Aydınlanma bir entelektüel hareket olarak ortaya çıkmış, toplumsal dönüşümü ve köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda aydınlanma dönemi filozofları entelektüel birikimleri ile süreci yönlendirmişlerdir. Aydınlanmacı filozofların getirdiği düşünce yapısı ile sekülerleşme, dönem itibarıyla yol gösterici bir kavram olmuştur. Toplumun bilinçlenmesi, toplumun kendisini yönetecek erkinde niteliklerinin şekillendirilme sürecini başlatmış ve ulus devlet önemli bir kavram olarak siyasi arenaya girmiştir. Devletlerin niteliğinin değişmesi devletlerarası ilişkilerin biçimini değiştirmiş ve dünya ulus devlet çağına girmiştir. Devletlerarası ilişkilerin bir önceki döneme göre farklılık arz etmesi bir bilim dalı olarak Uluslararası İlişkiler disiplinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Aydınlanma filozoflarının toplumların daha iyiye gideceği ve barış olacağı inancı ilk önce Avrupa Uyumu ile pratiğe dökülmüştür. Akabinde Milletler Cemiyeti, dünya barışını sağlamak için kurulmuştur. Bu bağlamda tarihsel süreç Uluslararası İlişkiler disiplinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Aydınlanma sadece 18. yüzyıla ait bir kavram değildir. Çünkü Aydınlanmanın etkisi hala hem devletlerarası ilişkilerde hem de Uluslararası İlişkiler disiplinde devam etmektedir.

Bu çalışmanın amacı Aydınlanma döneminin düşünce yapısını ortaya koyarak, bu entelektüel hareketin hem devletlerarası ilişkilere etkisini hem de Uluslararası İlişkiler disiplinine katkısını analiz etmektir. Bu noktada tarihsel süreçte aydınlanmanın siyasal göstergeleri ele alınmaktadır.

Makale üç bölümden oluşmaktadır. Makalenin birinci bölümünde aydınlanma tanımlanmaya çalışılmıştır. Aydınlanma filozoflarının düşünceleri ele alınarak, bu entelektüel birikimin 18. ve 19 yüzyılda meydana gelen siyasi olaylara hangi düşünsel kavramlarla etki ettiği incelenmiştir. İkinci bölümde aydınlanma düşüncesinin siyasal göstergeleri ele alınmış, Fransız İhtilali ve Avrupa Uyumu üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu bölümde ulus-devlet, vatandaşlık, pasaport, sınır, ulusal çıkar gibi kavramların ortaya çıkışında aydınlanma düşüncesinin izleri ortaya konulmaktadır. Üçüncü bölümde aydınlanma düşüncesinin Uluslararası İlişkiler disiplinin kuruluşuna yapmış olduğu katkılar analiz edilmektedir. Ayrıca bu bölümde aydınlanma düşüncesinin, disipline getirmiş olduğu sorunlar tartışılmaktadır.

AYDINLANMA NEDİR?

14 ve 15.yüzyıl Ortaçağ dönemi, Avrupa tarihinin karanlık dönemi olarak literatüre geçmiştir. 16.yüzyılda, çok eski zamanlara ait adetler ve gelenekler canlanmış, kralların tanrısal vasıflarla donatıldığı, klasik ve dinsel dönemlerden

kalan monarşi miras alınmıştır.¹16. ve 17. yüzyıllar, dinler arası savaşların yaşandığı bir çağdır. Başka bir deyişle, Ortaçağ Avrupa'da dinler arasında hoşgörüsüzlüğün arttığı dönem olarak tarihe geçmiştir. Aydınlanma dönemine bir geçiş olarak adlandırabileceğimiz 16. ve 17. yüzyılda, engizisyon aracılığı ile Katolik mezhebi; Avrupa'da yaşayan insanların vicdanını denetlemeyi amaçlamıştır.² Bu bağlamda aydınlanma³ kavramı, 18. yüzyılın düşünsel mantığını anlatan çok önemli bir kavramdır.

Avrupa üniversitelerinin eğitim anlayışı, 13.yüzyıldan itibaren, Aristoteles felsefesi ve bilgi birikiminin yaygınlaşması için kullanıldı. Başından beri bu kurumlar Aristoteles'in öğretilerini yaymayı en önemli misyon olarak kabul etmişlerdir. On altıncı yüzyıl düşüncesine göre, dünya ve çevresindeki evren birbirinin karşısı bir uyum içindeydi. Bu düşünceler M.Ö. 332 yılının filozofu Aristoteles'e aitti. Platon'un öğrencisi, Büyük İskender'in hocası olan Aristoteles'in düşüncesi mantık, psikoloji, zooloji ve edebiyat alanında 16. yüzyıl itibari ile en önemli kaynak konumundaydı. Fakat Aristoteles, doğa ile ilgili fikirlerini deneysel kanıt göstermeden izah etmiştir ve bu fikirler sadece Aristo'nun mantık önermeleri ile doğrulanmıştır.⁴Bu bağlamda aydınlanma döneminin, deney ve gözleme daha fazla önem vermesinin sebebi karanlık dönemde bu iki kavramdan uzak durulması yatmaktadır.

Burada ilginç olan ise, Aristo'nun Fizik ve Astronomi alanında yaptığı kavramsallaştırmaların çoğunun yanlış olmasıdır. Buna rağmen bu düşüncelerin 16. yüzyıla kadar sorgulanmadan kabul edilmesine sebep olan en önemli kurum kilisedir. Kilise bu dönemde öğrenimin yapıldığı yer konumundadır. Bundan dolayı Orta Çağ'da eğitim, kilise kontrolünde gerçekleşmiştir. Ayrıca Orta Çağ'da üniversiteler, kilise görevlilerinin büyük bölümünün görev yaptığı yer konumundaydı. Üstelik bu dönemde, üniversite öğrencilerinin büyük bölümü eğitim hayatlarının sonunda kilisede görevli olmayı hedeflemişlerdir. Bu döngü, soyluların çocuklarını yüksek eğitimlerine devam ettirme çabalarının sonucunda

¹Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arka Plan Çalışması*, Çeviren: Serpil Çağlayan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2001), s. 35.

²Smith, *Rönesans ve Reform...*, s. 192.

³Aydınlanma kavramı, 18. Yüzyıl filozofları tarafından yaşadıkları dönemi ifade etmek için hiç kullanılmamıştır. Fransa'da 18. Yüzyıl aydınlanma dönemi ışıklar yüzyılı olarak kavramsallaştırılmıştır (the century of lights). Aydınlanma kavramı (Enlightenment) Fransızlar tarafından 1950'lerden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Aydınlanma, İngilizcede 18. yüzyılın hemen akabinde kavramsallaşsa da, aydınlanmayı bir dönem olarak akademik camiada kullanımı II. Dünya Savaşından sonraya rastlamaktadır.1956 yılında Isaiah Berlin *The Age of Enlightenment*, aydınlanma kavramını kullanarak doğrudan aydınlanma dönemini anlatan ilk eseri yazmış, akabinde Jack Lively 1966 yılında *The Enlightenment* adlı eseri yazmıştır. Graeme Garrard. 'The Enlightenment and Its Enemies', *American Behavioral Scientist*, Vol.49, No.5, 2006, s.666.

⁴William Bixby, *Galileo ve Newton'un Evreni*, Çeviri: Nermin Arık, (Ankara: Tübitak Yayınları, 2002), s. 9.

sekteye uğramıştır.⁵Öyle ki, üniversitelerde kilise yanlısı kesimin din düşmanı olarak tanımlayacağı aydın bir kesim⁶ meydana gelmiştir.

17. yüzyıla gelindiğinde üniversitelerde bazı hekimler dışında kürsü sahibi olan çok az sayıda bilim adamı olmuştur.⁷Fakat 17. yüzyılla birlikte Orta Çağ'dan kalma eğitim sistemi ağır ağır ortadan kalkmaya başlamış, bilimsel dernekler kurulmuştur. Bu uyanış Aristotelesçi felsefeye karşı bir başkaldırı durumundadır.⁸Orta Çağ sonrasında insanlar, Aristoteles yerine doğaya yönelmişlerdir.⁹Newton'un nesnelere hareket ettiğine dair matematik çözümlenmesi ile birlikte bilim, 17. yüzyılda farklı bir yol almaya başlamıştır. Öyle ki; evrenin matematiksel düzenine Tanrı'nın müdahalesi kabul edilemezdi, bu düşünce Avrupa toplumsal yapısını değiştirecek süreci başlatmıştır. Tanrı'nın insanların sosyal yaşamına müdahale etmediğini düşünenlerin, Tanrı'dan Kut almış Krallara alternatif bir siyasal yasallık kuramı geliştirmeleri gerekmiştir.¹⁰Bir nevi bu çaba, felsefe ile dinin birbirinden ayrılması sürecini başlatarak, bilim alanında da sekülerleşme sürecini yaratmıştır.¹¹

Orta Çağ bilim adamları, insanın ayırt edici unsurunun imanın öncelediği akıl olduğunu iddia ederken, Rönesans yazarları insanın "kendisini" keşfetmişlerdir.¹²Başka bir deyişle, aydınlanma dönemi, Rönesans ve Reform döneminde yaşanan bilimsel ve dinsel gelişmelerin toplum tabanında kendine yer bulmasıdır. Belirli entelektüel kişilerin toplum tabanında meydana gelen gelişmeleri, kontrol altına almaya çalışması da aydınlanma diye tanımlanabilir. Aydınlanma, bir bakıma İngiltere'de David Hume, Fransa'da Voltaire, Almanya'da Immanuel Kant'tır. Aydınlanma, yukarıda bahsedilen Orta Çağ karanlığına bir tepki olarak meydana gelmiştir. Başka bir deyişle aydınlanma, Batı felsefesinde yaratılan bir düşünce devrimidir.¹³

Aydınlanmayı Isaiah Berlin, Batı akılcılığının Âdem ve Havva'dan gelen günahının bir ürünü olarak yorumlamaktadır. Berlin'e göre aydınlanmanın en

⁵Richard S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, Çeviren: İsmail Hakkı Duru, (Ankara: Tübitak Bilim Kitapları, 1997), s. 126.

⁶Bu bilim adamlarından en şanssız Galileo olmuştur. Aristo'nun evrenin değişmezliği üzerine yazdıklarının yanlışlığını iddia etmesi, kilise tarafından Kitab-ı Mukaddes'e aykırı olduğu sebebi ile reddedilen Galileo'nun iddialarında ısrar etmesi ise hayatına mal olmuştur. Nicolaus Copernicus'in ise, bilim dünyasına katkısı, ayın dünya çevresinde döndüğünü fark edebilmesi ile başlamıştır. Astronomi alanında yeni buluşların gözlemle elde edinmesi Aydınlanmacı düşünürlerin kendine güvenini arttırıcı etkide bulunmuştur Bakınız, Bixby, *Galileo ve ...*, s.56-68.

⁷Westfall, *Modern Bilimin...*, s. 127.

⁸Westfall, *Modern Bilimin...*, s. 131.

⁹Smith, *Rönesans ve Reform...*, s. 187.

¹⁰William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alaeddin Şenel, (Ankara: İmge Yayınevi, 2007), s. 514.

¹¹Smith, *Rönesans ve Reform...*, s. 186.

¹³ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi, Kavramlar Tanımlar Yaklaşımlar*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2008), s. 300.

önemli figürleri Montesquieu ve Hume'dur.¹⁴ Montesquieu, politika bilimine teorik bir çerçeve sunan önemli bir aydınlanmacıdır. Tasnif ve sınıflandırmalar yaparak bilimsel metotları, politika bilimine uygulamış ve önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca Newton fiziği ile tutarlı bir bilim oluşturmayı amaçlamıştır.¹⁵ Montesquieu, feodal sistem sonrasında Avrupa'da oluşacak yeni siyasi teşkilatın ne olacağına dair ipuçları vermiştir. Avrupa'da oluşacak yeni siyasi teşkilatın, Asya'daki imparatorluklara benzemeyeceğine değinerek, Avrupa'nın dağlık olmasından dolayı, kurulacak bir devletin çok geniş topraklarda hâkimiyet kuramayacağını belirtmiştir.¹⁶ Montesquieu yasalar üzerinde durur ve yasaların, insan aklı ile oluştuğunu dolayısıyla farklı bölgelerdeki insanların farklı yasalar ile yönetilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Montesquieu, kanunların insanlar ve devletler arasındaki ilişkileri geliştirici olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Yasaları inceleyen filozof, yönetim biçimlerini ele almıştır. Kanunların Ruhı isimli kitabını 1748 yılında yayımlamış, demokrasi ve aristokrasi ayrımını tanımlamıştır.

Diğer bir aydınlanma düşünürü Voltaire, Montesquieu'nün hürriyet aşkından övgüyle bahsetmiştir.¹⁸ Montesquieu'ye göre, Cumhuriyet, yönetim erkinin tüm millette olması halinde olabilecek bir yönetim şeklidir. Yönetim yetkisinin halkın bir kısmında olması ise aristokrasidir. Demokrasiyi Montesquieu, kendine has bir üslupla tanımlamaktadır. Ona göre demokrasi altında yaşayan bir millet bazı bakımlardan hükümdar, bazı haklar bakımından tebaa durumundadır. Montesquieu'nun Kanunların Ruhı adlı kitabında altını çizdiği iki önemli unsur bireysel özgürlük ve politik özgürlüktür.¹⁹ Montesquieu'nun hürriyet ateşini biraz daha körüklemesi, aydınlanma çağında politik gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Aydınlanma dönemi filozoflarından David Hume, yazdıkları ile hem edebiyat dünyasına hem de felsefe dünyasına yeni bir soluk getirmiştir. Hume, Newton'u örnek almış ve Newton'un gökyüzüne dair sunduğu mekanik önermeleri ve fizikte geliştirdiği yeni metotları sosyal bilimlerde taklit etmiştir. Hume yazdıkları ile insan tabiatını Newton'un anlayışına uydurmaya çalışmıştır. Hume *olguya ait bir şeyle ilgili olan her usavurmanın özü ve tabiatı nedir?* Sorusunu usavurmaların sebeple netice bağlantısı üzerine vurgu yaparak

¹⁴Bernard Yack, 'The Significance of Isaiah Berlin's Counter-Enlightenment', *European Journal of Political Theory*, 3 Aralık 2012, s. 3

¹⁵ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, (Bursa: Asa Kitapevi, 2007), s.141.

¹⁶Peter T. Manicas, 'Montesquieu and the Eighteenth Century Vision of the State', *History of Political Thought*. Vol. II. No. 2. Summer. Haziran 1981, s. 321.

¹⁷Alan Macfarlane, *Making of the Modern World: Visions from the West and East*, (USA: Palgrave, 2002), s. 13.

¹⁸ Ülker Gürkan, *Montesquieu ve Kanunların Ruhı*, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1988-40-01-04/AUHF-1988-40-01-04-Gurkan.pdf>, (Erişim Tarihi: 21.12.2012), s.9.

¹⁹Macfarlane, *Making of the Modern...*, s. 20. Ayrıca bakınız, Cevizci, *Aydınlanmanın...*, s. 155.

cevaplamaktadır. Hume, sosyal bilimlerde neden-sonuç ilişkisinin önemini göstermeye çalışmıştır:

Bu bağlantıyla ilgili olan bütün usavurmalarımızın temeli nedir? Hume bu soruya tek kelime cevap vermektedir: Deney. Deneye göre meydana getirdiğimiz bütün vargıların temeli nedir?

Hume bu sorunun cevabını bireyin kendisinin bulacağını belirtmektedir²⁰. Buradan anlaşılacağı üzere, Hume, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde bireyin aklını kullanarak problemleri çözebileceğine inanmıştır. Newton gibi bilimin gelişmesine zarar veren metotlara son vermek ve herkesin kabul edebileceği genel geçer sonuçlara ulaşmak, Hume felsefesinin temelini oluşturmuştur²¹.

Voltaire ise, Orta Çağ dogmalarının insanı kötü olarak göstermesine itiraz etmiştir. Başka bir deyişle, insanın şeytanın oğlu olmasını kabul etmemiş, insanın aslında kötü olarak yaratılmadığını belirtmiştir. Voltaire göre, eğer insan kötü yaratılmış olsaydı insanlar sürekli çatışma içerisinde olur bir arada yaşamak diye bir şey söz konusu olamazdı²². Yazar, bu aşamada Vatan kavramını tartışmış ve vatanın o dönem itibariyle şehir veya köy şeklinde var olduğunu belirtmiştir.

Voltaire, Fransız İhtilali'nden önce 1764'te yazdığı metinlerinde "vatanımız krallıkla mı, cumhuriyet ile mi idare edilsin" diye sorarken, halk demokrasi ister ama nasıl oluyorda 4000 yıldır dünyayı hükümdarlar idare ediyor diye serzenişte bulunmaktadır. Voltaire, insanın kendi kendisini yönetememesinin sebebi olarak, kendisine layık olmayan yönetimleri kabul eden insanları görmüştür. Roma İmparatorluğu'nda iyi vatandaş olmak için "Mahvolsun Kartaca" demesinin gerekli olduğuna değinen yazar, dünya vatandaşı kavramını ise, vatanının ne daha büyük ne daha küçük, ne daha fazla zengin ne de daha az fakir olmasını isteyen kişiler olarak tanımlamaktadır.²³ Voltaire yaşadığı döneme biraz daha iyimser bakarak Avrupa'nın bir tek bütün olduğunu, Avrupa'nın aslında tek bir hukukla yönetildiğini, hatta başka bölgelerde rastlanmayacak şekilde Avrupa'da kralların komşu bir ülkeye seyahatin çok daha kolay olduğunu belirtmiştir²⁴. Voltaire, Avrupa'yı kendi istediği gibi görmek istemiştir. Bu bağlamda Voltaire, Avrupa'nın farklı toplumlarının ileriki safhada farklı şehirlerde bir araya geldiği zaman, aslında her iki toplumun da aynı olduğunun farkına varacaklarına inanmıştır. Kısaca Voltaire, Avrupa'nın önde gelen milletlerini türdeş olarak varsaymıştır.²⁵

---

²⁰ Hume, *İnsan'ın Zihni Üzerine...*, s.46.

²¹ David Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, Çeviren: Selvin Evrim, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1945), s.9.

²² Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1946), s. 19.

²³ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, s. 82.

²⁴ Bruce Buchan, 'Civilized Fictions : Warfare and Civilization in Enlightenment Thought' *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol.36 No.64, 2011, s. 67

²⁵ Buchan, 'Civilized Fictions...' , s. 67.

18. yüzyıl aydınlanma yazarlarından J. J. Rousseau sunduğu toplumsal bakış açısı ile bir nevi halk üzerine bir otoritenin nasıl oluştuğunu çözümlenmiştir. Rousseau'nun siyaset bilimine en büyük katkısı, siyaset hukuku ile kendi ilkelerini birleştirmesi sonucunda yazdığı "Toplum Sözleşmesi'dir". Başka bir deyişle Rousseau, toplumu yönetenlerin meşru olma ilkelerini belirtmiş, meşru olmama kriterlerini de ele almıştır.²⁶Rousseau, toplumsal sözleşmeyi şu şekilde açıklamaktadır²⁷:

"Doğası gereği topyekûn bir rıza gerektiren tek bir yasa vardır. Toplumsal anlaşmadır bu. Çünkü sivil birlik dünyanın en gönüllü işidir; özgür doğan ve kendisinin efendisi olan hiçbir insan, hiçbir insan tarafından itaate zorlanamaz".

Bireyin özgürlüğünü, diğer bireylerle aynı haklara sahip olması sebebiyle korunduğunu belirten Rousseau, bireyin aslında bir şey yitirmediğini aksine kazandığını belirtmiştir²⁸. Başka bir ifadeyle Rousseau, sırf güce dayanarak politik otoritenin bireyler üzerinde meşruluk sağlayamayacağını iddia etmiştir. Rousseau, Korsika ve Polonya'ya Anayasa taslağı önermektedir. Bu taslak Anayasa'da özgür bir milletin iki dinamiğinden birincisini; milletin bilinçli olması oluşturmaktadır. İkinci dinamik, bir milletin kırılğan bir kültüre sahip olmasını engelleyecek içe dönüklüktür.²⁹

Rousseau, doğa durumundaki insanın diğer hayvanlardan hiçbir farkının olmadığını vurgulamaktadır. Doğa durumunda insan akıl ile hareket etmekten ziyade duygusal bir varlıktır.³⁰Egemen güce karşı, toplumsal sözleşme bireyin sigortası konumundadır. Rousseau, tam bu noktada Aristoteles'ten gelen insan varlıklarının eşit olmadığı zayıfların güçlülere itaat etmesi gerektiği fikrine karşı çıkmış ve bir egemen gücün altında eşit bireylerin olabileceğini iddia etmiştir.³¹Kısaca Rousseau, Aydınlanma'ya eleştirel bağlamda katkıda bulunmuş, milliyetçiliğin ve ulus-devletin ortaya çıkmasında, fikirleriyle bu sürece doğrudan katkı sunmuştur.³²

Erdem ve mutluluğu arayan diğer bir önemli aydınlanmacı filozof Immanuel Kant'tır. Orta Çağ karanlığının sebebini Kant, insanın kendi aklını kullanamamasına bağlamıştır. İnsanın bu erginliğe ulaşmamasının sonucu, karanlığa mahkûm olmuştur. Kant'ın aydınlanma yorumu bir bakıma insanın

²⁶ J.J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Çeviren: İsmail Yergüz, (İstanbul: Say Yayıncılık, 2008), s. 39.

²⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi...*, s. 40.

²⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi...*, s. 68.

²⁹Noel Parker, 'Religion and Politics', *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, Vol.7, No. 1, 2006, s.107.

³⁰ Cevizci, *Aydınlanmanın...*, s. 277.

³¹ Cevizci, *Aydınlanmanın...*, s. 292.

³² Parker, 'Religion and Politics...', s. 107.

düşünen bir varlık olduğunun farkına varmasıdır.³³ Orta Çağ bilim adamlarından Copernicus, Kant'ın düşünce felsefesini etkilemiştir. Kant tıpkı astronomi alanında olduğu gibi, bir hipotez değişikliğine gitmenin kaçınılmaz olduğu kanaatine varmıştır.³⁴ Copernicus, nasıl güneşi merkeze alarak yıllarca önyargılar ile çözülemeyen problemi çözdüyse; Kant'ta aynı yolu kullanarak, bakış açısını değiştirerek, problemin çözülememesinin sebebinin insanlardaki önyargı olduğunu belirtmiştir.³⁵ Kant böylece zihinde pasif olan ve açıklayıcı gücü olmayan bilgiyi zihni harekete geçirerek açıklayıcı ve aktif bir hale getirmiştir. Kant'a göre, insanın düşünen varlık olması bile insanın saygı değer bir varlık olduğu anlamına gelmektedir.³⁶ Kant'ın bu düşüncesi Fransız ve Amerikan devrimlerinin itici gücü olmuştur.³⁷ Bütün Akıl sahibi insanlar özgür olmak ister açıklamasıyla Kant, yeni yüzyılın Orta Çağ'dan farkını ortaya koymuştur.³⁸ Kant, akıllı bir varlık olarak insanın toplumsal sözleşme aracılığıyla bir arada yaşayacağına inanmıştır. Bu bağlamda Kant, kendi siyaset felsefesinde düşünen varlık olan insana ödev ve haklar yükleyerek sivil toplumun oluşacağını iddia etmektedir.³⁹ İktisat deyimiyle Kant, "homo economicus" idealinin peşinden koşmuş, bireyin kendi akli ile kendisi için en faydalı ve en mantıklı kararlar verebileceğine inanmıştır.⁴⁰

Aydınlanmacı düşünürlerin kısaca görüşlerini özetlemesi gerekirse aydınlanma, bireyin kendini keşfetmesi ve aklının farkına varmasıdır. Başka bir deyişle aydınlanma, özgürlük ateşinin Avrupa otoriterizminin ve klasik Avrupa değerlerinin yerini alması olarak da tanımlanabilir.⁴¹ Aydınlanmacılara göre akıl, insanın doğru ve yanlış karar vermesinin tek kaynağıdır. Newton ve Copernicus'in bilimsel teorileri aydınlanma filozoflarının düşünsel arka planını oluşturmuştur. Aydınlanma, sadece bilim ve teknolojiye dair gelişmeler değildir. Aydınlanmacılar tarihsel ilerlemeye inanır, sosyal yaşamların daha iyiye gideceğini iddia ederler.⁴² Aydınlanmacı hareket, bir nevi doğada var olan ve süregelen yaşamların bireyin aklını kullanarak bu süreci okuması anlamına gelir. Aydınlanma Orta Çağ döneminin dayatmalarına karşı geliştirdikleri yeni yöntem

³³ Immanuel Kant, *Aydınlanma Nedir?*,

http://www.allmendeberlin.de/Aydinlanma_Nedir_Kant.pdf, (Erişim Tarihi: 21.12.2012).

³⁴ Cevizci, *Aydınlanmanın...*, s. 322.

³⁵ Cevizci, *Aydınlanmanın...*, s. 323.

³⁶ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, (Ankara:Türkiye Felsefe Kurumu, 2009), s. 175.

³⁷ Couze Venn, 'The Enlightenment', *Theory Culture Society*, Vol.23, No. 477, 2006, s. 479

³⁸ Immanuel Kant, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, (Ankara:Türkiye Felsefe Kurumu, 2009), s. 66.

³⁹ Cevizci, *Aydınlanmanın...*, s. 379.

⁴⁰ Marianna Papastephanou, 'Ulysses' Reason, Nobody's Fault: Reason, Subjectivity and the Critique of Enlightenment', *Philosophy Social Criticism*, Vol. 26, No. 47, 2000, s.53

⁴¹ Sara Maitland, 'in Place of Enlightenment', *God & Democracy: Overview*, 2004, s. 9.

⁴² A. Kadir Çüçen, 'Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi', *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE) Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı*, 2006, s. 32.

aracılığı ile evrenseli amaçlamış genel geçer doğruları bulmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla, aydınlanma bilgiyi insanlar için araçsallaştırmıştır.⁴³ Bu aşamada Aydınlanmacı düşünürlerin devletin görev tanımını yapması ve devletin egemenliği altındaki halkın haklarına vurgu yapması, uluslararası politikada aktörler açısından yeni bir dönem açmıştır. Öyle ki Aydınlanma fikirleri, devletlerin yönetimini ve politikalarını 18. yüzyıldan itibaren doğrudan şekillendirmeye başlamıştır.⁴⁴

WESTFALYAN SİSTEMİN ORTAYA ÇIKIŞI VE AYDINLANMA'NIN DEVLETLER ARASI İLİŞKİLERE ETKİSİ

Modern devlet, yeniçağ ile birlikte Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Modern devlet, aşamalı bir süreçten geçerek 1500'lü yıllarda şekillenmeye başlamış, 1600-1700'lü yıllar içerisinde olgun bir biçim almıştır.⁴⁵ Batı Avrupa'da modern devletin ortaya çıkışında, uzun yıllar süren savaşların etkisi büyük olmuştur. Otuz Yıl Savaşları, Fransız İhtilali öncesinde yapılan en büyük Avrupa savaşıdır. Bir bakıma Avrupa'nın kaderi, Katolikler ve Protestanlar arasında süregelen bu savaşlar sonucunda oluşmuştur. Sosyal ve ekonomik bağlamda Otuz Yıl Savaşları Avrupa'yı derinden sarsmıştır. Almanya, toplam üçte iki nüfusunu kaybetmiş, kalanlar sefalet içinde yaşamıştır.⁴⁶ Bu süreçte Avrupa'da köyler talan edilmiş, halk şehre göç etmeye başlamış, krallar köyden şehre göçü önlemek için çaba sarf etmişlerdir. Çünkü kralların en önemli askeri birlikleri köylülerden oluşmaktaydı. Ayrıca krallar, köylülerden vergi alırken zorlanmamıştır.⁴⁷ Dolayısıyla köylüler o dönemim en önemli siyasi aktörü olmuştur. 1648 tarihli Westphalia Barışı, böyle bir sosyal ortamda yapılmıştır.

Westphalia Barışı öncesinde yapılan Konferans; devlet, iktidar, savaş gibi konular üzerine odaklanması hasebiyle dönemindeki barış konferanslarından farklılık arz etmektedir. Laik nitelikte bir metni ortaya çıkarmış olması, bu konferansın en önemli yanı olmuştur. Böylece, Papalığın etkisi sınırlandırılmıştır.⁴⁸ Başka bir ifadeyle, Avrupa'da Hristiyanlık kimlik olarak tek

⁴³Kontler, aydınlanmanın insanlara sağladığı en büyük hizmetin ansiklopediler olduğunu vurgulamaktadır. Böylece ansiklopedi, insanların bilgiyi kendi yaşamlarında kullanmalarına başka deyişle bilgiyi araçsallaştırmalarına yardımcı olmuştur. Aydınlanmacı filozoflar, David Hume ve J.J. Rousseau Ansiklopedi bölümü yazmışlardır. Bakınız: László Kontler, 'What is the (Historians') Enlightenment Today?', *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, Vol.13, No. 3, 2006, s. 358.

⁴⁴ Aydınlanma fikirleri yeni filizlenirken bazı hükümdarlar aydınlanma düşünürleri ile iletişime geçmiştir. Rus Çaricesi Katarina ve Prusya Kralı II. Frederik, aydınlanma düşünürleri Diderot ve Voltaire gibi şahsiyetlerle uzun uzun mektuplaşmışlar ve maddi ilişkiler kurmuşlardır. Bakınız: Dorinda Outram, *Aydınlanma*, (Ankara: Dost Yayınevi, 2007), s. 49.

⁴⁵ İsmail Coşkun, *Modern Devletin Doğuşu*, (İstanbul: Der Yayınları, 1997), s. 133.

⁴⁶ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çeviren: Murat Belge, (İstanbul: İletişim, 2002), s. 113.

⁴⁷ Huberman, *Feodal Toplumdan...*, s. 124.

⁴⁸ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, (Ankara: İmge Yayınları, Ekim 2006), s. 100.

birleştirici unsur olmaktan çıkmıştır. Avrupa’da sosyal alanda ve bilim dünyasında meydana gelen gelişmeler yani aydınlanmanın arka planını oluşturan olaylar, siyasal süreçte yakından etkilemeye başlamıştır.

Westphalia Konferansı, mezhepsel çatışmaları ve yeni atomize unsurları sahiplenecek onlara aidiyet hissi verecek olan aktörü yani “devlet” kavramının tartışılmasını sağlamıştır. Yeni devlet kavramı politik devlet yaratma sürecini tetiklemiştir. Bu bağlamda yeni devlet kavramı, toplumun ihtiyaçlarına göre şekillenmeye başlamıştır.

İktisadi devlet ise politik devlet aşamasının bir ileri safhası olarak yorumlanabilir. Bu dönemde kralların denetimi altında sistematik bir vergi sisteminin olmayışı kralların ekonomik sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur. 16-19. yüzyıllar arasında Krallar, nakit sıkıntısı çekmelerinden ötürü değerli madenleri biriktirerek, hazinelerini zenginleştirmeyi amaçlamışlardır.⁴⁹ Bu süreç merkantilizm olarak kavramsallaşmıştır. Merkantilizme ilk başkaldırı, 1776 yılında İngiltere’nin merkantilist politikalarına bir isyan sonucunda Amerikan’ın Bağımsızlık Bildirgesiyle başlamıştır.⁵⁰ Daha da önemlisi 16-19. yüzyıllar arasında “ulusal çıkar”, “ulusal servet”, “ulusal kudret” gibi kavramlar bu dönemde cılız bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Krallar, kendi çıkarını bütün ülkenin çıkarı olarak yansıtmıştır.⁵¹ Bugün uluslararası ilişkiler literatüründe önemli bir yer tutan ulusal çıkar kavramı, 1500-1800 yılları arasında kralın çıkarına bağlı bir kavram olarak kullanılmıştır.

Fransız İhtilali’ne giden süreç halkın ekonomik sıkıntılar yaşaması ile başlamıştır. Kralın zenginlere avans karşılığında devletin önemli kurumlarında ayrıcalık vermesi, devrime giden süreci tetiklemiştir. Fakir köylüler ise devletin savaş masraflarını vergiyle ödeyen kesim durumunda olmuştur.⁵² İktisadi ve politik dengeyi sağlayacak, çürümüş feodal sistemin yerini alacak yeni dönemin egemen aktörü “pekişmiş devlet” siyasi arenada kiyerini Fransız İhtilali ile beraber almaya başlamıştır.⁵³

Westphalian egemenlik, dış otoritelerin hiçbir şekilde iç otoritenin yapılanma ve karar alma süreçlerine müdahale etmemesini önermiştir.⁵⁴ Böylece, Westphalia ile egemenlik kurumsallaşmıştır. Westphalian sistemin en ayırt edici özelliği devlete verilmiş olan egemenlik hakkıdır.⁵⁵ Egemenlik ile birlikte devletin

⁴⁹ Huberman, *Feodal Toplumdan...*, s.149.

⁵⁰ Huberman, *Feodal Toplumdan...*, s.151.

⁵¹ Huberman, *Feodal Toplumdan...*, s. 149.

⁵² Charles Tilly, *Avrupa’da Devrimler 1492-1992*, Çeviren: Özden Arıkan, (İstanbul: Medya Ofset, 1995), s. 227.

⁵³ Tilly, *Avrupa’da ...*, s. 226

⁵⁴ Köksal Şahin, *Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus Devlet*, (İstanbul: İlgı Kültür Sanat, 2007), s. 167.

⁵⁵ Francis Fukuyama, *State Building*, (Newyork: Cornell University Press Ithaca, 2004), s. 96.

üstünde başka bir otoritenin olmadığı kabul edilmiştir.⁵⁶ Westphalia Barışı ile devlet hem iç egemenliğini hem de dış egemenliğini pekiştirmiştir. Egemenliğin kaynağı olan Ulus, meşruiyetin de kaynağı olmuştur. Egemenlik yetisi, halk tarafından otoriteye belli şartlar dâhilinde verilmektedir. Devleti oluşturan kurumlar halka gerekli olan mal ve hizmetlerin sağlanmasını organize etmekle yükümlüdürler. Bunlarda ki herhangi bir aksaklık toplumsal yapının devamlılığının sekteye uğramasına sebep olabilmektedir.⁵⁷

Modernleşmeyle ortaya çıkan yeni otorite tipi, istikrarsızlık ve yaşanan değişimler karşısında mevcut devlet düzeninin yetersiz kalması sonucu oluşmuştur. Özellikle daha geniş pazarların keşfedilmesi giderek genişleyen bu pazarların üretim tüketim ilişkilerine paralel kontrolünün zorlaşması ve eskisine oranla farklılaşan yeni toplumsal yapı, iyi organize edilmiş otoritesi tartışılmayan merkezi bir hükümeti ihtiyaç haline getirmiştir.⁵⁸

Westphalia ile birlikte devletin güvenliği ve kendisini devam ettirebilme yeteneği, uluslararası ilişkilerde temel sorun olmuştur. Fransız İhtilali'ne kadar geçen sürede hikmet-i hükümet (*Raison d'Etat*) Avrupa'da devletlerinin temel karakteristiği olmuştur. İspanya Veraset Savaşları, yeni bağımsızlık kazanmak isteyen ülkelerin varlığını ortaya çıkarmış, askeri olarak güçlü bir devletin hem içte hem dışta daha güçlü olacağı algısını yaratmıştır. Bu süreç, yurttaş-ordu oluşum sürecine giden yolun da başlangıcı olmuştur. Çünkü savaştan İngiltere ve Fransa güçlü iki devlet olarak çıkmıştır.⁵⁹ Bu avantajı iyi değerlendiren İngiltere ve Fransa ulus bilincini ilk kazanan devletler olmuştur. Fransa'da gelişen bu ulusal bilinç, monarşiye karşı halkın Fransız kimliğiyle başkaldırmasına sebep olmuş ve Fransız İhtilali gerçekleşmiştir.

Fransız İhtilali liberalizm ve milliyetçiliğin Avrupa'ya pimi çekilmiş bir bomba gibi ortaya atılmasına sebep olmuştur.⁶⁰ Fransız İhtilali ile milliyetçilik, Tanrı ve Kralın yerine ulusu koyarak yurttaşlık çerçevesinde ülkeye bütünlük kazandırmıştır.⁶¹ Böylece, Avrupa'da ulus-devlet olgusu tam anlamıyla yerleşmiştir. 1789 yılındaki seferberlik yurttaş-ordu kavramını yaratmıştır. Devletlerin emperyal istekleri, gücü kendi ulusal kapasitesine bağlı yeni bir araç keşfetmiştir. Fransız İhtilali'nden sonra, bir devletin geliri ve insan gücü devletin güç kapasitesini belirleyen ana unsur olmuştur. Fransa bu gücü kendinde bulmasının akabinde 1792 yılında Avusturya'ya savaş ilan etmiştir. Fransa'da

⁵⁶ Gökhan Bacık, 'Westfalyan Sistemin Direnişi: 11 Eylül ve Uluslararası Politika', *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 10, Yaz 2006, s. 73.

⁵⁷ Emin Gürses, *Ayrılıkçı Terörün Anatomisi IRA, ETA, PKK*, (Ankara: Bağlam Yayınları, 2003), s.115.

⁵⁸ Şahin, *Küreselleşme...*, s.118

⁵⁹ Sander, *Siyasi Tarih...*, s. 89.

⁶⁰ Sander, *Siyasi Tarih...*, s. 168.

⁶¹ Jean Leca, 'Neden Söz Ediyoruz?', içinde Jean Leca, der., *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çeviren: Siren İdemen, (İstanbul: Metis, 1998), s. 15.

yaşanılan bu tarihsel süreç, günümüz modern devletinin önemli egemenlik araçlarını geliştirmesini sağlamıştır.

Devrim sonrasında Fransa Ulusal Kurucu Meclisi'nin feodal sistemin kalıntılarını yok etmesi, bireyin kendi aklı ile en iyiye ulaşabileceği gösteren önemli siyasi gösterge konumundadır.⁶² Fransa'da devrimci hükümet, ilk olarak ondalık ve feodal vergileri kaldırmıştır. Devletin yönetimine dair bir seçim sistemi oluşturulmuştur. Fransa dışına kaçan Kilise yönetimin malları devletleştirilmiştir. Bu süreçte eşi benzeri olmayan bir uygulama başlamıştır. Devletin yönetimine dair bir seçim sistemi oluşturulmuştur. Böylece Rousseau'nun iddia ettiği üzere, genel iradeye seçim yoluyla ulaşılmaya çalışılmıştır.⁶³ Bu süreçte yeni bir uygulama daha başlamıştır. Devlet, yeni yasa ile genç erkekleri askere almaya başlamıştır.⁶⁴

Rousseau, devrimden sonra meydana gelen terör dönemini önceden görmüşçesine hikmet-i hükümet (*Raison d'Etat*) kavramının içeriğinden bahsetmiştir. Rousseau'ya göre, kamunun yararı veya devletin refahı denilerek, iktidarın her türlü eylemi yapma hakkı yoktur. Rousseau'ya göre devlet birey için vardır.⁶⁵ Fransız Devrimi birçok düşünür tarafından bireyciliğin en büyük zaferi olarak ilan edilmektedir. Aydınlanmanın en büyük keşfi olan bireyin, devlet egemenliğine karşı bazı haklara sahip olması bireysel özerkliği arttırmıştır.⁶⁶ Bir bakıma Fransız İhtilali, Westphalia devlet algısına birey ve yurttaş kavramlarını eklemiştir.

Ulus-devlette ülke toprakları kesin tanımlanmıştır. Ülke, sınır kavramına kutsallık ve dokunulmazlık atfetmiştir. Sınırların çevrelediği ülkeye türdeş bir bütün oluşturduğuna dair algı, 1648'den bu yana tam anlamıyla yerleşmiştir.⁶⁷ Başka bir deyişle ulus-devlet kendi sınırları içerisinde yaşayanları kendine vatandaşlık bağı ile bağlamış, ülke sınırları içerisinde merkezi bütünlüğü

⁶² Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, (Ankara: İmge Yayınları, 2006), s. 226.

⁶³ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da...*, s. 95.

⁶⁴ Tilly, *Avrupa'da...*, s. 239.

⁶⁵ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da...*, s. 167.

⁶⁶ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da...*, s. 227. Bireyin özgürleşmesini yakından hisseden en önemli gösterge kadındır. Aydınlanma ile birlikte kadın tanımı değişmiştir. Aydınlanma öncesinde kadın şirret, fahişe ve amazon olarak imgelenmiştir. Aydınlanma kadınlara anne rolü biçmiştir. Aydınlanma bir taraftan kadına yüklenen olumsuz imgeyi değiştirirken diğer taraftan kadının siyasette etkin olmasına engel olmuştur. Bu bağlamda Voltaire kocanın ailenin efendisi olduğu anlayışına karşı çıkarken, Rousseau kadınların siyasete girmelerinin zararlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda 18. yüzyılda Maria Antonia, Fransa veliahdı XVI. Louis ile evlenmiş aktif bir siyasi aktör olmuştur. Fakat Fransız Devrimi sonrasında Maria Antonia, idam edilmiştir. Bu siyasi gelişme kadının siyasi arenada aktif olmasının önüne geçmiştir. Aydınlanma devlet yönetiminde erkek egemen bir yapı yaratmıştır. Bakınız: Outram, *Aydınlanma*, s.102-118.

⁶⁷ Şahin, *Küreselleşme...*, s. 146.

bozabilecek potansiyel yeni siyasal birimlere sıcak bakmamıştır. Çünkü ülke, ulus devlet için kutsal bir nitelik taşımaktadır.

Ulus kavramı içerisinde az ya da çok üstü kapalı bir şekilde kimin veya neyin ulusu oluşturduğu fikri saklıdır.⁶⁸ Alman yazarlar ulusu etnik temele, ortak bir dil olgusuna dayandırmışlardır. Bu bağlamda Alman milliyeti devleti oluşturmamış, Alman ulusu kendi devletini yaratmıştır.⁶⁹ Aksine pek çok örnekte milleti yaratanın devlet olduğu iddia edilmiştir.⁷⁰ Fransızlar ise, ulusu bireysel bağlılığa dayandırmışlardır. Fransa'nın dil birliği ancak o da bir ölçüye kadar, 19. yy sonunda gerçekleşmiştir. Dil birliği ulusal birliğin bir nedeni olmaktan ziyade ulus devletin ulusal birliğini tamamlamasıyla oluşan bir sonuç niteliğinde olmuştur⁷¹. Ulusal birliği kolaylaştıracak en önemli unsur, genelde ekonomik ve kültürel birliktir, özelde ise bireysel aidiyet unsurudur. Böylece her millet kendisini biricik, eşsiz ve seçilmiş hissetmektedir.⁷² Buna bağlı olarak da yabancıyı az yada çok şeytan gibi görme fikri yüzyıllardır ulus fikrinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.⁷³

Bütün ulus-devletlerin amacı aynı dili konuşan, aynı tarihi ve kültürel birikimi paylaşan siyasi topluluk oluşturmaktır.⁷⁴ Tarihsel anlamda da ulus ve yurttaşlık 19. yüzyıldan itibaren birbirini tamamlamaktadır. Hatta modern ulus kavramının çıkışı olarak, Fransa'nın yurttaş ordu ile oluşturduğu birliğin, 20 Eylül 1792'de Valmy'de Prusyalıları "Yaşasın Ulus" nidalarıyla yendiğinde doğmuş olduğu söylenilebilir.⁷⁵ Fransız İhtilali ile beraber, gelişimini tamamlayan ulus-devlet siyasal arenanın en önemli aktörü olmuştur. Kemal Karpat ulus devletin ergin hale gelmesini çok önemli bir gelişme olarak görmektedir. Karpat, 19. yüzyıl küreselleşmesinin en belirgin ve iz bırakan etkisi olarak ulus-devlet modelinin Avrupalı devletler tarafından dünyanın geri kalanına ihraç edilmesini görmektedir.⁷⁶ Bir bakıma aydınlanmanın ürünü ulus-devlet modeliyle, dünya ilk türdeşleşme serüvenine başlamıştır.

1789 Fransız İhtilali, aydınlanma döneminin en önemli siyasal olayıdır. Bu gelişmeye bağlı olarak milletlerin kendi kaderini kendilerinin belirlemesinin yolu

⁶⁸ Steve Fenton, Çeviren: Nihat Şad, *Etnisite*, (Ankara: Phonix Yayınevi, 2001), s. 242.

⁶⁹ Catherine Wihtol De Wenden, 'Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip Hem Ortak', içinde Jean Leca, der. *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çeviren: Siren İdemen, (İstanbul: Metis, 1998), s. 46.

⁷⁰ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, (İstanbul: İletişim, 2009), s. 99.

⁷¹ Christophe Jaffrelot, 'Bazı Ulus Teorileri', içinde Jean Leca, der., *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çeviren: Siren İdemen, (İstanbul: Metis, 1998), s. 58.

⁷² Smith, *Milli Kimlik*, s. 137.

⁷³ Yurs Lacoste, 'Ulus ve Demokrasi Doğal bir çift mi?', içinde Jean Leca, der., *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çeviren: Siren İdemen, (İstanbul: Metis, 1998), s. 51.

⁷⁴ Şahin, *Küreselleşme...*, s.134.

⁷⁵ Catherine Wihtol De Wenden, 'Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip Hem Ortak', içinde Jean Leca, der., *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çeviren: Siren İdemen, (İstanbul: Metis, 1998), s. 40.

⁷⁶ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s. 94.

açılmıştır. Fransız İhtilali devletlerarası ilişkilerde yeni siyasi göstergeler yaratmıştır. 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi milletlerarası hukukun gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁷⁷ Bu bağlamda vatandaşlık kavramı, sınırların belirli bir ülkede yaşayan kişilerin bir nevi tasnifini sağlamakla birlikte hukuki bağlamda Fransız İhtilali sonrasında milletlerarası hukukun önemli bir parçası olmuştur. Vatandaşlık modern devlet anlayışı ile açık bir kavram haline gelmiştir. Böylece belli haklara sahip olan vatandaş, o ülkenin hukuki kurallarına tabi kaldığı sürece o ülkenin vatandaşı olmaya devam etmiştir. Fakat vatandaşı olunan ülkenin hukuki kurallarına uyulmaması durumunda, kişi vatandaşlığını kaybedebilmektedir. Genel olarak “vatandaşlığın kazanılması veya kaybedilmesi” veya yabancıların statüsü, Fransız İhtilali’nin sonrasında hukuki norma oturtulmuştur.⁷⁸

Vatandaşlık kavramı aydınlanma döneminde içeriği netleşmiş bir kavram olarak günümüze gelmiştir. Modern anlamda vatandaşlığın doğuşu egemen devletin doğuş sürecinde gelişmiştir. Westphalia bir bağlamda vatandaş kavramının evrilme sürecinin başlangıcıdır.⁷⁹ Vatandaşlık bağı o ülkede yaşayan kişilere egemen gücün bir göstergesi niteliğindedir.⁸⁰ Aydınlanmacılar vatandaşlık kavramının içinin dolmasına iki şekilde katkı sunmuştur. Rousseau, cumhuriyet ruhu ile vatandaşlığı bütünleştirmiş, üniter bir yapıdan bahsetmiştir. Kant ve Voltaire ise vatandaşlık kavramını evrensele taşımış, idealist bir yaklaşım öne koyarak dünya vatandaşlığından bahsetmişlerdir. Rousseau, dünya vatandaşlığını reddetmiş sınırları belli olan bir devlete mensup kişilerden bahsetmiştir. 19. ve 20. yüzyıl siyasal gelişmeleri Rousseau’nun öngördüğü vatandaşlık tipinin daha aktif olmasını sağlamıştır. Öyle ki 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nde vatandaş haklarından bahsetmiştir.⁸¹ Bu bağlamda vatandaşlığın kanuni düzenlenmesinin en geniş şekilde Fransa’da yapıldığı kabul edilmektedir. 18. yüzyılda bir Fransız vatandaşı, Fransa sınırları içerisinde Fransız Anayasasının sağladığı politik hakları, medeni kanunun sağlamış olduğu medeni hakları kullanabilme hakkına kavuşmuştur.⁸² Bu anlamda vatandaşlık 18. yüzyılda yeniden yorumlanmıştır. Böylece Avrupa’da 19. yüzyılda halkların vatandaşlık talebi artmıştır. Bu artışın en önemli sebebi vatandaşlığın “halklara haklar”

⁷⁷ Enver Bozkurt, M. Akif Kütükçü, Yasin Poyraz, *Devletler Hukuku*, (Ankara: Asil Yayınevi, 2004), s.41.

⁷⁸ Ergin Nomer, *Vatandaşlık Hukuku*, (İstanbul: Filiz Kitapevi, 2005), s. 5.

⁷⁹ Derek Heater, *Citizenship, The Civic Ideal in World History, Politics and Education*, (Manchester: Manchester University Press, 2004), s. 17.

⁸⁰ Mark B. Salter, ‘When the Exception Becomes the Rule: Borders, Sovereignty, and Citizenship’, *Citizenship Studies*, Vol.12, No.4 2008, s.366.

⁸¹ Heater, *Citizenship...*, s. 50

⁸² Nomer, *Vatandaşlık Hukuku*, s. 4.

sağlamasıdır.⁸³ Ulus devletin pekişmesi ve vatandaşlık kavramı ile birlikte yeni kavramlarında evrilmesini sağlamıştır.

Aydınlanma ile birlikte evrilen başka bir kavram sınırdır. Sınır belli bir kara parçasında egemen gücü belirtmektedir. Sınır kavramı ile birlikte yabancı/vatandaş ayrımı doğmuştur. Sınırlar bir devletin kontrol etmesi gereken yer konumundadır. Sınırların kontrol edilememesi güvenlik zafiyeti olarak algılanmasına sebep olmuştur. Egemen bir devletin sınırları kontrol etmesine yarayacak en önemli araç olarak pasaport 19.yüzyılda aktif olarak kullanılmaya başlanmıştır. Devletler sınırlarını kontrol etmek ve ülkesine giriş çıkış yapan şahısları bilmek adına kontrol noktaları oluşturmuştur. Pasaportların sistemli hale getirilmesi ve devletlerarası eşgüdümün sağlanması açısından ilk konferans Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılmıştır. Pasaport ve Gümrük İşlemleri Konferansı 15-21 Ekim 1920 tarihinde gerçekleştirilmiştir⁸⁴. Pasaportların 19. yüzyılda devletler tarafından kullanılması doğrudan yabancı kavramını doğurmuştur.⁸⁵ Yabancıtanımı 1892 Cenevre toplantısında yapılmıştır. Bu tanıma göre⁸⁶: *“Yabancı, bir devletin ülkesinde bulunup da o devletin uyrukluğunu iddiaya hakkı olmayan kimsedir”*.

Montesquieu'nün Fransa'da mutlak monarşinin halk ile kral arasındaki aracı kurumları kaldırması ve kuvvetler ayrılığını yaşama geçirme isteği, Fransız İhtilali sonrasında hazırlanan anayasada ve ABD'nin bağımsızlık beyannamesinde can bulmuştur.⁸⁷ ABD, Bağımsızlık Bildirisinin 7. maddesinde federal devletlerin görev ve yetkilerini net şekilde belirtmektedir. Kongre'nin kararı olmadan hiçbir federe devletin elçi gönderemeyeceği veya herhangi bir devletle anlaşma imzalamayacağı kararlaştırılmıştır. Fransız İnsan Hakları ve Yurttaşlık Bildirisi 5. maddesinde yasanın bir insanın davranışlarını meşru bir şekilde kısıtlayabileceği aksi takdirde hiç kimsenin yasanın emretmediği hiçbir şeyi yapmaya zorlanamayacağını vurgulamıştır. Daha da önemlisi bildirinin 16.maddesi doğrudan kuvvetler ayrılığının olmadığı yerde hakların güven altında olmayacağını, kuvvetler ayrılığının olmadığı yerde anayasanın var olamayacağını belirtmiştir.⁸⁸

⁸³ Charles Tilly, *Citizenship, Identity and Social History*, (İngiltere: Cambridge University Press 1996) s.35.

⁸⁴ *Uluslararası Konferanslar*, <http://www.indiana.edu/~league/conferencedata.htm&usg=ALkJrhj-VWniSy63ROjvMZkbTvHtESovSA>, (Erişim Tarihi: 05.01.2013).

⁸⁵ Salter, 'When the Exception...', s. 368.

⁸⁶ Rona Aybay, *Yabancılar Hukuku*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 11.

⁸⁷ Deniz Ülke Arıboğan, *Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, (İstanbul: Mavi ada Yayıncılık, 1998), s. 101.

⁸⁸ Enver Bozkurt, Yasin Poyraz, M. Akif Kütükçü, *İnsan Hakları Mevzuatı*, (Ankara: Asil Yayınları, 2004), s.13.

Kissinger, aydınlanma döneminin devletlerarası ilişkilere etkisini şu şekilde yorumlamaktadır⁸⁹:

“Aydınlanma dönemi filozofları, uluslararası sistem, karşı konulmaz bir şekilde daha iyi bir dünyaya doğru ilerleyen ve saat gibi hiç durmadan çalışan evrenin bir parçası olarak gördüler. 1751’de Voltaire, “Hristiyan Avrupa’yu bazıları monarşik diğerleri karma... Birçok devletten bölünmüş ama hepsi birbiriyle uyum içinde olan...Hepsi dünyanın diğer taraflarında bilinmeyen aynı sosyal ve siyasi hukuk sistemine sahip... Bir çeşit büyük bir cumhuriyet...” olarak tanımlamıştır. Bu devletler her şeyden önce...Kendi aralarında mümkün olduğu ölçüde eşit bir güç dengesini korumak biçimindeki akıllıca bir politika izlemekte birliktedirler”.

Kissinger, aydınlanma döneminin uluslararası ilişkilere getirdiği en önemli kavram olarak güç dengesini görmektedir.18. yüzyıl aydınlanma filozofları güç dengesini tanımlarken, 18. yüzyıl karmaşık savaşların yaşandığı dönem olarak tarihe geçmiştir. 1758 yılında Vattel hiçbir devletin birbirine üstünlük sağlayamaması yani hepsine egemen bir gücün var olmayışını güç dengesi olarak tanımlamaktadır.⁹⁰ Bu bağlamda Rousseau, Avrupa’nın kuvvetler dengesini, kendi kendini dengeleyen olarak tanımlamaktadır. Böylece dengeyi bozacak bir devletin, diğer devletler tarafından dengeleneceği farz edilmiştir⁹¹.

1812-1815 yılları arasında Napolyon neredeyse tüm Avrupa devletlerinin bir araya gelerek oluşturduğu koalisyonla karşı ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaşların en önemli yanı, Avrupa’da güç dengesinin Fransa lehine bozulmasının önüne geçilmiş olmasıdır.⁹² Viyana Kongresi, uluslararası düzenin tahsis edilmesi için atılan o dönem itibarıyla en önemli siyasi olaydır. Aydınlanma’dan gelen evrensellik ilkesinin siyasi arenada ilk uygulaması “Avrupa Uyumu” siyasi sürecidir.⁹³ Avrupa Uyumu süresince büyük güçler birbiri ile savaşmamış, devletler güç kullanmadan güç dengesini korumayı başarmıştır.⁹⁴ Avrupa Uyumu aslında aydınlanma döneminin yarattığı tarihin daha iyiye gideceği inancının belirgin ve en yakın süreçte gerçekleşen uygulaması olmuştur. Öyle ki devletler

⁸⁹ Henry Kissinger, *Diplomasi*, Çeviren: İbrahim H. Kurt, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009), s. 59.

⁹⁰ Kissinger, *Diplomasi*, s. 60.

⁹¹ Torbjon L. Knutsen *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, Çeviren: Mehmet Özay, (İstanbul: Açılım Kitap, 2006), s. 180.

⁹² McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 604.

⁹³ 1815 dördümlü ittifakın VI. Maddesi aydınlanmanın *toplumsal ilerleme* karakterini harfiyen yansıtmaktadır. VI. Madde “Bu akde taraf olan Yüce Erkler, belirli aralıklarla ortak ve önemli mevzuların ele alınması ve bu dönemlerin her biri dâhilinde ulusların huzurunu ve gönencini en çok geliştirmeye ve Avrupa barışının sürekli kılınmasına yönelik olarak başvurulacak tedbirlerin kararlaştırılması amacıyla bir araya gelme hususunda mutabıklardır”. Bakınız: Stephen J.Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Çeviren: Savaş Aktur, (Ankara: Dost Kitabevi, 2004), s. 50.

⁹⁴ Kissinger, *Diplomasi*, s. 71.

birbirine güvenme ihtiyacı duymuş ve uluslararası hukukun onaylamadığı hiçbir müdahaleyi meşru olarak görmemişlerdir. Avrupa'nın en uzun barışı yaşaması, güç arayışını devre dışı bırakarak, uluslararası hukuk ve karşılıklı güveni sağlayarak yaşanmıştır.⁹⁵ Avrupa Uyumu, özetle Avrupa'nın öz güvenini sağlama süreci olmuştur. Avrupa Uyumu, devletlerin kapasite geliştirmesine önem vermesi ile birlikte sarsılmaya başlamıştır. Diplomasi, Aydınlanma döneminin etkilerini yakından hissetmiştir.

Ortaçağ döneminde elçilik heyeti doğrudan kiliseye bağlı olmuştur. Rönesans ile birlikte diplomasi kilisenin tekelinden yavaş yavaş kurtulmuştur. Bu bağlamda diplomasinin sistematikleşmesini sağlayan gelişme, 1814 Viyana Kongresi olmuştur. Zira Viyana Kongresi'nden önce diplomasi çözüm yerine krizler üretmiş, sarayda gerçekleşen kabullerde protokol ve usul sorunu siyasi krizlere sebep olmuştur.⁹⁶ Aydınlanmacı J.J. Rousseau, bu tip görüşmelerde görüşme masasının şeklinin ne olacağının saatlerce zaman aldığından bahsetmiştir. Rousseau'nun yakındığı systemsizlik, Viyana Kongresinde kabul edilen kurallar ile beraber diplomaside genel geçer kuralların kabul edilmesini sağlamıştır.⁹⁷ Viyana Kongresi, uluslararası konferanslar serisinin sonu olmuştur. Bir nevi bu kongrelerin uluslararası barışı sağlamada yetersiz olduğu anlaşılmaya başlamıştır.⁹⁸ Viyana Kongresi'nde can havliyle bir araya gelen devletler, barışı sağlamak amacıyla ortak akılı harekete geçirmeye çalışmış ve 19. yüzyılda son defa bunu başarıyla gerçekleştirmişlerdir. İdealistçe barışı evrensel kılama isteği, aydınlanmadan bir miras olarak 20. yüzyıla kalmıştır.

Fransa'da Napolyon iktidarının dini kurumlarca da desteklenen bir imparatorluğa dönüşmesi ile başlayıp devletin daha da otoriterleşmesine kadar geçen sürede yeni bir kavram olarak ideoloji olumlu ve ilerici bir anlam taşımıştır.⁹⁹ Aydınlanma'nın siyasal sürece etkisi ile birlikte fen bilimlerinde doğa kanunlarının yerini siyasette ideolojiler almaya başlamıştır. 19.yüzyılda dünyada hızlı değişimlerin ve dönüşümlerin yaşandığı dönemde ortaya çıkan ideolojiler, demokrasi idealinin yayılması kitle hareketlerinin siyasete girmesi ve dünyayı nasıl istersek öyle baştan yaratabiliriz fikrinin bir nevi sistemleşmiş hali konumunda olmuştur.¹⁰⁰ Aydınlanma döneminin filozoflarının yapmış olduğu çalışmalar, Napolyon çağı sonrasında, liberalizm olarak 1819 yılında, radikalizm olarak 1820 yılında, sosyalizm olarak 1832, muhafazakârlık olarak 1835 yılında

⁹⁵ Kissinger, *Diplomasi*, s. 81.

⁹⁶ Temel İskit, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, (İstanbul: Bilgi Yayınları, 2007), s. 101.

⁹⁷ Viyana Yönetmeliği diplomatları üçe ayırmıştır: i) Büyükelçi ii) Dış işleri bakanlığına Bağlı diğer ajanlar, iii) Maslahatgüzar, Bakınız, İskit, *Diplomasi...*, s. 104.

⁹⁸ İskit, *Diplomasi...*, s. 112.

⁹⁹ Mclellan, *İdeoloji*, s. 6.

¹⁰⁰ Mclellan, *İdeoloji*, s. 3.

gündemi bolca meşgul etmiştir.¹⁰¹ 20. yüzyılda devletlerarası ilişkileri doğrudan etkileyen ideoloji sebeplerini aydınlanma döneminden almıştır.

Özetle, Kırım Savaşı sonucunda Avrupa Uyumu sarsılmaya başlamıştır. Piyemonte ve Prusya'nın bağımsızlığa doğru yol alması, Fransızların hikmet-i hükümet (*Raison d'Etat*) kavramının yerini Almanların realpolitik kavramının almasına sebep olmuştur. Böylece, 19. yüzyılın son çeyreğinde, devletlerarasındaki sorunların müzakere (konferanslar) ile çözülmesi son bulmuş onun yerine kaba kuvvetle yani güç ile çözüm arayışı uluslararası politikanın en önemli aracı haline gelmiştir.¹⁰² Kısaca, aydınlanma Napolyon'un siyasi hegemonya hayaline ulusçuluğu vererek büyük katkı sağlamış, karşı gruba ise rasyonalist adımların barışı sağlamada en önemli güç olduğu hissini vermiş, iki grubu Viyana Kongresi'nde bir araya getirmiştir. Fakat aydınlanma uluslararası politikada ilk hayal kırıklığını 19. yüzyılın sonunda yaşamış ve tarihsel ilerleme dünya savaşı ile karşı karşıya kalmıştır.

BİR DİSİPLİN OLARAK ULUSLARARASI İLİŞKİLERE AYDINLANMANIN ETKİSİ

Devletlerarası ilişkileri bir bilim dalı olarak inceleme isteği I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Uluslararası İlişkiler disiplinin odağını savaş, barış, uyuşmazlık ve işbirliği oluşturmaktadır.¹⁰³ Uluslararası İlişkiler en geniş tanımıyla, uluslararası ilişkileri inceleyen disiplindir.¹⁰⁴ Uluslararası (International) kavramı ilk olarak 18.yüzyıl sonlarına doğru Jeremy Bentham tarafından kullanılmıştır. Bu kavram uzunca bir zaman yalnızca egemen devletlerarası ilişkileri düzenleyen uluslararası hukuku ifade etmek için kullanılmıştır. Günümüze yaklaştıkça uluslararası ilişkiler kavramı egemen olsun olmasın tüm siyasi varlıklar arasındaki ilişkileri kapsayacak şekilde kullanılmıştır.¹⁰⁵ Uluslararası İlişkilerin bir disiplin olarak 20. yüzyılda ortaya çıktığına yönelik genel bir ortak fikir mevcuttur. Uluslararası İlişkilerin bir disiplin olarak varlığının kabul edilmesi, alanın sınırlarına dair çalışmaların ortaya konulması ile gerçekleşmiştir. Uluslararası ilişkiler disiplininin ontolojik sınırlarının 20. yüzyıl itibarıyla muğlak kalması, günümüzde epistemolojik tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.

Uluslararası İlişkiler kürsüsü 1919 yılında Birleşik Krallık'ta, Galler'de kurulmuştur. Kurulan kürsüye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Woodrow Wilson'un adı verilmiştir. Profesör A. Zimmern bu kürsünün ilk başkanı olmuştur. Uluslararası İlişkiler disiplinin günümüzde en önemli

¹⁰¹ Knutsen, *Uluslararası ilişkiler...*, s. 197.

¹⁰² Kissenger, *Diplomasi*, s. 96.

¹⁰³ Chris Brown, Kristen Ainley, *Uluslararası İlişkileri Anlamak*, Çeviren: Arzu Oyacıoğlu, (İstanbul: Yayın Odası Yayınevi, 2007), s. 1.

¹⁰⁴ İhsan Dağı et al., *Devlet, Sistem ve Kimlik*, (İstanbul: İletişim, 2009), s. 25.

¹⁰⁵ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), s. 47.

kavramları olan uluslararası politika, dünya politikası, devletlerarası ilişkiler; 20. yüzyılda ilk defa akademik şekilde ele alınan kitaplara başlık olmuştur. Uluslararası İlişkiler adı altında ilk kitap 1916 yılında A.J. Grant tarafından strateji, ekonomik ve hukuk gibi birçok konuyu içerecek şekilde kaleme alınmıştır. İkinci kitap 1919 yılında D.P. Heartley tarafından kaleme alınan Diplomasi ve Uluslararası İlişkiler Çalışması adlı kitaptır. Bu kitapta yazar, antlaşmalar hukukunu ve diplomasi tarihini ele almıştır. 1922 yılında J. Bryce, Uluslararası İlişkiler adlı kitabı yazmıştır. Bu kitapta yazar, devletlerin birbiriyle olan ilişkilerini ele almıştır.¹⁰⁶

1914'te patlak veren savaşın ana sebebi bazı kişilere göre siyasetçilerin dikkatsizliğinden kaynaklanmıştır. İdealistler daha barışçıl bir dünya düzeninin uluslararası ilişkilerin demokratikleştirilmesi ile sağlanabileceğini iddia etmiştir.¹⁰⁷ Böylece I. Dünya Savaşı sonrasında ki siyasi gelişmeler, Uluslararası İlişkiler disiplininin iki büyük tartışmasının (realist-idealist) temellerini atmıştır. Bu bağlamda Amerikan Başkanı Wilson'un çabaları çok önemli bir yer tutmaktadır. Savaş sonrası gelişen bu siyasi gelişmelerin temelinde aydınlanmadan gelen "ilerleme" fikri ve "aklın" ilerlemeyi sağlamada en önemli araç olduğu düşüncesi bulunmaktadır.¹⁰⁸

Liberal düşünce, insanı rasyonel bir varlık olarak ele almış ve insanların aslında iyi olduğunu iddia etmiştir. Liberal düşünceye göre, savaşların sebebi devletlerin otoriter örgütlenmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁰⁹ Aydınlanmanın ilk hayal kırıklığı olan I. Dünya Savaşı, Avrupa'nın hem ekonomik hem de sosyal felaket yaşaması ile sonuçlanmıştır. İnsanlığın bu durumdan bireye ve akıla güvenerek kurtulacağı inancı, uluslararası politikayı yakından etkilemiştir. Wilson, 8 Ocak 1918'de Kongre'de görüşlerini dile getirmiştir. Wilson bu konuşmasında on dört ilkeye değinmiştir:

Açık diplomasi, denizlerin serbestliği, genel silahsızlanma ticari engellerin kaldırılması, sömürgecilikle ilgili taleplerin tarafsız şekilde çözümlenmesi, Belçika'nın yeniden kurulması, Rus topraklarının boşaltılması ve Milletler Cemiyeti'nin kurulması.

Wilson'un temel hedefi, yeni savaşları engelleyerek böylesi büyük yıkımlara sebep olacak gelişmeleri önleyecek, evrensel bir uluslar birliği oluşturmak olmuştur. Böylece, barışı korumak ve adaletsizliğin önüne geçmek Milletler Cemiyeti'nin en önemli görevi olmuştur. Bu bağlamda Milletler Cemiyeti, Wilson'un evrensel hukukunu tabi kılmak için iyi bir araç

¹⁰⁶ Dağı et al., *Devlet...*, s. 26.

¹⁰⁷ Scott Burchill et al., *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, Çeviren: Ali Aslan, Muhammed Ali Ağcan, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), s. 20.

¹⁰⁸ Dağı et al., *Devlet...*, s. 62.

¹⁰⁹ Dağı et al., *Devlet...*, s. 62. Ayrıca bakınız: Burchill et al., *Uluslararası...*, s. 20.

olmuştur.¹¹⁰ Wilson, geleneksel Avrupa tarzı ittifaklar ve güç dengesi yerine Milletler Cemiyeti gibi evrensel kurumlar aracılığıyla ortak güvenliği sağlanmasını hedeflemiştir.¹¹¹ Bu bağlamda kendi kaderini tayin etme ilkesi (*self determination*); Milletler Cemiyeti bünyesinde, hukuki bir temele oturtulmuştur. Bu ilkenin ilk uygulaması Almanya, Macaristan ve Osmanlı topraklarında yapılmıştır¹¹². Milletler Cemiyeti'nin öncülük ettiği uluslararası kurumsallaşmayla, uluslararası ortam “*akılcı*” bir temele oturtulmuş, uluslararası hayatta “*ilerleme*” kaydedilmesi hedeflenmiştir¹¹³.

Aydınlanma'nın Uluslararası İlişkiler disiplinine en köklü etkisi kuruluş aşamasında olmuştur. Çünkü 20.yüzyılın ilk yarısında uluslararası ilişkiler disiplini ile ilgilenen kişiler pratikte uluslararası ilişkilerin içinde yer alan siyasetçiler veya diplomatlar olmuştur.¹¹⁴ Bu bağlamda Milletler Cemiyeti'nin kurulma sürecinde etkin görev alan ABD Başkanı Wilson, doğrudan siyasetçi kimliği ile Uluslararası İlişkiler disiplinine yön vermiştir. Bu süreç Cynthia Weber'e göre, Uluslararası İlişkiler disiplinin elit siyasi çevreler tarafından yürütülmesine sebep olmuştur.¹¹⁵ Böylece Uluslararası İlişkiler elit kişilerin ilgilendiği bir alan haline gelmiştir. Dolayısıyla Uluslararası İlişkiler disiplinin kuruluş döneminde beklentiler siyasi uygulamalara dönük olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda Uluslararası İlişkiler kürsüsü başkanı Zimmermen başta olmak üzere o dönemin Uluslararası İlişkiler akademisyenlerinin büyük bölümü I.Dünya Savaşı'ndan önce uluslararası ortamın aslında savaşa sebep olduğunu anlatan akademik çalışmalarda bulunmuşlardır.¹¹⁶

Lenin'in gizli anlaşmaları ifşa etmesi sonucu gizli diplomasi yerine açık diplomasi öne çıkartılmıştır. Diplomaside meydana gelen yeni gelişmeler kamuoyunun politikada etkili olma sürecini başlatmıştır. Bu bağlamda Walter Lipmann'ın 1922 yılında yazmış olduğu Public Opinion adlı kitabı, Uluslararası İlişkiler alanında düşünce kuruluşlarının (Think-Tank) temelini oluşturmuştur.¹¹⁷ Bu gelişmeler Uluslararası İlişkilerin ontolojik içeriğine katkıda bulunacak düşünce kuruluşlarının kurulmasını sağlamıştır. Bu bağlamda atılan ilk adımlar, İngiltere'deki Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü (Royal Institute of International Affairs) ile ABD'de kurulan Dış İlişkiler Kurulu'dur (Council of

¹¹⁰ Kissenger, *Diplomasi*, s. 218.

¹¹¹ Kissenger, *Diplomasi*, s. 241.

¹¹² Arıboğan, *Kabileden Küreselleşmeye...*, s. 143.

¹¹³ Dağı et al., *Devlet...*, s. 63.

¹¹⁴ Cynthia Weber, 'Why IR Needs Theory/Practice Debates: Or, from Enlightenment to Romanticism to Enlightened Romanticism', *Cambridge Review of International Affairs*, Vol.14, No.1, 2000, s. 304.

¹¹⁵ Weber, *Why IR Needs...*, s. 304.

¹¹⁶ Dağı et al., *Devlet...*, s. 64.

¹¹⁷ Inderjeet Parmar, 'Anglo-American Elites in the Interwar Years: Idealism and Power in the Intellectual Roots of Chatham House and the Council on Foreign Relations', *International Relations*, Vol 16(1), 2002, s. 57.

Foreign Relations). Devletlerin böyle kurumlar oluşturma sebebi, karar vericilerin dış politikada akılcı karar verebilmesi için karar vericileri yönlendirici kurumlar olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁸ Disipline kalıcı etki, Amerika Birleşik Devletleri'nin uluslararası hukuk alanında evrensel kurallar oluşturmalarıdır.¹¹⁹ Özetlemek gerekirse aydınlanmanın Uluslararası İlişkiler disiplinine en büyük etkisi epistemolojik bağlamda barışı ve uluslararası hukuku önceleyen bir paradigmanın var olmasını sağlamasıdır.

Disiplinin köklerini oluşturan Siyaset Bilimi, Hukuk, Tarih, Felsefe, Ekonomi disiplinlerinden alınan pozitivist miras, disiplinin özerkliğini elde etmesiyle birlikte büyük tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.¹²⁰ İnsan hayatının kusurlu yanlarını iyileştirmek için daha sistematik bir bakış, rasyonel bir yöntem olarak pozitivism bilim alanında etkili olmuştur. Pozitivism aydınlanmanın temel düşüncesi olan bireysel akıl, doğanın kontrolü egemenlik ve hukuk başlığı ile modernitenin temellerini oluşturmuştur.¹²¹ Modern toplumun ortaya çıkışı, burjuvanın yani o dönemin orta sınıfının hâkim toplum yapısının yayılmasıyla gerçekleşmiştir. Burjuva için bilim 18.yüzyılda özgürleşmek anlamına gelmiştir. Aydınlanma sosyal olayların aşamalardan (gradualism) geçerek meydana geldiğini kanıtlamıştır.¹²² Bir bakıma Fransız devrimi, insanlığı bir basamak yukarı çıkarmıştır. Aydınlanma hukuk biliminde etkisini daha çok göstermiştir. Pozitivizmin hukuk biliminde gelişimi geleneksel hukuk değerlerine tepkisel(reactional) bir bakış açısıyla gerçekleşmiştir.¹²³ Bu metodolojik gelişim, hukuk biliminde çok etkili olmuştur. Uluslararası İlişkiler disiplininin hukuk biliminden türemesi, Uluslararası İlişkiler disiplininin tepkisel gelişmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Wilson ve politikalarına tepki gösterenlerin, realist safi oluşturmaları, pozitivist metoda tepki olarak doğan post pozitivist görüş, kuramsal bağlamda pozitivismin tepkisel bazda Uluslararası İlişkilere etkisini gösteren birkaç örnek konumundadır. Bu bağlamda Özlük, pozitivismin Uluslararası İlişkiler disiplinine etkisini şu şekilde anlatmaktadır¹²⁴:

“Doğa Bilimlerinde örneğin Newton’un 18.yüzyılda genel kabul görmüş fizik ilkelerine karşı koyarak, Newton fiziğinin benimsenmesi, daha sonraysa Einsentein’in görecelik teorisinin Newton fiziğinin yerini alması gibi bir “ilerlemenin” uluslararası ilişkilerde olmadığını bu nedenle bilgi birikiminin de sorunlu olduğunu vurgulayan Pozitivistler, kanun benzeri genellemelere ulaşmak

¹¹⁸ Pamar, ‘Anglo-American...’, s. 54.

¹¹⁹ Dağı et al., *Devlet...*, s. 69.

¹²⁰ Erdem Özlük, *Uluslararası İlişkilerde Devlet: Tanım, Teori ve Devlet İstisnacılığı*, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012), s. 19.

¹²¹ Frank E. Hartung, ‘The Social Function of Positivism’, *Philosophy of Science*, Vol. 12, No. 2, Nisan 1945, s.126.

¹²² Hartung, ‘The Social Function...’, s. 127.

¹²³ Anthony J. Sebok, ‘Misunderstanding Positivism’, *Michigan Law Review*, Vol. 93, No. 7, Haziran 1995, s. 2065.

¹²⁴ Özlük, *Uluslararası İlişkilerde...*, s. 28.

sosyal dünyadaki düzenlikleri keşfetmek ampirik ve rasyonalist çalışma ilkeleri gibi yöntemlerle gerçeğe ulaşılabileceği iddiası üzerinden yeni bir disiplin inşa etme çabasına girmişlerdir”.

Aydınlanmacı pozitivist dalga, Uluslararası İlişkiler disiplinin belli bir kurallar bütünü içerisinde hareket etmesine yönelik çaba sarf etmiştir. Nesnellik kaygısı, değerlerden arındırma isteği sosyal bilimlerde sayısal ve istatistik tekniğinin ağırlıkta olmasına sebep olmuştur. Uluslararası İlişkiler disiplinin kuruluş aşamasında aydınlanmacı pozitivist bakış açısının hâkim olması aktörlerin gerçekte nasıl davrandıklarını açıklamayı hedeflemesine sebep olmuştur. Aktörlerin davranışlarını tahmin edebilmek için “kuramlar” gerekli görülmüştür. Kuram geliştirme kaygısı, Uluslararası İlişkiler disiplinde gerçekte sınanan hipotezlerin geliştirilmesine sebep olmuştur.¹²⁵ Uluslararası İlişkiler disiplinde bilgiyi, insan aklına uygun hale getirmek için bilimsel metot yani kuram ve hipotezler kullanılmaya başlanmıştır.¹²⁶ Öyle ki, Uluslararası İlişkiler disiplinin doğasından kaynaklanan sebepler dolayısıyla kuram üretme konusunda sıkıntı yaşanması disiplinin bilimselliğini kaybediyor mu sorusunun gündeme gelmesine sebep olmuştur.¹²⁷ Burada yaşanan tezatlık şudur: Uluslararası İlişkiler disiplinin konusunu toplumlar, devletler, uluslar oluşturmaktadır, yani disiplin beşeri bilimlere ait konular ile ilgilenmesine rağmen, genel geçer kuram arayışının disiplinin kimliğinin tek belirleyicisi olarak varsayılması pozitivistin en belirgin mirası konumundadır. Dolayısıyla pozitivism, bilimsel olana tutarlı bir metot ile varılacağını farz etmektedir.¹²⁸

Uluslararası İlişkiler disiplini kuruluşundan itibaren metot tartışması ile gelişmiştir. Aydınlanmanın en önemli kavramlarından olan *ilerleme*, bazı akademisyenlere göre Uluslararası İlişkiler disiplinin kuram oluşturamamasının en büyük sebebi olmuştur. Bu düşünceye göre iç politikada ilerleme mümkünken dış politikada ilerlemek mümkün değildir. Çünkü uluslararası politika dönem dönem benzer olayların yaşandığı bir alandır. Bu bağlamda ilerlemeye dayalı Uluslararası İlişkiler disiplinde kuram üretenler, inanç ve ideallerini gerçeklerin önüne koymuşlardır.¹²⁹ Burada Uluslararası İlişkiler disiplinin oluşumunda büyük katkısı bulunan aydınlanmadan etkilenen Wilson gibi liderler açıkça eleştirilerek, disiplinin kuramsallaşmasına olumsuz katkı yaptığı belirtilmektedir. Bir nevi Uluslararası İlişkiler disiplinin gelişiminde aydınlanmanın getirmiş olduğu akıl, bireyselcilik, insan gibi unsurlar; yine aydınlanmanın getirdiği doğayı kontrol etme, yasalar elde etme isteği, gerçeği görme çabası ile çarpışmıştır. Bu fikir ayrılığına rağmen disiplinin kuruluşunda pozitivist temelden doğrudan bir kopuş

¹²⁵ Burcu Bostanoğlu, Türkiye ABD İlişkileri'nin Politikası, (Ankara: İmge Yayınevi, 2008), s. 66.

¹²⁶ Weber, 'Why IR Needs...', s. 303.

¹²⁷ Ersel Aydın, Erol Kurubaş, Haluk Özdemir, *Yöntem, Kuram, Komplo*, (Ankara: Asil Yayınları, 2009), s. 48.

¹²⁸ Hartung, 'The Social Function...', s. 121.

¹²⁹ Aydın, Kurubaş, Özdemir, *Kuram, Komplo...*, s. 48.

olmamıştır. Uluslararası İlişkiler pozitivist söylem tarihsel süreçte evrilen ulus-devlet, güç, ulusal çıkar, rasyonel siyasal davranış, ideoloji gibi kavramlarla doğrudan bağlantı içerisinde olmuştur.¹³⁰

SONUÇ

Aydınlanma, 18.yüzyılın bir ifade şekli olarak tarihsel sürece dâhil olmuştur. Aydınlanma geçmişe bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda aydınlanma dönemi filozofların siyasal süreci aktif şekilde yönlendirdiği bir dönemdir. Aydınlanma filozofları çağını sorgulayarak tutarlı bilgiler elde etmiştir. Aydınlanma düşünürleri dünyanın Kitab-ı Mukaddes'te anlatıldığı kadar karmaşık olmadığını iddia etmiştir. Böylece aydınlanma düşünürleri meydana gelen değişimleri gözlem metodu ile ortaya koyma çabasına girmiştir. Bu bağlamda fen bilimlerinde meydana gelen gelişmeler toplumsal gelişmeleri de yakından etkilemiştir.

Montesquieu, Rousseau, Kant, Voltaire siyasi birimleri revizyona uğratacak entelektüel birikimlerde bulunmuştur. Aydınlanma düşünürleri akıl, birey, özgürlük kavramları üzerinde durmuşlardır. Bu dönemde devlet kavramı tartışılmaya açılmış bireyin yasalar ile korunabileceği, başka bir ifade ile egemenliğin sınırlandırılabilirliği iddia edilmiştir. Klasik devlet egemenliğine karşı bireyi bir adım öne çıkartan ulus devlet, bir alternatif olarak aydınlanma düşünürleri tarafından toplumsal düşünce alt yapısı oluşturulmuştur.

Fransız İhtilali toplumun ihtiyacı temelinde meydana gelmiştir. Bu bağlamda devrim sonrasında oluşturulan devrim hükümetinin feodal angaryayı ortadan kaldırması, toplumsal ihtiyaçlara bir cevap niteliğindedir. Devrim sonrasında devletin şeklinde meydana gelen yeni devlet tipi günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Bu bağlamda Fransız ihtilali sonrasında ulus devlet, vatandaş, sınır, yabancı, diplomasi, ideoloji gibi kavramların literatüre geçmesini sağlamıştır. Bu kavramsal gelişme Uluslararası İlişkiler disiplinin temelini oluşturan Uluslararası Hukuk disiplinin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır.

Fransız İhtilali sonrasında devrim süreci, Napolyon'un Krallığı ile son bulmuştur. Napolyon Avrupa'da iktidar mücadelesine girmiş, Avrupa'yı Napolyon korkusu sarmıştır. Napolyon, Avrupa ittifakına karşı yenilmiş ve Viyana Kongresi toplanmıştır. Viyana Kongresi, diplomasinin sistemleşmesine önemli derecede katkıda bulunmuştur. Aydınlanma savaşları önleyebileceğine dair ilk düşünsel uygulamayı Viyana Kongresi ile denemiştir. Avrupa Uyumu adı verilen bu süreç Avrupa'nın uzunca bir süre barış içinde yaşamasını sağlamıştır. Fakat aydınlanmanın ürünü olan milliyetçilik Avrupa Uyumu'nun sona ermesine sebep olmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere, aydınlanma düşüncesi devletlerarası ilişkilere eşit-egemen ulus devlet tipinin hem ortaya çıkışında hem

---

¹³⁰ Bostanoğlu, *Türkiye ABD İlişkilerinin...*, s.83.

de kalıcı olmasında önemli katkıları olmuştur. Bu bağlamda kuvvetler dengesi aydınlanmanın bir mirası olarak 19. yüzyılda, devletlerarası ilişkileri düzenleyen, uluslararası politikanın şekillenmesini sağlayan ana kavram olmuştur.

Uluslararası İlişkiler disiplini devletlerarası ilişkilerin gelişmesi sonucunda bu süreci tahlil etmek amacıyla kurulmuştur. Bu bağlamda disiplinin kuruluşunda I. Dünya Savaşı'nın dünyada yaratmış olduğu yıkım önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü aydınlanma felsefesi tarihsel ilerlemeye inanmaktadır. I. Dünya Savaşı gibi bir dünya savaşının tekrarlanmasını istemeyen Wilson, Milletler Cemiyeti'nin temellerini atmıştır. İlk Uluslararası İlişkiler kürsüsü Galler'de 1919 yılında kurulmuş ve bu kürsünün adına Başkan Wilson'un ismi verilmiştir. Wilson'un savaşları önleme çabası belli bir süre sonra idealist bir bakış açısı olarak yorumlanmış ve realist-idealist tartışması baş göstermiştir. Aydınlanma felsefesinin disipline diğer bir etkisi Uluslararası İlişkiler disiplinin tepkisel tartışmalar ile beraber gelişmesine sebep olmuştur. Ayrıca aydınlanma döneminin bilimsel metodu pozitivism, Uluslararası İlişkiler disiplinin metodolojisini etkilemiştir. Bu etki Soğuk Savaş Sonrası'na kadar yoğunluğunu korumuştur, bu güçlü etkiye tepki olarak post-pozitivist paradigma meydana gelmiştir.

Sonuç olarak, aydınlanma günümüze kadar etki yaratmış entelektüel bir harekettir. Aydınlanma hem devletlerarası ilişkileri hem de Uluslararası İlişkiler disiplinini yakından etkilemiştir. Devletlerarası ilişkilerin sistemleşmesine yardımcı olmuş, Uluslararası İlişkiler disiplinin temel kavramları ve aktörlerinin meydana gelmesinde itici güç olmuştur. Aydınlanma, uluslararası ilişkilere yeni sistemli değerler dizisi kazandırmakla birlikte, belirsizlikleri ve çelişkileri de beraberinde getirmiştir.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, (Ankara: İmge Yayınları, 2006).

Arı Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004).

Arıboğan Deniz Ülke, *Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, (İstanbul: Mavi ada Yayıncılık, 1998).

Aybay Rona, *Yabancılar Hukuku*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007).

Aydınlı Ersel, Kurubaş Erol, Özdemir Haluk, *Yöntem, Kuram, Komplo*, (Ankara: Asil Yayınları, 2009).

Bacık Gökhan, 'Westfalyan Sistemin Direnişi: 11 Eylül ve Uluslararası Politika', *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 10, Yaz 2006,

Bixby William, *Galileo ve Newton'un Evreni*, Çeviri: Nermin Arık, (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2002).

Bostanoğlu Burcu, *Türkiye ABD İlişkileri'nin Politikası*, (Ankara: İmge Yayınevi, 2008).

Bozkurt Enver, Kütükçü M. Akif, Poyraz Yasin, *Devletler Hukuku*, (Ankara: Asil Yayınevi, 2004).

-----, *İnsan Hakları Mevzuatı*, (Ankara: Asil Yayınları, 2004).

Brown Chris, Kristen Ainley, *Uluslararası İlişkileri Anlamak*, Çeviren: Arzu Oyacıoğlu, (İstanbul: Yayın Odası Yayınevi, 2007).

Buchan Bruce, 'Civilized Fictions: Warfare and Civilization in Enlightenment Thought', *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol.36 No.64, 2011

Burchill Scott et al., *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, Çeviren: Ali Aslan, Muhammed Ali Ağcan, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012).

Cevizci Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, (Bursa: Asa Kitapevi, 2007).

Coşkun İsmail, *Modern Devletin Doğuşu*, (İstanbul: Der Yayınları, 1997).

Çüçen A. Kadir, 'Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi', *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE) Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı*, 2006.

Dağı İhsan ve diğerleri, *Devlet, Sistem ve Kimlik*, (İstanbul: İletişim, 2009).

Fukuyama Francis, *State Building*, (Newyork: Cornell University Press Ithaca, 2004).

Garrard Graeme, 'The Enlightenment and Its Enemies', *American Behavioral Scientist*, Vol.49, No.5, 2006.

Gürkan Ülker, *Montesqueu ve Kanunların Ruhu*, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arşiv/AUHF-1988-40-01-04/AUHF-1988-40-01-04-Gurkan.pdf>, (Erişim Tarihi: 21.12.2012).

Gürses Emin, *Ayrılkçı Terörün Anatomisi IRA, ETA, PKK*, (Ankara: Bağlam Yayınları, 2003).

Fenton Steve, Çeviren: Nihat Şad, *Etnisite*, (Ankara: Phonix Yayınevi, 2001).

Hartung Frank E., 'The Social Function of Positivism', *Philosophy of Science*, Vol. 12, No. 2, Nisan 1945.

Harterer Derek, *Citizenship, The Civic Ideal in World History, Politics and Education*, (Manchester: Manchester University Press, 2004).

Huberman Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çeviren: Murat Belge, (İstanbul: İletişim, 2002).

Hume David, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, Çeviren: Selvin Evrim, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1945).

İskit Temel, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, (İstanbul: Bilgi Yayınları, 2007).

Kant Immanuel, *Aydınlanma Nedir?*, http://www.allmendeberlin.de/Aydinlanma_Nedir_Kant.pdf, (Erişim Tarihi: 21.12.2012).

-----, *Pratik Aklın Eleştirisi*, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2009).

-----, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2009).

Karpat Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009).

Kissenger Henry, *Diplomasi*, Çeviren: İbrahim H. Kurt, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009).

Kontler László, 'What is the (Historians') Enlightenment Today?', *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, Vol.13, No. 3, 2006.

Knutsen Torbjon L, *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, Çeviren: Mehmet Özay, (İstanbul: Açılım Kitap, 2006).

Leca Jean, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çeviren: Siren İdemem , (İstanbul: Metis, 1998).

Lee Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Çeviren: Savaş Aktur, (Ankara: Dost Kitabevi, 2004).

Macfarlane Alan *Making of the Modern World: Visions from the West and East*, (USA: Palgrave, 2002).

Manicas Peter, T. 'Montesquieu and the Eighteenth Century Vision of the State', *History of Political Thought*. Vol. II. No. 2. Summer. Haziran 1981.

Mc Neill William, H. *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alaeddin Şenel, (Ankara: İmge Yayınevi, 2007).

Maitland Sara, 'in Place of Enlightenment', *God & Democracy: Overview*, 2004.

Nomer Ergin, *Vatandaşlık Hukuku*, (İstanbul: Filiz Kitapevi, 2005).

Outram Dorinda, *Aydınlanma*, (Ankara: Dost Yayınevi, 2007).

Özlük Erdem, *Uluslararası İlişkilerde Devlet: Tanım, Teori ve Devlet İstisnacılığı*, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012).

Papastephanou Marianna, 'Ulysses' Reason, Nobody's Fault: Reason, Subjectivity and the Critique of Enlightenment', *Philosophy Social Criticism*, Vol. 26, No. 47, 2000.

Parker Noel, 'Religion and Politics', *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, Vol.7, No. 1, 2006.

Parmar Inderjeet, 'Anglo-American Elites in the Interwar Years: Idealism and Power in the Intellectual Roots of Chatham House and the Council on Foreign Relations', *International Relations*, Vol 16(1), 2002.

Rousseau J.J., *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Çeviren: İsmail Yergüz, (İstanbul: Say Yayıncılık, 2008).

Salter Mark B., 'When the Exception Becomes the Rule: Borders, Sovereignty, and Citizenship', *Citizenship Studies*, Vol.12, No.4 2008.

Sander Oral, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, (Ankara: İmge Yayınları, Ekim 2006).

Sebok Anthony J., 'Misunderstanding Positivism', *Michigan Law Review*, Vol. 93, No. 7, Haziran 1995.

Smith, Anthony D. *Milli Kimlik*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, (İstanbul: İletişim, 2009).

Smith Preserved, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arka Plan Çalışması*, Çeviren: Serpil Çağlayan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2001).

Şahin Köksal, *Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus Devlet*, (İstanbul: İlgı Kültür Sanat, 2007).

Tilly Charles, *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*, Çeviren: Özden Arıkan, (İstanbul: Medya Ofset, 1995).

-----, *Citizenship, Identity and Social History*, (İngiltere: Cambridge University Press 1996).

Uluslararası Konferanslar,
<http://www.indiana.edu/~league/conferencedata.htm&usg=ALkJrhj-VWniSy63ROjvMZkbTvHtESovSA>, (Erişim Tarihi: 05.01.2013).

Venn Couze, 'The Enlightenment', *Theory Culture Society*, Vol.23, No. 477, 2006.

Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi, Kavramlar Tanımlar Yaklaşımlar*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2008).

Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1946).

Yack Bernard ‘The Significance of Isaiah Berlin's Counter-Enlightenment’, *European Journal of Political Theory*, 3 Aralık 2012

Weber Cynthia, ‘Why IR Needs Theory/Practice Debates: Or, from Enlightenment to Romanticism to Enlightened Romanticism’, *Cambridge Review of International Affairs*, Vol.14, No.1, 2000.

Westfall Richard S., *Modern Bilimin Oluşumu*, Çeviren: İsmail Hakkı Duru, (Ankara: TÜBİTAK Bilim Kitapları, 1997).

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / Received: 02.03.2017 • Kabul Tarihi / Accepted: 03.06.2017

Çocuk ve Suç İlişkisinin Sosyolojik Suç Kuramları ile İncelenmesi

Özge CÖMERT*

Yelda SEVİM**

Öz

Suç konusu insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Antikçağda Platon, Kanunlar adlı kitabında suçun ruhsal bir tür hastalık olduğunu ileri sürmüştür. Aristoteles ise, suçu toplumdaki yoksulluk ve devrimlerle ilişkilendirmiştir. Suç yüzyıllar boyunca farklı zaman ve mekanlarda, farklı şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Uygarlık, bilim ve teknolojik gelişmelerle beraber suçluluk da boyut değiştiriyor. Fakat son dönemlerde suçluluk konusu içinde en dikkat çekici konu hiç kuşkusuz çocuk suçluluğudur. Özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan toplumlarda göç ve hızlı kentleşmenin birer sonucu olarak suça sürüklenmiş çocuk sayısı artmıştır. "Çocuk ve suç " kavramlarını aynı cümle içerisinde kullanılmaya başlanması ciddi bir sosyal sorun göstergesidir. Henüz kişilik gelişimini ve kimliğini tamamlayamamış çocuğu suça sürükleyen etmenler, çocuğun devamlı iletişim halinde bulunduğu sosyal çevresidir. Çocuk ne iyi ne de kötü bir karaktere sahip olmayan bireydir. Zaman içerisinde yaşantılar ve eğitimle kişiliği şekillenir. Bu tanım, çocukluğun psikolojik ve sosyolojik deneyimler neticesinde geliştiğini gösterir. Dolayısıyla çocuğu suça sürükleyen etkenlerin sosyolojik olarak değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, sosyal bir sorun olan çocuk suçluluğunun sosyolojik suç teorileri kullanılarak değerlendirilmesinin yapıldığı bir derlemedir.

Anahtar Kelimeler: *Suç, Çocuk, Çocuk Suçluluğu, Suçluluk Kuramları*

Investigation of Child and Crime with Sociological Crime Theories

Abstract

The subject of crime is a phenomenon as old as human history. Platon put forward that crime was a kind of spiritual disease in his book entitled as Laws in ancient times. Aristotle linked the crime to poverty and revolutions in society. Crime has occurred with different forms in different times and places for centuries. Civilization, along with developments in science and technology and the criminality also change its own dimension. However, the most notable issue of the criminality recently is juvenile delinquency. As a consequence of immigration and rapid urbanization, the number of juveniles pushed to crime has increased in particularly developed and developing societies. Being used of "Child and crime" concepts in the same sentence indicates a serious social problem. The factors which drive the children who have not complete their personality development and identity yet are their social environment in which the child is constantly communicating. A child is an individual that has neither good nor bad character. His/her personality is shaped by experience and education in time. This definition shows that childhood develops in the light of the psychological and sociological experiences. Therefore, the sociological evaluation of the factors which drive the child to crime is very significant. This study is a review evaluating child delinquency, which is a social problem, using sociological crime theories.

Keywords: *Crime, child, juvenile delinquency, sociological theories*

---

* Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, okervan@beu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, ysevim@firat.edu.tr

GİRİŞ

Modern zamanlarda en önemli sosyal problemlerden birinin hiç kuşkusuz “suç” olduğunu söyleyebiliriz. Ailelerin ve çocuklarının kırdan kente doğru hareketliliklerinin sonucunda yaşam alanlarına yani sosyal çevrelerine uyum problemleri yaşadıkları görülmüştür. Aynı zamanda sosyo-ekonomik ihtiyaçlarının yeterli olmaması da onları suça sürükleyen etmenlerden biri olmuştur. Ailelerin geldikleri kentsel mekânların kozmopolitik yapıları çocuklar için suçlu ortamlar oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Toplumumuzda son zamanlarda şiddet ve suç olgusunun artmasının sonuçları toplumun geleceğini tehdit edecek düzeyde olduğu öngörülmüştür. Toplumda genel olarak artan suç olayları doğal olarak o toplumdaki gençleri ve çocukları da kapsar. Bu sebeple çok erken yaşlarda suça bulaşan çocukların sayısı gittikçe artmaktadır. Toplumu tehdit eden suç faktörünün kökeninde kalıtsal, biyolojik ve fizyolojik nedenler kadar, toplumsal ve yaşanan çevre etkenleri de sorumlu tutulmaktadır.

1. Suç, Çocuk ve Çocuk Suçluluğu

1.1. Suç

Suç genel anlamdan sapan bir davranış biçimidir. Bu durumda suç bir sapma olarak görülmektedir. Suç kuralları hukuk kuralları tarafından tanımlanmış olma ve maddi bir yaptırıma sahip olma özelliği taşımaktadır (Burkay, 2009).

Suç algısı zamanla beraber değişmektedir. Hangi eylemlerin suç kabul edileceği ve bu suçu işleyen insanlara karşı toplumun ne gibi yaptırımların uygulayacağı konusunda geçmiş dönemlerden beri değişik çözüm yolları denenmiştir. Geçmiş dönemlerde suç işleyenlere karşı daha çok katı kurallar verilirken günümüzde bu süreç biraz daha farklılaşmıştır. Suç işleyen bireyleri toplum yeniden kazandırmak amaçlı çözümler üretilmiştir

Suç hukuksal bir olgu olduğu kadar aslında toplumsal ve kültürel yanı da ağır basmaktadır. Çünkü çoğu zaman toplumsal bir olayın sonucu olarak karşımıza çıkabilmektedir. Özellikle elverişsiz sosyal ortamların bir sonucu şeklinde kendini gösterir. Alfieri’ nin “Suçu cemiyet hazırlar, fert işler” sözü aslında toplumdaki yaşça büyük suçlu bireyler tarafından ağır bir suçlama gibi karşılanırsa da suça sürüklenmiş çocuklar için çok uygun bir tanım olduğunu söyleyebiliriz (Saldırım, 2001).

1.2. Çocuk

“Terim olarak “çocuk” bebeklik çağı ile erginlik çağı arasındaki gelişme döneminde bulunan insan anlamına gelmektedir (TDK). “Bu dönemde bireyin fiziksel (bedensel), düşünsel (psikolojik) yönden gelişmesi ile temel ve mesleki eğitim süreçleri henüz tamamlanmamıştır (Altan, 2000).

Çocuk bağımlı bir halde bağımsızlığa, bencilce duygulardan işbirliğiyle yaşamaya doğru bir gelişim sergiler. Yetenekleri sürekli değişir ve gelişir. Tutarsız sergiledikleri davranışların yerini daha tutarlı davranışlar alır. Gelişen bu eğilim ve dürtüleri doğrultusunda davranışlarında da çevreye göre şekil almaya başlar. Daha mantıklı düşünmeye başlarlar. Aile dışındaki çevreyi keşfederek, kendilerinin bir birey olduklarını kabul ettikleri görülmüştür. Çocuğun hayatındaki en önemli keşiflerden biri olarak sayabileceğimiz sosyalleşme süreciyle tanışmış olurlar. Toplumsallaşma sürecinde en önemli görev yine aileye düştüğüne dikkat çekilmiştir.

1.3. Çocuk Suçluluğu

İnsanlığın yüzyıllar boyu tartışmasız uzlaştıkları belki de tek konu, çocukların toplumun geleceği açısından önemli olduğu gerçeğidir (Yavuzer, Ekim 2015). Suçluluk konusu içerisinde en çok önemsenen konu şüphesiz “çocuk suçluluğu ’dur” diyebiliriz. Çünkü o yaşlarda hem zihinsel olarak hem de fiziksel olarak tam bir olgunluğa erişmemiş olan çocuk, aynı zamanda toplumsallaşma sürecindeki rollerinin de farkına varamamış olan ergenlerin suç işlemesi toplumu suçluluk konusunda üzerinde durması gerektiğini vurgular. Genç zaman zaman kurallara karşı koymak ve bununda toplum tarafından normal karşılanmasını bekleyecektir. Hatta normları kendine göre düzenleme çabası gösterecektir. Lakin bu çabalarına karşı çıkılırsa, ailesi ve çevresi tarafından anlayışla karşılanmazsa suçlu davranış ortaya çıkacaktır (Yağbasan, 2012).

Yavuzer, çocuk suçluluğuna farklı bir bakış açısıyla yaklaşıyor. Aslında çocuk suçluluğunun diğer suçlardan hiçbir farkının olmadığını fakat çocukların büyüdükçe bu durumun daha ciddi sorunları da beraberinde getireceği için toplum için endişe duyulması gerektiğini söylemiştir. Bugün Türk hukuk sistemine göre suçlu çocuk, yasalara göre göre 18 yaşından gün almamış fakat suçlu kabul edilen bir davranışı gerçekleştirmiştir. 11 yaşını doldurmamış olan çocuklar ise suçlu davranışta bulunsalar dahi cezai ehliyeti olmadığından ceza verilememektedir(Haluk, 2015).

Çocuk, dünyaya geldiğinde ne ‘iyi’ nede ‘kötü’ bir varlıktır. Çocuk sürekli olarak bir gelişim halindedir. Aynı zamanda da çevresiyle sürekli olarak etkileşim halindedir. Çocuğun iyi ya da kötü olmasında etkili olan şey yaşadığı çevredir. Aile sosyo-ekonomik durumu, çocuğun yaşadığı sosyal çevresi, eğitim durumu, bunların hepsi çocuğun yaşantılarının birer belirticileridir. Çocuk suçluluğunu ele alırken hukuksal boyutundan daha çok sosyolojik boyutuyla incelemenin daha doğru olacağı savunulmuştur Işıkaç ; “çocuğun suç işlemesinin ya da suça yönelmesinin nedenleri:

- Çocuğun yapısal özellikleri, yetenekleri ile ilgili etmenler,

- Çocuğun gelişimini etkileyen çevresel etkenler, özellikle içinde yetişip büyüdüğü aile ve sosyo-kültürel çevre,
- Kendisinin ve ailesinin yaşam koşulları” olarak varsayılmaktadır (Işıқтаç, 1999).

Çocuk suçluluğu genel olarak 3 farklı yaklaşımla ele alınmaktadır. Bunlar; Psikolojik /psikiyatrik, biyolojik ve sosyolojik yaklaşımlardır. Biyolojik yaklaşım suçluluğu genetiksel etkenlerin hormonal dengesizlikleri ve beyine ilişkin sorunlarla açıklamaktadır. Psikolojik/psikiyatrik yaklaşım ise çocuk suçluluğunun yapılarını; antisosyal eğilimliliği kişilik bozuklukları ile beraber, düşük zekâ ve içgüdüsellik ve aynı zamanda hiperaktiflik, zihinsel hastalıklarla beraber ele almıştır. Sosyolojik kuramlar ise çocuk suçluluğun da toplumların yapısını, toplumdaki sosyal sorunları ve toplumdaki değişimleri ve bu değişimlerin yine toplum üzerindeki etkilerini sosyalleşme süreciyle birlikte incelemişlerdir (Kızmaz & Bilgin, 2010).

2. Suçu Açıklayan Kuramlar

Kuramların çok sayıda olmasında, toplumdaki suç çeşitliliklerinin payının olduğu söylenebilir. Suçu işleyen bireylerin sahip oldukları özelliklerin birbirlerinden farklı olmasından kaynaklanır. “ Diğer bir ifade ile; gerek çok sayıda suç türünün olması (hırsızlık, tecavüz, zimmete para geçirme, adam öldürme, dolandırıcılık, rüşvet, gasp vb.), gerek suçlulukla ilintili çok sayıda değişkenlerin var olması (yoksulluk, işsizlik, eşitsizlik, suçlu akran grubu, sorunlu aile yapısı, göç, alkol ve uyuşturucu, yerleşim yerinin özelliği, kültür, formel ve enformel denetim unsurlarının zayıflığı, damgalanma vb.) ve gerekse de suç işleyenlerin sahip olduğu bireysel özelliklerinin (yaş durumları, medeni durumları, mesleki yapıları, sosyalleşme biçimleri, cinsiyet durumu vb.) farklılık arz etmesi gibi nedenler, suç olgusunun çok perspektifli açıklamasını gerekli kılmıştır (Kızmaz Z. , 2005).

Suç ve suçlu davranışı açıklarken bu kadar çok faktöre bağlı olması kuramlarında kendi içerisinde çok sayıda değişkenlik içereceğini gösteriyor. Her bir kuram suçlu davranışın temelinde yatan nedenleri farklı değişkenlere bağlı kalarak açıklamaya çalışmıştır. Bazıları tamamen geleneksel sosyolojik yaklaşımlarla suçlu davranışları açıklarken, bazı kuramcılar ise bütünleşik (tümleşik) kuramlarla açıklamaya çalışmışlardır. Geleneksel kuramcıların suçu ve suçlu davranışı açıklamak için geliştirilen ilk kuramlardır. Günümüzde bütünleşik kuramlar daha sık kullanılmasın rağmen ilk dönemlerde daha çok geleneksel kuramların uygulandığını söyleyebiliriz.

2.1. Sosyal Organizasyonsuzluk Kuramı

"Sosyal organizasyonsuzluk (social disorganization) teorisi, 1920'li yılların başında, Shaw ve McKay'ın suçun ekolojik incelemeleri çerçevesinde yaptıkları araştırma bulgularının formüle edilmesi ile ortaya çıkmıştır." Bu kuram, suçun şehir alanlarının yansımalarının olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal organizasyonsuzluk kuramı, sosyal çözümlerin en fazla kentlerde olduğunu ifade etmişlerdir. Suçun kentlerde çoğaldığı görülmüştür. "Bu nedenle onlara göre şehir alanları, sapma ve suç araştırmaları için birer laboratuvar konumundadır. Sosyal düzensizlik kuramcıları, araştırmalarını özellikle, fahişeliğin, intiharın ve diğer sapkın veya suç eylemlerinin en çok gerçekleştiği disorganize veya çözülmüş alanlarda (slum vb.), yoğunlaştırmışlardır(Kızmaz Z. , 2005).

Sosyal organizasyonsuzluk kuramı; suçluluk üzerinde "heterojen yapı, çöküntü bölgeleri, sosyal hareketlilik, sanayileşme ve kentleşme" gibi etkenlerin, doğrudan veya dolaylı olarak etkilerine bakmaktadır. Shaw ve McKay ise; yoksulluk, kültürel karmaşıklık ve şehirlerdeki değişiklikler şehir yaşamlarını şekillendiren bu etkenlerin toplumsal çözümlere yol açtığını savunurlar. Çünkü bu etkenler, insanların "toplumsal değerlere" bağlılıklarını azaltarak, onları suç yöneltir (Sokullu, 1999) (S., 1994).

Sosyal organizasyon kuramı, özellikle geleneksel toplumlarda zayıflamış sosyal denetimsizlikleri açıklamaya çalışır. Sosyal denetimsizliğin sebebini toplumsal problemler olduğunu savunur. Bu sosyal problemler (fakirlik, işsizlik, aile sorunları ve zayıf denetim vb.) sosyal düzensizlik yaratan suç unsurları olarak görülür. Bu tarzdaki yerleşim yerlerinde suçlu davranış oranlarının yüksek olması bu kuramı doğrular.

2.2. Gerilim Kuramı

Gerilim kuramı, Merton tarafından geliştirilmiştir. Suçlu davranış ve sapma eylemleri Amerika toplum yapısının doğal bir sonucudur. Merton'a göre, Amerika toplumu sosyal yapı olarak alt sınıfa mensup ve özellikle siyah ırktan olanların sınıf ve sosyo ekonomik olarak durumlarını iyileştirmelerinin çok zor olduğunu söyler. Amerika toplumunda, alt sınıftakiler arasında yasal yollarla iyi bir eğitim alarak iyi şartlarda okuyup ve yine iyi bir mesleğe sahip olmak neredeyse olanaksızdır. Bu sınıftaki insanların suçlu davranış potansiyelinin daha aktif olduğu gözlemlenmiştir.

"Merton, alt sınıfa mensup olan bireylerin, meşru amaçlara yasal yollardan ulaşma imkânlarının bloke edilmiş olduğuna inanmaktadır. Merton'a göre; alt sınıfa mensup dezavantajlı dediğimiz grubun bireyleri, ekonomik açıdan iyi veya statülü sınıfla aynı imkânlarda olamadıkları için, bir üst sınıfa girebilmek adına birçok gayri meşru yolları denediklerini söyleyebiliriz. "Bu sebeple Merton'a göre suç, ani sosyal değişim ile ortaya çıkan bir olgu değil, daha çok toplumsal yapı

fenomenidir.” Bundan dolayı Merton, suçun kaynağını sosyal yapılar içinde aramıştır (Merton, 1968).

Merton klasik gerilim teorisini açıklarken; insanların Amerikan rüyasını gerçekleştirmek için bazen kültürel hedefler ile toplumsal normlar arasında kalmaları durumunda suçlu davranışın oluşmasını normal olduğunu kabul eder. Toplumdaki normların insanlarda uyum davranışı yerine çoğu zaman uyumsuzluk yarattığını da vurgulamıştır. Her insanın sahip olmak istediklerine ulaşması için bazen sosyal normlarla karşı karşıya gelebileceğini söyler. Böylece toplumda bir kuralızsızlık oluşur. Bu kuralızsızlıklarda ona göre daha çok maddi kaynaklı problemlerdir. Kısacası insanlar sahip olmak istedikleri hayata ulaşmak için bazen normlarla karşı karşıya gelebilir. Böylece gerilimin ve beraberinde suçun oluşması olağandır.

2.3. Alt Kültür Kuramı

Bu kuram genel olarak, çocuk veya gençler arasında yaygın olduğu kabul edilen çeteler içerisinde yer alan alt sınıftan olan insanların suç, sapma ve suçluluk potansiyelleri üzerinde durduklarını söyleyebiliriz. Alt sınıf üyeleriyle özdeş suç kavramı özellikle bu kuramcılar ile gerilim kuramcılarının ortak noktaları olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak her iki kuramın her ne kadar ortak noktası olsa da alt-kültür kuramlarının suç araştırmalarında alt-kültürün önemine vurgu yapması bu kuramı diğer kuramlardan farklı kılan bir özellik olduğu ifade edilmiştir (Kızmaz Z. , Sosyolojik Suç Kuramlarının Suç Olgusunu Açıklama, 2005).

Cohen’e göre işsizlik, fakirlik ve kısıtlı imkânlar bireylerin sahip olacakları sosyal statüyü belirleyici en güçlü faktörlerdendir. Bu nedenle de bu gençler, maddi imkânlar açısından düşük bir sosyal statüye mahkûmdurlar. Bu durum çoğu zaman bu gençlerin aşağılık duygusuna kapılmalarına ve bazen de kendilerini bu duyguya mahkûm eden topluma düşmanlık beslemelerine neden olabilir. Dolayısıyla gençler için tek çıkış noktası iyi bir eğitimle daha iyi bir statü elde etmektir. Ne var ki okulda da bu gençleri orta sınıf değerlerinin hâkim olduğu bir sistem beklemektedir (Cohen, 1955).

“Bu noktada Cohen’in modelinde gençlerin yaşadıkları gerilim karşısında seçebilecekleri üç farklı alternatif vardır:

- 1) Sokak Çocuğu
- 2) Kolej Çocuğu
- 3) Suçlu Çocuk”

Sokak çocuğu modeli alt sınıflarda tercih edilen ve yaygın davranış tarzı olarak karşımıza çıkar. Bu modeldeki çocuklar orta sınıf değerlerine göre yetiştirilmemiş olmalarına karşın suçu hayatlarının bir parçası olarak

benimsememişlerdir. Zira içinde buldukları durum onları suç işlemeye itecek kadar kendilerini rahatsız etmemektedir. Daha çok mevcut durumu kabullenme vardır. Kolej çocukları ise, orta sınıf değerlerine göre yetiştirilmiş ve bu sebeple de orta sınıf statüsüne kavuşabilmek ve başarılı olabilmek için başarılı olabilmek için çabalayan gençlerdir. Suçlu çocuklar ise, orta sınıf değerlerine göre yetiştirilmiş olmalarına rağmen bu sistem içinde başarılı olamadıkları için orta sınıfa düşman kesilen, elde edemedikleri sosyal statüye suç işleyerek erişmeye çalışan gençlerdir. Bu gençler, benzer sorunları olan diğer gençlerle bir araya gelerek çete şeklinde ifade ettiğimiz suçlu alt kültürlerini oluştururlar. Böylece kendilerine ait saygı ve statü değerleri oluştururlar. İlegal faaliyetlerde bulunup halkı korkuyla sindirirler. Böylece toplumdan intikamlarını almış olurlar. Gönüllü bir şekilde olmasa da artık herkes kendilerine saygı duyuyordur. Böylece “statü problemleri” çözülmüş olur (Cohen, 1955).

2.4. Sosyal Öğrenme Kuramları

Sosyal öğrenme kuramı; suçu, kriminolojik olaylarla beraber toplumdaki kurallar, değerler ve davranışların öğrenilmesiyle alakalı olarak açıklamaya çalışır. Bu kuram, hem yasal olmayan davranışta suç değerini rasyonelleştirir hem de suç tekniklerinin öğrenilmesini içerir. Sosyal öğrenme kuramı; aynı zamanda “ayırıcı birleşenler, ayırıcı pekiştirme ve nötrleştirme teorisi” gibi yaklaşımları da içermektedir (Siegel, 1989).

Sutherland (1939, 1947) göre suçluluk, insanların “kriminal değer ve normlarla” etkileşimleri sonunda öğrendiklerini başka bir ifadeyle, “sosyal etkileşim” kavramıyla anlatmaktadır. Fakat ona göre, suçluların bir araya gelmesi sonucunda suç oluşması için yeterli bir sebep değildir. Suçlu davranışın ortaya çıkmasında;” suçlu gruplarla olan ilişkinin sıklığı, süresi, önceliği ve yoğunluğu” da önem arz eder (Hagan, 1991)(Ellis, 1987).

Bu kurama göre suç, ne biyolojik sebeplere bağlı oluşan zekâ seviyesindeki düşüklük ve doğuştan getirilen bireysel eksiklerle, ne psikopatik ve kişilik bozukluklarıyla ne de yoksulluk gibi ekonomik kaynaklı sebeplerden dolayı ortaya çıkmaz. Suç’ u tamimiyle toplumsal etkileşim çerçevesinde bir “öğrenme faaliyeti” sonucunda ortaya çıktığını savunur (Conklin, 1989)(Ellis, 1987)(Siegel, 1989).

Suçlu davranışın öğrenildiğini savunan bu kuram, kişilerin sürekli etkileşim halinde olduğu yani vaktini geçirdiği kişilerden suçlu davranışı öğrenirler. Özellikle de kültürel çevresiyle etkileşim içerisinde olan kişi daha çabuk suçlu davranışı öğrenir.

2.5. Sosyal Kontrol Teorisi

Sosyal kontrol teorisi suç kavramını, insanların sosyal normlara ve değerlerine olan bağımlılıklarıyla incelemiştir. Bu kurama göre insanların ailelerine, okula, dinlerine ve sosyal çevrelerine olan yüksek düzeyde bağlılıkları suçlu davranışlara engel olduğu gözlemlenmiştir. Aksi durumlarda “geleneksel kurumlara” bağlılıkların düşük çıkması durumunda ise suçluluk durumlarının arttığı gözlemlenmiştir (Kızmaz Z. , 2005).

Sosyal kontrol kuramı; çocukluk yıllarında içsel denetim mekanizmasının yeterince gelişmemesi ya da sonraki yıllarda işlev bozukluğuna uğramasıyla beraber aile ve okul çevresinden edinilen sosyal rollerin çatışması durumunda bireylerin sapkın ve suçlu davranışlar geliştirmesinde etkilemektedir (Mcshane, Frank, & Williams, 1991).

“Hirschi (1969), bireyin toplumla olan bağlılığını dört unsur üzerinden analiz etmektedir.

1) Bağlılık (attachment): Yeterince düzeyde bağlılığın olmaması (özellikle ebeveyn ve okula),

2) Taahhüt (commitment): Yetersiz düzeydeki taahhüt, özellikle eğitimsel ve mesleksi başarı,

3) Katılma (involvement): İzcilik ve sportif oluşumlar gibi geleneksel aktivitelere yetersiz katılma

4) İnanç (belief) : Özellikle ahlak ve hukuka olan inancın yetersizliği, suçlulukta etkili etmenlerdir.”

Dört ana kontrol mekanizmasının öngördüğü “sosyal bağ teorisi” ile Hirschi (1969), bireyleri suç işlemekten alıkoyan temel koruyucuları gözler önüne sermiştir. Bu unsurları meydana gelecek zafiyet ile birey adım adım suç işlemeye daha müsait hale gelir. Dolayısıyla, bu teori çerçevesinde suçu engellemenin yolu bireyi topluma bağlamaktan geçmektedir (Dolu, 2010).

Sosyal kontrol teorisi Hirschi ‘nin de bahsettiği gibi güçlü sosyal bağlar sayesinde ancak kontrol edilebilir. Bireylerin birbirleriyle ve toplumla olan bağları ne kadar güçlü olursa o kadar suç işleme potansiyelleri düşük olur. Toplumda çeşitli sosyal kontrol mekanizmalarından bahsedebiliriz. Özellikle geleneksel toplumlarda bu bağlar daha güçlüdür. Kontrol mekanizmalarının daha sıkı olduğu toplumlarda suçlu davranışların zayıfladığı gözlemlenmiştir. Bu teoriye göre bireyi topluma bağlayan bağlar ne kadar güçlü olursa suç işlemesini caydıracaktır. Mesela aile bağları, okula bağlılıkları, sosyal hayattaki işlevsellikleri, akran gruplarıyla olan iyi ilişkileri vb. bireyin sosyal kontrol mekanizmalarının işlevselliğinin göstergesidir. Zaten düşük öz kontrole sahip bireylerin suç işleme potansiyelleri yüksektir.

2.6. Damgalama Kuramı

Bu kuram; insanların etiketlendikleri zaman suç işleme olasılıklarının arttığını varsayar. Çünkü damgalama kuramına göre, insanlar kötü ve sapkın bir şeyleri yapmakla suçlandıkları zaman toplum tarafından dışlandıkları düşüncesine kapılırlar ve bu dışlanmışlık duygusu da bu suçlu gruplarla iletişime geçmelerine vesile olur(Kızmaz Z. , 2005).

Damgalama kuramının suç' a ilişkin yaklaşımı diğer kuramlardan farklıdır. Önceki teoriler; "birey niçin suç işlemektedir" sorusunu sorarken, damgalama kuramı da, "niçin belirli davranışlar sapma olarak tanımlanmaktadır?" sorusunu cevabını bulmaya odaklanmıştır (Marshall, 1999).

Damgalama teorisi (labelling theory) analizin yerine suçlar ve suçlu davranışlar yerine, bu kişilere gösterilen tepkileri suçlu damgasını vurarak suçlu olarak yaftaladıkları insanları kontrol altına almaya çalışanları ve bu damgalama sürecini yerleştirirler (Cullen & Agnew, 2003). Bu yönüyle damgalama teorisi aslında bir suç teorisi değil, suçlama teorisidir.

SONUÇ

Dünden bugüne kadar olan süreçte "Suç" ile ilgili birçok kuram ortaya atılmıştır. Suçluluğun sebeplerini araştırırken çok farklı yaklaşımlarla açıklamaya çalışmışlardır. Suç ve şiddet'in var olduğu her yerde tüm olumsuzlukların da var olacağı bir gerçektir. Özellikle toplumda son zamanlarda artan suç olaylarının insanlar üzerinde olumsuz etkileri gözle görülebilir bir hal almıştır. Bu süreçten en çok etkilenenler hiç kuşkusuz yine çocuklar olmuştur diyebiliriz. Artık toplumlarda suç ve suçluluğun artmasının yanında suç işleme yaşı da gittikçe düşmektedir. Çocuk suçluluğunu sosyolojik açıdan ele aldığımızda aile ve toplumsal değerler dikkat çekmektedir. Bunun yanında çocuğun içinde bulunduğu akran grupları, çocuğun okul ilişkileri ve okul başarısı gibi faktörler de önemli rol oynamaktadır. Çocuğu suça sürükleyen sebeplerin çok farklı oluşu birden fazla kuramla ele almamız gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Sosyolojik kuramlarla ele alınan çocuk suçluluğundan varılan sonuçlar çocuk eğitiminin ailede başladığı fakat bir süre sonra ailenin kontrolünden tamamen çıktığıdır. Özgür olmak isteyen genç bunun yolunu ilk olarak aileden uzaklaşmakta aramaktadır. Bu süreçte çocuk suç'a bulaşmaktadır. Genel olarak ailenin sosyo-ekonomik durumu, göç, kentleşme ve işsizlik gibi nedenler üzerinde durulmuştur. Bireylerin geleneksel kuramlara olan bağlılıkları arttıkça suçun caydırıcılığının da artacağını savunan bir başka kuram ise çocukların aile bağlarının güçlü tutulması gerekliliğini vurgular. Çocukların yaşadıkları sosyal çevreyi inceleyen kuramcıların ise vardıkları sonuçlardan biri suçun alt kültür üyesi olan insanlarla birlikte anıldığı gerçeğidir. Çocuğun suçlu olarak doğduğuna inanmışlardır. Suçun alt sınıftaki insanlara özgü bir kavrammış gibi davranmaları çocuğu suça sürükleyen bir başka

sebepdir. Öğrenilmiş çaresizlik duygusuyla hareket eden çocuklar toplum tarafından etiketlenerek suça itilmektedirler. Kısacası bu çalışmada sosyolojik kuramlar çocuğu suça iten sebeplerin hem biyolojik hem de psikolojik faktörler olabileceğinin de bilincinde olarak çocuk suçluluğunun sosyal çevre faktörleri üzerinde duruldu. Sonuç olarak sosyolojik kuramlar çocuk suçluluğun da toplumların yapısını, toplumdaki sosyal sorunları ve toplumdaki çözümleri ve bu değişimlerin yine toplum üzerindeki etkilerini sosyalleşme süreciyle birlikte incelemişlerdir.

KAYNAKÇA

- Altan, Ö. Z. (2000). *Sosyal Politika*. Eskişehir:: Anadolu Üniversitesi Ders Kitapları Yayın No:8.
- Burkay, S. (2009). *Sosyal Problem Görünümüyle Sapma ve Suç*. Ankara : Siyasal Yayın.
- Cohen, A. K. (1955). *Delinquent Boys. the culture of gangs* (s. 110-115). içinde New York.
- Conklin, J. J. (1989). *Criminology*,. New York: Macmillan Pub.
- Cullen, F. T., & Agnew, R. (2003). *Criminological Theory: past to present*. Los Angeles,,: CA: Roxbury Publishing Co.
- Dolu, O. (2010). “*Suç Teorileri: Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*”. Ankara: Seçkin Yay.
- Ellis, D. (1987). *An Introduction to The Sociological Study of*.
- Hagan, F. E. (1991). *Introduction To Criminology*. Chicago:Nelson: Hall.
- Işıқтаç, Y. (1999). Sosyolojik Açından Çocuk Suçluluğu ve Bir Hukuk Devleti Olan Türkiye’de Devletin Cezalandırma Yetkisini Kullanma Biçimi. *Mevzuat Dergisi, Ocak(13)*, 24.
- Kızmaz, Z. (2005). Sosyolojik Suç Kuramlarının Suç Olgusunu Açıklama. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* , 29(2), 149-174.
- Kızmaz, Z., & Bilgin, R. (2010). Sokakta Çalışan/Yaşayan Çocuklar ve Suç: Diyarbakır Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 277.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü. Çeviri ::Osman Akınhay, Derya Kömürcü*. Ankara: Bilim ve.
- Mcshane, ., D., Frank, P., & Williams, M. (1991). *Criminological Theory*,. USA: PrenticeHall.
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure, (genişletilmiş yeni baskısı)*,. içinde New York: Free Press.

- S., D. (1994). Çağdaş Toplumda Şiddet ve Mafia Suçları. *Cogito sayı(6-7)*, 353.
- Saldırım, M. (2001). Suça İtilmiş Çocukların Yeniden Sosyalleşmesi Projesi Bildirileri. *I. Ulusal Çocuk ve Suç; Nedenler ve Önleme Çalışmaları Sempozyumu* (s. 29-30). Erzurum AÜ: Unicef.
- Siegel, L. J. (1989). *Criminology*. St.Paul:: West Pub. Company.
- Sokullu, A. F. (1999). *Kriminoloji*. İstanbul: Beta Yay.
- Yağbasan, Y. (2012). Çocuk Suçluluğunun Sosyolojik Boyutu. *Leges Hukuk Dergisi*, 32.
- Yavuzer, H. (Ekim 2015). *Çocuk ve suç*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / Received: 26.03.2017 • Kabul Tarihi / Accepted: 15.05.2017

Sağlık Kurumları Çalışanlarında Örgütsel Stres ve Zaman Yönetimi İncelemesi: Bitlis İli Örneği

Ece UĞURLUOĞLU ALDOĞAN*
Damla AYKORA**

Öz

Günümüz çalışma hayatında hangi alanda faaliyet gösteriyorsa gösterecek bir örgüt için en önemli olay devamlılığını sürdürebilmek, tutunabilmek, kalite hedeflerine ulaşabilmektir. Bu durum için de örgüt çalışanlarının tümünün zamanı kontrol etmesi gerekmektedir. Bunun yanında örgüt çalışanlarının zaman tuzakları olarak adlandırılan negatif etmenleri de yönetmesi gerekmektedir. Uygun çalışma koşulları, doğru iletişim, malzeme, eşit paylaşılmış iş yükü gibi etmenlerin yoksunluğunda aşırı stresli bir ortam kaçınılmaz olur. Doğal olarak iş verimliliği düşer ve belki de geri çevrilemeyecek hatalara gidilebilir. Bu çalışmanın amacı; sağlık sektöründe çalışan personelin zamanı verimli kullanıp kullanmadıklarını, çalışma ortamlarındaki stresörleri ve tüm bunların sebeplerini ortaya koymaktır. Bu amaçla Bitlis ilinde faaliyet gösteren kamu ve özel hastanelerde çalışan personele İnci Erdem Artan (1986) tarafından geliştirilmiş Örgütsel Stres Kaynakları Anketi, Britton ve Tesser (1991) tarafından geliştirilen ve Türkçe versiyonunun geçerlik ve güvenirlik çalışmasını Alay ve Koçak (2002) yapmış olduğu Zaman Yönetimi Anketi uygulanmıştır. Ayrıca araştırmacı tarafından hazırlanan sosyo-demografik özellikleri belirlemeye yönelik Kişisel Bilgi Formu da ilave edilmiştir. Araştırma kesitsel ve nedensel karşılaştırma türünde yapılmıştır. Farklı yaş gruplarından (156 erkek, 158 bayan) toplam 314 çalışana, Kamu Hastaneler Birliği üst yazısı ile izin alarak elden anketler ulaştırılmıştır ve tüm çalışanlar konu hakkında bilgilendirilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde homojen dağılıma Skewness-Kurtosis ve Kolmogorov-Smirnov testleriyle bakılmıştır. Dağılımın homojen olmamasından dolayı non-parametrik testlerden Kruskal-Wallis ve Mann Whitney U kullanılmıştır. Anlamlılık seviyesi $p < 0.05$ 'dir. Araştırmada cinsiyet, medeni durum, yaş ve hizmet yılının zaman yönetimi ve örgütsel stres üzerinde belirleyici olmadığı, eğitim durumu ve görev unvanının belirleyici olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Zaman Yönetimi, Stres, Örgütsel Stres, Hastane, Sağlık*

Examination of Organisational Stress and Time Management of Health Organisation Personnel: Sample of Bitlis Province

Abstract

At the present day all organisations aim to implement their quality target, maintain the continuity and keep the industry as well in which area they work. Those organisation people have to manage time control efficiently. Furthermore they have to manage and remove negative factors what are named as time traps. All the same if some circumstances couldn't be provided as appropriate working conditions, proper communication, equal workload it became inevitable extreme stressfull working environment. Eventually it causes uncorrectable mistakes and decrease of organisation productivity. Aim of the study is to find out what are reasons and obstacles for health organisation people about working stressors and efficiently time management. Data is collected from health people that are working at pay and state hospitals in Bitlis in order to use Organisational Stressors Scale developed by İnci Erdem Artan (1986) and Time Management questionnaire according to

---

*Doç.Dr., Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi,
ugurluoglu@health.ankara.edu.tr

**Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi SHMYO Öğretim Elemanı, daykora@beu.edu.tr

Britton and Tesser's (1991) survey that adapted by Alay and Koçak (2002) which called "Time Management Survey". In order to identify socio-demographic specialities Personal Information Form is used which prepared by the researcher. This is a cross sectional and reasonal comparison study. 314 Participants are randomly selected from different age groups (156 male, 158 female) and informed about study with obtaining the permission from Public Hospital Association as well. In order to determine homogeneity Skewness-Kurtosis and Kolmogorov-Smirnov tests are used. Eventually Kruskal-Wallis and Mann Whitney U non-parametric tests are used for veri evaluation because of distribution result isn't homogene. Significant level is $p < 0,05$. Results of study showed that gender, marital status, age and years of service are not but educational status and job title are decisive on time management and organisational stress.

Key words: Time Management, Stress, Organisational Stress, Health, Hospital

GİRİŞ

Geri dönüşümünün imkansızlığından, değerinin ölçülememesinden, yerine kullanılabilir ikame bir kaynağın da olmayışından zaman yönetimi günümüz çalışma ortamında örgütlerin en değerli kaynağıdır. Zaman tasarruf edilemeyen, ödünç alınamayan, kiralanamayan, satın alınamayan, çoğaltılamayan, sadece kullanılan ve kaybedilen aktifimiz veya varlığımızdır (Eren, 2003).

Zaman kayıplarını engellemek için örgütlerde etkin bir zaman yönetimi uygulaması yapılmalıdır. Etkin zaman yönetimi sayesinde oluşan aksamlar fark edilip düzeltilebilir ya da tamamen engellenebilir. Örgütlerin varlıklarını sürdürebilmesi, rekabet ortamında kendilerine yer edinebilmeleri de doğal olarak zaman yönetimine bağlıdır. Zamanı kontrol etmekteki altın kural engellerin mümkün olduğunca tamaminin elenmesine veya azaltılmasına bağlıdır (Güven ve Yeşil, 2004).

Zaman Kavramı

"Zaman kavramı bir eylemin geçtiği süredir. Bir başka deyişle eylem yoksa zaman da yoktur (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2005). Zaman matematiksel olarak tüm insanlar için eşit olan bir kavramdır. Kimine göre günün yirmi dört saat olması bile yeterli gelmezken kimine göre de zaman bir türlü geçmek bilmemektedir. Tüm insanlık için eşit olan bu süre neden bazı anlarda akış hızını değiştirmektedir. Bu durumlarda akla gelen ilk şey belki de zamanın verimli kullanılması gereken, telafisi olmayan bir süreç olduğu bilgisi olmalıdır. Bu bağlamda zamanı mümkün olduğunca etkin ve etkili bir biçimde kullanma yani zaman yönetimi meselesi karşımıza çıkmaktadır.

Zaman Yönetimi

Hayatımızın her anında önem arz eden zaman yönetimi konusu en çok da iş hayatında karşımıza çıkmakta ya da sorun çıkarmaktadır. Zaman yönetimi, zamanı mümkün olduğunca etkin ve etkili bir biçimde kullanma ve denetleme sistemidir (Ünker, 2013). İş hayatında örgüt içinde zaman yönetimi ele alındığında ise zaman ve örgüt çalışanlarının biyolojik ritim ilişkisi ön plana çıkmaktadır. Her

bireyin fiziksel ve biyolojik performansının düşük ve yüksek olduğu zaman dilimleri biyolojik ritmi oluşturur. Biyolojik ritim zamanı verimli kullanma açısından önem arz etmektedir. Bundan dolayı zihinsel olarak performansın en yüksek olduğu saatlerde zorluk derecesi yüksek işlerin yapılması gerekmektedir. Zihinsel ve bedensel performansın düşüşüne bağlı olarak doğru orantıda yapılan işlerin önem derecesi ve zorluluk dereceleri de düşürülmelidir. Zaman yönetimi yalnızca bireylere bağlı değil, çevresi örgüt yapısı ile de ilişkilidir.

Zaman Kaybı

İş dünyasında azaldığı ya da tükendiği takdirde bile bir şekilde yeniden temin edilebilen somut kavramlar vardır. Bunun yanında soyut bir kavram olan zaman, ne depolanabilir ne de yerine farklı bir seçenek konulabilir. Bu sebeple zaman kaybı asla ödenemeyecek bir zarar etkisi ortaya çıkarmaktadır.

Zaman kayıplarının en belirgin etkisi çalışma hayatında geliştiği için sektörde zamanın kontrol edilmesi, zaman kayıplarının tespiti ve zamanın verimli kullanılması ile ilgili seminer ve eğitim faaliyetleri düzenlenmektedir. Genel olarak sektörde faaliyet gösteren örgütler var olmak, kalite arttırmak ve fark yaratmak için çalışanlarına bu öğretileri vermek zorundadır.

Stres Kavramı

Stres sözcüğü Latince, “estricia” sözcüğünden gelmektedir. 18. ve 19. Yüzyıllarda ise kavramın anlamı değişmiş, objelere, kişiye, organa veya ruhsal yapıya yönelik güç, baskı ve zorlama anlamında kullanılmıştır. Buna bağlı olarak stres, nesne ve kişinin bu tür güçlerin etkiliyle biçiminin bozulmasına, çarpıtılmasına karşı bir direnç anlamında kullanılmaya başlamıştır (Baltaş ve Baltaş, 1996).

Genel tanımına bakıldığında, stres ya da stres davranımı (stress response) çevredeki herhangi bir uyarıcı ile karşılaşıldığında, kişinin bilinç dışı bir şekilde kaçmak ya da mücadele etmek için hazırlanmasıdır (Nelson ve Quick, 1994). Uyarıcı ve davranım, stresin tanımında yer alan iki ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Uyarıcı, stres yaratması mümkün olan durumlardır ve aynı uyarıcıların farklı kişilerde başka gerilim düzeyleri yaratması söz konusudur.

Davranım ise kişinin stres yapıcılara gösterdiği psikolojik ya da fizyolojik tepkilerdir. Kişinin davranımının stres davranımı olup olmadığını açıklayabilmek için uyarıcıyı da ele almak gerekmektedir (Artan, 1986). Stres, uyarıcı ve davranım ilişkisi içinde incelendiğinde, çevresel uyarıcı ile kişinin etkileşimi sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca stres, uyarıcı ve davranımın yanı sıra, bu iki unsurun etkileşimini de kapsayan bir kavramdır.

Uzmanlar, stresi bedeninin her türlü stres yapıcı etkiye olan tepkisi olarak tanımlamış ve stres konusunda yapılan ilk çalışmalarda, stres insan davranışının bir boyutu olarak ele alınmıştır. Bu araştırmalarda ağırlıklı olarak zararlı stres üzerinde durulmuştur. Ancak araştırma sonuçlarında bazı bireylerin stres

karşısında zayıf duruma düşüp ciddi hastalıklara yakalandıkları, bazılarında ise stresin performanslarını artırıcı bir etkisi olduğu ortaya konmuştur (Pehlivan, 1995).

Stres Kaynakları

Her bireyin aileden, diğer çevresel stres etmenlerinden ve bireyin kendisinden kaynaklanan farklı stres etmenlerinin etkisinde oldukları kabul edilmektedir. Bu tür etmenlerin kültürel farklılar açısından değerlendirildiğinde daha da karmaşık bir ilişki içinde olduklarından söz edilebilir (Ertekin, 1993). Stres yaratan etmenler özellikleri bakımından birçok farklı biçimde sınıflandırılmıştır. Stres yaratan unsurları doğal afetler gibi, ani şekilde meydana gelen zorlu olaylar, zorlu yaşam olayları, günlük mücadeleler ya da günlük hayatta tekrar eden problemler olarak tanımlanabilir (Berry, 1998). Genel olarak örgütlerde karşılaşılan stres unsurların birçoğu, bireylerin iş yaşantısında karşılaştıkları tekrar eden günlük durumlardır.

Örgütsel Stres Kaynakları

Bireylerin iş ortamlarında yaşadıkları stresin etkilerini ailelerine, çevresine ve yine iş ortamlarına taşıma durumu söz konusudur. Bu da çalışma performansını hatta örgüt performansını etkileyen bir durumdur. Bu sebeple işle ilgili stres yönetiminin bireyin performansını ve örgütlerin etkinliğini artırma noktasında büyük rol oynadığı kabul edilmektedir.

Cooper ve Marshall (1976), kişisel özellikleri ve iş çevresindeki potansiyel stres kaynaklarını iş yerindeki stresin iki önemli unsuru olarak tanımlamaktadır. Farklı meslekler şiddet tehdidi, işle ilgili kararlarda kontrol sahibi olamama ve uzun çalışma saatleri gibi farklı temel stres etkenlerine sahiptir. Ancak, aynı meslekte çalışan kişilikleri ve destek mekanizmaları gibi birçok farklı etken nedeniyle farklı düzeyde stres yaşamaktadırlar. Bu açıdan, belli bir meslekte çalışanların aynı düzeyde stres yaşayacaklarını söylemek mümkün değildir. Fakat yüksek risk taşıyan mesleklerde çalışan kişiler için stresin olumsuz sonuçları ile karşı karşıya gelmek daha olasıdır.

Bu çalışmada iş yaşamında karşılaşılan stres kaynakları beş farklı boyutta sınıflandırılmıştır:

- 1) İçin doğasından kaynaklanan stres yapıcılar
- 2) Örgütsel rolden kaynaklanan stres yapıcılar
- 3) Mesleki gelişimden kaynaklanan stres yapıcılar
- 4) Mesleki ilişkilerden kaynaklanan stres yapıcılar
- 5) Örgüt yapısı ve ikliminden kaynaklanan stres yapıcılar

2. GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın Konusu

Hangi meslek gurubundan olursa olsun örgütlerin tutunabilmeleri aynı zamanda çalışanlarının tatminlerini sağlayabilmek için öncelikli olarak verimli bir zaman yönetimi modeli uygulanmalıdır. Zamanın verimli kullanılmadığı durumlarda stresli bir çalışma ortamı her zaman olacaktır.

Veri toplama araçları gerekli izinler alındıktan sonra, Bitlis ili ve ilçelerinde bulunan hastanelerdeki sağlık çalışanlarına uygulanmıştır. Araştırmada, çalışanlara zaman yönetimi alışkanlıkları hakkında veri toplamak amacıyla; “Zaman Yönetimi Ölçeği (ZYÖ)” ve örgütsel stres durumlarını incelemek için “Örgütsel Stres Kaynağı (ÖSK)” uygulanmıştır. Katılımcıların bazı kişisel bilgilerine ulaşabilmek için araştırmacı tarafından hazırlanan Kişisel Bilgi Formu ayrıca kullanılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı Bitlis ili ve ilçelerinde bulunan hastanelerde çalışan sağlık personelinin zaman yönetimi davranışlarını ve yaşadıkları örgütsel stres durumlarını incelemektir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada öncelikle genel bir literatür taraması yapılarak ardından da anket tekniği uygulanacaktır. Verilerin değerlendirilmesinde homojen dağılıma Skewness-Kurtosis ve Kolmogorov-Smirnov testleriyle bakılmıştır. Dağılımın homojen olmamasından dolayı cinsiyet ve medeni duruma non-parametrik testlerden Mann Whitney U testi, yaş, eğitim durumu, görev unvanı ve hizmet yılı durumlarına da Kruskal-Wallis testi uygulanmıştır. İki den çok değişkeni olan durumlar için anlamın kaynağını tespit etmek için ikili gruplar halinde Mann Whitney U testi uygulanmıştır. Anlamlılık seviyesi $p < 0.05$ 'dir.

Araştırmada Kullanılan Anketler

Zaman Yönetimi Anketi (ZYA): Britton ve Tesser (1991) tarafından geliştirilmiştir. Türkçe versiyonunun geçerlik ve güvenilirlik çalışmasını Alay ve Koçak (2002) yapmıştır. 16 maddelik Zaman Planlaması (ZP), 7 maddelik Zaman Tutumları (ZT) ve 4 maddelik Zaman Harcattırıcılar (ZH) olmak üzere 3 alt boyutlu ve toplam 27 maddesi olan bir anket ortaya çıkmıştır. Orjinal ankette olduğu gibi, her madde 5 üzerinden puanlanmıştır ve "her zaman, sık sık, bazen, nadiren ve hiç" seçeneklerinden oluşan beşli derecelendirme kullanılmıştır. Puanlamada 5, skalanın sonundaki cevaba verilirken, 1 skalanın ilk cevabına verilmiştir. Ayrıca ZH alt boyutundaki maddeler "negatif maddeler" olduğu için, veriler girilirken puanlama terse çevrilmiştir. Ölçekten elde edilen yüksek puanlar zaman yönetimi uygulamalarının daha iyi olduğunu göstermektedir. Araştırmada

kullandığımız anketin güvenilirlik analizi yapılmıştır. Cronbach Alfa değeri %95 güven aralığındadır.

Örgütsel Stres Kaynakları (ÖSK): Ölçeğini, İnci Erdem Artan (1986) geliştirmiştir. Ölçeğin ilk versiyonunda örgütsel stres kaynakları ile ilgili stres kaynağının ne derece var olduğu, çalışanın ne kadar stres altında olduğu ve duyulan rahatsızlık olmak üzere 3 alt boyuttan oluşmaktadır. Çalışmada bu alt boyutlardan, çalışanların rahatsızlık düzeylerine ilişkin bölüm kullanılmıştır. 25 maddeden oluşan ölçekte 6'lı likert ölçeği yer almaktadır (1=hiç katılmıyorum, 6=tamamen katılıyorum) ve yüksek olumsuz puan duyulan rahatsızlığın fazla olmasına işaret etmektedir. Çalışmamızda kullandığımız ölçeğin sorularının Cronbach Alfa değeri %92 oranındadır.

Kapsam

Çalışma, Bitlis ili ve ilçelerinde hizmet veren hastanelerde çalışan personeli kapsamaktadır.

3. BULGULAR

Araştırma 561 kişi üzerinde yapılmış olup ankete katılım 158 bayan (%50,3) ve 156 erkek (%49,7) olmak üzere toplam 314 kişi şeklinde olmuştur. Diğer değişken dağılımları aşağıdaki gibidir.

• Yaş değişkeni, 20-25 yaş arası 133 kişi (%42,4), 26-30 yaş arası 162 kişi (%51,6), 31-35 yaş arası 59 kişi (%18,8), 36-40 arası 25 kişi (%8), 41-45 yaş arası 10 kişi (%3,2), 46-50 yaş arası 3 kişi (%1), 50 yaş ve üzeri de 4 kişi (%1,3) şeklinde,

• Medeni durum değişkeni; 152 evli (%48,4) ve 162 bekar (%51,6) şeklinde,

• Eğitim durumu değişkeni; 80 lise ve dengi okul (%25,5), 80 önlisans (%25,5), 101 lisans (%32,2) ve 53 yüksek lisans (%16,9) mezunu şeklinde,

• Görev unvanı değişkeni; 46 doktor (%14,6), 130 hemşire (%41,4), 58 Sağlık Tkn. (%18,5), 17 memur (%5,4), 30 sekreter (%9,6), 33 diğer gurubu (%10,5) şeklinde,

• Hizmet yılı değişkeni; 86 kişi bir yıldan az (%27,4), 128 kişi 2-5 yıl (%40,8), 72 kişi 6-10 yıl (%22,9), 17 kişi 11-15 yıl (%5,4), 11 kişi 16-20 yıl (%3,5) şeklinde, olmuştur.

Tüm Değişkenlere Uygulanan arpıklık-Basıklık Testi

Burada öncelikle daha gcl sonuçlar verebilme durumu olduğu için, örneklemin zaman yönetimi ve örgütsel stres durumlarını parametrik testlerle ölçebilme ihtimaline bakılmıştır. Bu işlem arpıklık ve basıklık değerlerini tespit ederek normallik değerlerine bakılarak yapılmıştır.

Çizelge 1. Çarpıklık-Basıklık Testi

		İstatistik	Std. Hata
Cinsiyet	Skewness	,013	,138
	Kurtosis	-2,013	,274
Yaş	Skewness	1,326	,138
	Kurtosis	1,814	,274
Medeni Durum	Skewness	-,064	,138
	Kurtosis	-2,009	,274
Eğitim Durumu	Skewness	,027	,138
	Kurtosis	-1,199	,274
Görev Unvan	Skewness	,862	,138
	Kurtosis	-,409	,274
Hizmet Yılı	Skewness	,816	,138
	Kurtosis	,462	,274

Bu izelgede Tabashnik'in -1,5 ; +1,5 arası değerlerin normal dağılım göstereceği teorisine göre arpıklık ve basıklık değerlerine bakıldığında yaş, eğitim durumu, görev unvanı ve hizmet yılı değişkenlerinde normal bir dağılım görülmektedir. Ayrıca normallik değerleri için Kolmogorov-Smirnov değerlerine bakılmıştır.

Çizelge 2. Normallik Testi

	Kolmogorov-Smirnov(a)			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	df	Sig.	İstatistik	df	Sig.
Cinsiyet	,343	314	,000	,636	314	,000
Yaş	,230	314	,000	,806	314	,000
Medeni Durum	,349	314	,000	,636	314	,000
Eğitim Durumu	,206	314	,000	,868	314	,000
Görev Unvan	,271	314	,000	,839	314	,000
Hizmet Yılı	,248	314	,000	,856	314	,000

Kolmogorov-Smirnov testinin Sig. değerlerine bakıldığında ,000 şeklinde anlamlı bir sonuç olduğu görülmektedir. Bu da ters uçlu olarak normal bir dağılımın olmadığını işaret etmektedir. Bu yüzden parametrik olmayan analiz yöntemleri seçilmiştir.

Değişkenlere Göre Zaman Yönetimi Bulguları

Çizelge 3. Cinsiyet Değişkeni İçin Mann-Whitney U Testi

	Zaman Yönetimi
Mann-Whitney U	11090,500
Wilcoxon W	23336,500
Z	-1,535
Sig. (2-tailed)	,125

Sig. (2-tailed) değerinin ,125 olmasından dolayı istatistiksel açıdan anlamlı bir sonuç bulunamamıştır. Buradan yola çıkararak Zaman Yönetimi puanlarının yüksek veya düşük olmasının sebebi cinsiyet farklılıkları değildir denilebilir.

Çizelge 4. Yaş Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Zaman Yönetimi
Chi-Square	10,419
Df	6
Asymp. Sig.	,108

Yaş guruplarının ikiden çok olmasından dolayı uygulanan Kruskal Wallis Testinde de Sig. değeri ,108 çıkmıştır. İstatistiksel olarak yaş faktörünün Zaman Yönetimi puanlarının yüksek veya düşük olması ile ilgisi yoktur denilebilir.

Çizelge 5. Medeni Durum Değişkeni İçin Mann-Whitney U Testi

	Zaman Yönetimi
Mann-Whitney U	12295,500
Wilcoxon W	25498,500
Z	-,021
Sig. (2-tailed)	,984

Sig. (2-tailed) değerinin ,984 olmasından dolayı istatistiksel açıdan anlamlı bir sonuç bulunamamıştır. Buradan yola çıkararak Zaman Yönetimi puanlarının yüksek veya düşük olmasının sebebi medeni durum farklılıkları değildir denilebilir.

Çizelge 6. Eğitim Durumu Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Zaman Yönetimi
Chi-Square	19,846
Df	3
Asymp. Sig.	,000

Elde edilen zaman yönetimi puanlarını eğitim durumu değişkenine göre incelediğimiz zaman eğitim seviyeleri arasında anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. İstatistiksel olarak Eğitim Durumu ile Zaman Yönetimi puanları arasında anlam vardır.

Çizelge 7. Eğitim Durumu Gurupları Arası Mann-Whitney U Test İstatistiği

		Zaman Yönetimi
Lise ve Dengi x Önlisans	Mann-Whitney U	3041,500
	Wilcoxon W	6281,500
	Z	-,542
	Sig. (2-tailed)	,588
Lise ve Dengi x Lisans	Mann-Whitney U	3016,500
	Wilcoxon W	8167,500
	Z	-2,928
	Sig. (2-tailed)	,003
Lise ve Dengi x Y. Lisans	Mann-Whitney U	1362,500
	Wilcoxon W	2793,500
	Z	-3,486
	Sig. (2-tailed)	,000
Önlisans x Lisans	Mann-Whitney U	3173,500
	Wilcoxon W	8324,500
	Z	-2,478
	Sig. (2-tailed)	,013
Önlisans x Y. Lisans	Mann-Whitney U	1395,500
	Wilcoxon W	2826,500
	Z	-3,332
	Sig. (2-tailed)	,001
Önlisans x Y. Lisans	Mann-Whitney U	2235,000
	Wilcoxon W	3666,000
	Z	-1,680
	Sig. (2-tailed)	,093

Burada ikili guruplar halinde Mann-Whitney U Testi' ne geçerek p değerini değişken sayısına bölünür(Gürüş ve Astar, 2014). Yani $(0,05 / 4 = 0,012)$ bu bölüm için p değeri 0,012 olacaktır. Ortaya çıkan anlamlı farkın kaynağını tespit etmek için ikili guruplar halinde yapılan Mann-Whitney U Testi ile lise ve dengi okullar mezunlarıyla yüksek lisans mezunları arasında, önlisans mezunlarıyla yüksek lisans mezunları arasında anlamlı fark çıkmıştır.

Çizelge 8. Görev Unvanı Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Zaman Yönetimi
Chi-Square	113,645
Df	5
Asymp. Sig.	,000

Veriler görev unvanı değişkenine göre incelediğinde unvanlar arasında anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. İstatistiksel olarak Görev Unvanı ile Zaman Yönetimi puanları arasında anlam vardır. Anlamın hangi görev unvan değişkeninden çıktığı belirlemek için ikili gruplar halinde Mann-Whitney U Testi yöntemini uygulandı.

Çizelge 9. Görev Unvan Gurupları Arası Mann-Whitney U Test İstatistiği

		Zaman Yönetimi		Zaman Yönetimi	
Doktor x Hemşire	Mann-Whitney U	265,500	Hemşire x Diğer	Mann-Whitney U	1571,500
	Wilcoxon W	1346,500		Wilcoxon W	10086,500
	Z	-9,179		Z	-2,372
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,018
Doktor x Sağlık Tkn.	Mann-Whitney U	32,500	Sağlık Tkn. x Memur	Mann-Whitney U	449,000
	Wilcoxon W	1113,500		Wilcoxon W	602,000
	Z	-8,522		Z	-,558
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,577
Doktor x Memur	Mann-Whitney U	13,000	Sağlık Tkn. x Sekreter	Mann-Whitney U	863,000
	Wilcoxon W	1094,000		Wilcoxon W	2574,000
	Z	-5,856		Z	-,062
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,951
Doktor x Sekreter	Mann-Whitney U	14,500	Sağlık Tkn. x Diğer	Mann-Whitney U	907,000
	Wilcoxon W	1095,500		Wilcoxon W	2618,000
	Z	-7,182		Z	-,414
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,679
Doktor x Diğer	Mann-Whitney U	15,000	Memur x Sekreter	Mann-Whitney U	228,000
	Wilcoxon W	1096,000		Wilcoxon W	381,000
	Z	-7,399		Z	-,599
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,549
Hemşire x Sağlık Tkn.	Mann-Whitney U	2924,500	Memur x Diğer	Mann-Whitney U	239,500
	Wilcoxon W	11439,500		Wilcoxon W	392,500
	Z	-2,457		Z	-,841
	Sig. (2-tailed)	,014		Sig. (2-tailed)	,400
Hemşire x Memur	Mann-Whitney U	953,000	Sekreter x Memur	Mann-Whitney U	472,000
	Wilcoxon W	9468,000		Wilcoxon W	937,000
	Z	-,922		Z	-,318
	Sig. (2-tailed)	,357		Sig. (2-tailed)	,751
Hemşire x Sekreter	Mann-Whitney U	1502,000			
	Wilcoxon W	10017,000			
	Z	-1,961			
	Sig. (2-tailed)	,050			

Bu bölüm için p değerini değişken sayısına bölerek ($0,05 / 6 = 0,008$) 0,008 bulunmuştur. İkili gruplar halinde yapılan Mann-Whitney U Testi ile çıkan anlamlı farkın tek kaynağının doktorluk mesleğinden geldiği söylenebilir.

Çizelge 10. Hizmet Yılı Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Zaman Yönetimi
Chi-Square	2,535
Df	4
Asymp. Sig.	,638

Kruskal Wallis Testinde Sig. değeri ,638 olarak çıkmıştır. İstatistiksel olarak hizmet yılı faktörünün Zaman Yönetimi puanların yüksek veya düşük olması ile ilgisi yoktur denilebilir.

Değişkenlere Göre Örgütsel Stres Bulguları

Çizelge 11. Cinsiyet Değişkeni İçin Mann-Whitney U Testi

	Örgütsel Stres
Mann-Whitney U	1,193E4
Wilcoxon W	2,449E4
Z	-,493
Sig. (2-tailed)	,622

Sig. (2-tailed) değerinin ,622 olmasından dolayı istatistiksel açıdan anlamlı bir sonuç bulunamamıştır. Buradan yola çıkarak Zaman Yönetimi puanlarının yüksek veya düşük olmasının sebebi cinsiyet farklılıkları değildir denilebilir.

Çizelge 12. Yaş Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Örgütsel Stres
Chi-Square	8,910
Df	6
Asymp. Sig.	,179

Yukarıda yaş aralıkları ve sıklıkları görülmektedir. Sig. değeri ,179 çıkmıştır. İstatistiksel olarak yaş faktörünün Örgütsel Stres puanlarının yüksek veya düşük olması ile ilgisi yoktur.

Çizelge 13. Medeni Durum Değişkeni İçin Mann-Whitney U Testi

	Örgütsel Stres
Mann-Whitney U	1,214E4
Wilcoxon W	2,534E4
Z	-,212
Sig. (2-tailed)	,832

Sig. (2-tailed) değerinin ,832 olmasından dolayı çıkan sonuç istatistiksel açıdan anlamlı değildir. Buradan yola çıkarak Örgütsel Stres puanlarının yüksek veya düşük olmasının sebebi medeni durum farklılıkları değildir denilebilir.

Çizelge 14. Eğitim Durumu Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Örgütsel Stres
Chi-Square	32,646
Df	3
Asymp. Sig.	,000

Elde edilen Örgütsel Stres puanlarını eğitim durumu değişkenine göre incelediğinde, zaman-egitim seviyeleri arasında anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. Farkın kaynağını tespit etmek için yine ikili Mann-Whitney U Testi yapıyoruz.

Çizelge 15. Eğitim Durumu Gruplar Arası Mann-Whitney U Test İstatistiği

		Zaman Yönetimi
Lise ve Dengi x Önlisans	Mann-Whitney U	3194,500
	Wilcoxon W	6434,500
	Z	-,019
	Sig. (2-tailed)	,985
Lise ve Dengi x Lisans	Mann-Whitney U	2849,000
	Wilcoxon W	8000,000
	Z	-3,405
	Sig. (2-tailed)	,001
Lise ve Dengi x Y. Lisans	Mann-Whitney U	1147,000
	Wilcoxon W	2578,000
	Z	-4,477
	Sig. (2-tailed)	,000
Önlisans x Lisans	Mann-Whitney U	2844,500
	Wilcoxon W	7995,500
	Z	-3,418
	Sig. (2-tailed)	,001
Önlisans x Y. Lisans	Mann-Whitney U	1125,500
	Wilcoxon W	2556,500
	Z	-4,574
	Sig. (2-tailed)	,000
Önlisans x Y. Lisans	Mann-Whitney U	2176,000
	Wilcoxon W	3607,000
	Z	-1,905
	Sig. (2-tailed)	,057

Bu bölüm için p değerini değişken sayısına bölüyoruz. Sonuç (0,05 / 4 = 0,012) 0,012 düzeyinde anlamlı çıkıyor. İkili gruplar halinde yapılan Mann-Whitney U Testi ile çıkan anlamlı farkın kaynağının, yüksek lisans ve lisans eğitimi olduğu söylenebilir.

Çizelge 16. Görev Unvanı Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Örgütsel Stres
Chi-Square	108,236
Df	5
Asymp. Sig.	,000

Görev unvanı değişkeni incelendiğinde unvanlar arasında anlamlı bir fark ortaya çıktığı görülmektedir. İstatistiksel olarak görev unvanının Örgütsel Stres puanlarının yüksek veya düşük olması ile ilgisi vardır.

Çizelge 17. Görev Unvan Gurupları Arası Mann-Whitney U Test İstatistiği

		Örgütsel Stres			Örgütsel Stres
Doktor x Hemşire	Mann-Whitney U	633,000	Hemşire x Diğer	Mann-Whitney U	1118,000
	Wilcoxon W	1714,000		Wilcoxon W	9633,000
	Z	-7,944		Z	-4,248
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,000
Doktor x Sağlık Tkn.	Mann-Whitney U	120,000	Sağlık Tkn. x Memur	Mann-Whitney U	447,500
	Wilcoxon W	1201,000		Wilcoxon W	2158,500
	Z	-7,949		Z	-,577
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,564
Doktor x Memur	Mann-Whitney U	55,000	Sağlık Tkn. x Sekreter	Mann-Whitney U	736,500
	Wilcoxon W	1136,000		Wilcoxon W	2447,500
	Z	-5,209		Z	-1,177
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,239
Doktor x Sekreter	Mann-Whitney U	35,500	Sağlık Tkn. x Diğer	Mann-Whitney U	706,000
	Wilcoxon W	1116,500		Wilcoxon W	2417,000
	Z	-6,960		Z	-2,075
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,038
Doktor x Diğer	Mann-Whitney U	10,500	Memur x Sekreter	Mann-Whitney U	254,000
	Wilcoxon W	1091,500		Wilcoxon W	407,000
	Z	-7,446		Z	-,022
	Sig. (2-tailed)	,000		Sig. (2-tailed)	,982
Hemşire x Sağlık Tkn.	Mann-Whitney U	2926,500	Memur x Diğer	Mann-Whitney U	260,000
	Wilcoxon W	11441,500		Wilcoxon W	413,000
	Z	-2,450		Z	-,421
	Sig. (2-tailed)	,014		Sig. (2-tailed)	,674
Hemşire x Memur	Mann-Whitney U	799,500	Sekreter x Memur	Mann-Whitney U	442,500
	Wilcoxon W	9314,500		Wilcoxon W	907,500
	Z	-1,853		Z	-,725
	Sig. (2-tailed)	,064		Sig. (2-tailed)	,468
Hemşire x Sekreter	Mann-Whitney U	1235,500			
	Wilcoxon W	9750,500			
	Z	-3,129			
	Sig. (2-tailed)	,002			

Bu bölüm için p değerini değişken sayısına bölüyoruz. Sonuç $(0,05 / 6 = 0,008)$ 0,008 düzeyinde anlamlı çıkıyor. İkili gruplar halinde yapılan Mann-Whitney U Testi ile çıkan anlamlı farkın kaynağının doktorluk ve ardından hemşirelik mesleğinden geldiği söylenebilir.

Çizelge 18. Hizmet Yılı Değişkeni İçin Kruskal Wallis Testi

	Örgütsel Stres
Chi-Square	3,452
Df	4
Asymp. Sig.	,485

Kruskal Wallis Testinde Sig. değeri ,485 olarak çıkmıştır. İstatistiksel olarak hizmet yılı faktörünün Örgütsel Stres puanlarının yüksek veya düşük olması ile ilgisi yoktur.

TARTIşMA ve SONUÇ

Analiz kısmına geçtiğimizde öncelikle daha güçlü sonuçlar verebilme durumu olduğu için, örneklemin zaman yönetimi ve örgütsel stres durumlarını parametrik testlerle ölçebilme ihtimali için arpıklık-basıklık ve normallik değerlerine bakıldı. Çarpıklık-basıklık değerlerinde normal dağılım görülse de son olarak yapılan normallik testinde homojen dağılıma rastlanmamıştır. Bu sebeple değerken sayılarına göre Kruskal Wallis ve Mann-Whitney U non-parametrik testleri ile analiz yapılmıştır.

Örgütsel strese cinsiyet değerkeni ile bakıldığında, her ne kadar kadınların stres ortalama puanlarının erkeklere göre biraz daha fazla olduğunu görülse de istatistiksel açıdan anlamlı bir fark görülmemiştir. Arpacıoğlu (2005)'nin da dediği gibi özellikle son yıllarda kadınların erkeklerin egemen olduğu organizasyonlarda çalışmaya başlamasıyla birlikte erkek çalışanlara göre daha fazla strese maruz kalmışlardır. Davis (1982)'de işletmede strese etki eden önemli bireysel faktörler yaş ve cinsiyet olarak sıralanabilir. Bunlardan yaş değerkeni, bireylerde stres unsuru olarak görülebilmektedir demiştir. zcan ve ark. (2015) hastane çalışanları üzerinde yaptıkları çalışmada kadınların daha fazla stres yaşadıklarını tespit etmişlerdir. Araştırmamızın analizlerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir fark çıkmadığından bu çalışmalarla çelişiyor gibi görünse de bunların doğruluğu da kabul edilebilir durumlardır.

Yine rgtsel strese medeni durum ve çalışma yılı değerkenleri ile bakıldığında, anlamlı farklar çıkmamıştı fakat Behar ve ark. (1990) yaptıkları bir çalışmada stresin çalışma yılı ve medeni durum değerkenleri ile ilgisini ortaya çıkar mıştır. Bu durum, araştırma sonucumuzla çelişse de stresi tetikleyen birçok faktörün olduğu göz önünde bulundurularak örgütsel stresi, bazı durumlarda çalışma yılı ve medeni durum değerkenleri de etkileyebilir denebilir.

Zaman yönetimi cinsiyet ve yaş değerkenlerine baktığımızda yapılan analizler sonunda anlamlı sonuçlar çıkmamıştı. Başak ve ark., (2008) hemşirelik ğrencilerinde yaptıkları bir çalışmada yaş arttıca daha iyi zaman yönetimi yapılabildiğini tespit etmişlerdir.

zkaya ve ark., (2008) niversite çalışanlarına yaptıkları bir araştırmada stres düzeyi ve demografik değerkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yaptıkları analiz sonucunda cinsiyet, medeni durum, hizmet yılı ve eğitim düzeyi açısından anlamlı farklılık bulunmadığını söylemişlerdir. Araştırmamızın analizlerinde eğitim düzeyi değerkeni haricindeki diğer değerkenler için bulunan sonuçlarda anlamlı farkların çıkmamıştı. Sadece eğitim düzeyi değerkeni için çıkan anlam sonucumuzla bağdaşmamaktadır.

Fakat Gümüştekin ve Gültekin (2015), eğitim düzeyi, bireyin yaşama bakış açısı ve zorluklarla nasıl mücadele edeceğinin bilincinde olması ile yakından ilgili bir kavramdır. Nasıl ki insanın karar verme aşaması, seçenekler arasından en iyi

tercihi yapmasını gerektiren bir kavramsa; eğitim düzeyi de bireylerin yaşamdaki çıkmazlar ve sıkıntılarla mücadele etme yeteneği ve stresle baş edebilme düzeyi ile ilgili bir kavramdır diyerek eğitim düzeyi ile stresin ilişkisini işaret etmişlerdir. Araştırmamızın analizlerinde Zaman Yönetimi ve Örgütsel Stres durumları ile eğitim durumu değişkeninin istatistiksel olarak karşılaştırmasında anlamlı fark ortaya çıkmıştır.

Çınar (2010) da eğitim ve sağlık alanında çalışanlar üzerinde yaptığı araştırmada, sağlık çalışanları arasında cinsiyet, görev, kıdem yılı ve medeni durumlarına göre yapılan karşılaştırmalarda herhangi bir fark bulamadığını bildirmiştir.

Yapılan literatür taramasında 2000-2015 yılları arasında farklı kurum ve mesleklerde çalışanların örgütsel stres sebeplerini; iş-yaşam dengesi, aşırı iş yükü, ücret yetersizliği, terfi imkânlarının yetersizliği, üst yönetim tarafından yeterince takdir görememek, iş güvencesizliği, fiziksel çalışma koşullarının olumsuzluğu, uzun çalışma saatleri gibi etkenlerle ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir.

Araştırmamızda örgütlerde zaman yönetimi ve stres durumları ile demografik özellikler ve hizmet yılı faktörlerinde anlamlı bir ilişki bulunamamış, eğitim durumu ve meslek unvanı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuçlar ışığında eğitim durumu seviyesi yüksek olanların zaman yönetimi daha iyi, stres durumları daha azdır diyebiliriz. Zaman yönetimi ve stres durumu incelemesinde hizmet yılının yüksek olmasının doğrudan bir bağlantısının olmayacağını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Akgemci T, elik A, Aydoğan E, Akatay A (2003). Zaman Yönetimi ve Yönetimsel Zamanda Etkinlik, Gazi Kitabevi, Ankara,
- Arpacıoğlu G (2005). “Türkiye’de Zorbalık Bir alışma Biçimi”, Editör: Yalım D, İnsan Kaynaklarında Yeni Eğilimler, Hayat Yayıncılık, İstanbul
- Artan İ (1986). Örgütsel Davranış, Örgütsel Stres Kaynakları ve Yöneticiler Üzerinde Bir Uygulama, Basisen Kültür ve Eğitim Yayınları, No.10, İstanbul.
- Baltaş A, Baltaş Z (1996). Stres ve Başa ıkma Yolları, 18. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 298.
- Başak T, Uzun ř, Arslan F (2008). Hemşirelik Yüksek Okulu Öğrencilerinin Zaman Yönetimi Becerileri, *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 7(5)
- Behar ME, Kaminski M, Peigne E, Vaichere E, Gozlan C, Azoulay S, Giorgi M (1990). Stress at work and mental health status among female hospital workers, *Br J Ind Med*, 47: 20-28

- Berry LM (1998). *Psychology at Work: An Introduction To Industrial and Organizational Psychology*. Boston, Mass. : McGraw-Hill.
- Can H (1997). *Organizasyon ve Yönetim*, Siyasal Kitapevi, Ankara, s. 283-286.
- Cooper CL, Marshall J (1976). Occupational Sources of Stress: A Review of The Literature Relating to Coronary Heart and Mental Ill Health, *Journal of Occupational Psychology*, 49, s. 11.
- ınar O (2010). Eğitim ve Sağlık Alanı alışanlarının İş Stresi Düzeyleri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9 Sayı:33, s.101-121
- Davis K (1982). "İşletmelerde insan davranışı." ev: Kemal Tosun vd., İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yay, s. 199
- Ertekin Y (1993). *Stres ve Yönetim*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, s. 14.
- Gümüştekin GE, Gültekin F (2015). Stres Kaynaklarının Kariyer Yönetimine Etkileri, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Dergipark
- Güriş S, Astar M (2014). Bilimsel Araştırmalarda SPSS İle İstatistik, Der Kitabevi, İstanbul, s. 226-227
- Güven M, Yeşil S (2004). İşletmelerde Zaman Yönetimi, Edit. Bakan İ, ağdaş Yönetim Yaklaşımları: İlkeler, Kavramlar ve Yaklaşımlar, Beta Yayınevi, İstanbul, s.59-91
- Nelson L, Quick JC (1994). *Organizational Behavior: Foundations, Realities and Challenges*, Minneapolis: West Publishing Company, p. 202.
- Özkaya MO, Yakın V, Ekinci T (2008). Stres Düzeylerinin alışanların İş Doyumu Üzerine Etkisi "Celal Bayar Üniversitesi alışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma" , *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt:15 Sayı:1, Celal Bayar Üniversitesi
- Pehlivan İ (1995). *Yönetimde Stres Kaynakları*, Pegem Yayınları, Ankara, s. 6.
- Sabuncuoğlu Z, Tüz M (2005). *Örgütsel Psikoloji*, Bursa, s.280.
- Ünker Ü (2013). Etkili Zaman Yönetimi, Erişim Adresi: [<http://www.umatunker.com/satis-stratejileri/etkili-zaman-yonetimi>]. Erişim Tarihi: 22/11/2015.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 23.01.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 14.06.2017

Safevî Şahlarının Ahlat ve Adilcevaz'la İlgili İki Fermanı Üzerine

Namiq MUSALI*

Öz

Safevîler Anadolu üzerinde derin etkilere sahip olmalarına rağmen bu devletin söz konusu bölge ile ilgili belgelerinin Türkiye'de yeterince araştırıldığını ve çevrildiğini söylemek mümkün değildir. Makalemizde erken dönem Safevî şahlarının Ahlat ve Adilcevaz'a ilişkin iki fermanını Farsçadan Türkçeye çevirdik ve inceledik. Her iki fermanın aslı Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Bunlardan ilki I. Şah İsmail'in fermanı olup, Ahlat ve Adilcevaz ahalisinin vergi yükünün hafifletilmesi konusundadır ve H. 920 / M. 1514 yılına aittir. Diğeri ise I. Şah Tahmasp'ın barış girişimleri kapsamında Adilcevaz'ın Osmanlı yöneticisi Yularkıstı Sinan Paşa oğlu Mustafa Bey'e gönderdiği fermanıdır ve H. 960 / M. 1553 yılında kaleme alınmıştır. Her iki evrak, bölgesel tarihin öğrenilmesi açısından değer arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Ahlat, Adilcevaz, Safevîler, Ferman, Farsça*

On Two Decrees by Safavid Shahs about Akhlat and Adiljevaz

Abstract

Safavids had deep influences on Anatolia. However, the documents issued by the Safavids regarding this region have not been sufficiently investigated and translated two decrees in Turkey. In current article we studied and translated from Persian to Turkish by early Safavid shahs on Akhlat and Adiljevaz. The originals of these decrees are kept in the archive of Topkapı Palace Museum. The first decree, which dated 920 A.H. / 1514 A.D., issued by Shah Ismail I on tax relief for the residents of Akhlat and Adiljevaz. The other is a decree by Shah Tahmasp I to the Ottoman ruler of Adiljevaz Mustafa Bey, a son of Yularkıstı Sinan Pasha. It was written in 960 A.H. / 1553 A.D. Both of these documents are valuable sources for the study of local history.

Key words: *Akhlat, Adiljevaz, Safavids, Decree, Persian*

---

* Doç.Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
namiq.musali@gmail.com

Giriş

XV. yüzyılda Safevî şeyhleri Anadolu ile sıkı bir irtibat halindeydiler. Burada yoğun bir propaganda faaliyeti içine girmiş bulunan Safevîler, bölgedeki çok sayıda grupları kendilerine bağlamayı başarmışlardı. XVI. yüzyılın başlarında Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan'da kurulan Safevî Devleti çok geçmeden hızla genişleyerek imparatorluğa dönüştü. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun da önemli bir kısmı bu yeni devletin sınırları içinde bulunmaktaydı. Gerek Anadolu'daki bağlıları ve gerekse de bu coğrafyada sahip oldukları topraklar göz önünde bulundurulduğu zaman Safevîlerin Anadolu'ya özel bir ilgi duymaları şaşılacak bir husus olmasa gerektir. Safevîler, Osmanlılar karşısında aldıkları yenilgilerin ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki topraklarını kaybetmelerine rağmen bu coğrafyaya olan hassasiyetlerini yitirmemiş, akınlar yapmak, dâîler göndermek ve Anadolu'daki yandaşlarıyla bağlantılarını sürdürmek suretiyle buradaki varlıklarını hissettirmeye çalışmışlardır.

Safevîlerin Anadolu'daki politikalarının incelenmesi açısından söz konusu hanedanın bu bölgeyle ilgili resmî belgeleri önem taşımaktadır. Türkiye'de bu tür vesikaların araştırılması ve Türkçeye kazandırılması yönünde çalışmaların yürütülmesi gerektiği kanaatindeyiz. Makalemiz kapsamında ilk Safevî hükümdarlarından I. Şah İsmail ile oğlu I. Şah Tahmasp'ın Ahlat ve Adilcevaz'la ilgili vermiş oldukları iki fermanı tanıtmayı, incelemeyi ve Türkçeye çevirmeyi amaçladık. Söz konusu vesikaların aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde korunmaktadır. Belgelerin fotokopileri, Almanya'nın Marburg şehrindeki Philipps Üniversitesi'nin Yakın ve Orta Doğu Araştırmaları Merkezi (Centrum für Nah und Mittelost Studien) tarafından kurulmuş olan ve Farsça tarihî belgelerin fotokopilerini içeren elektronik arşivde yerini almıştır¹. Yine her iki evrakın Farsça orijinal metinleri ve Almanca çevirileri Macaristan'da yayınlanmıştır². Fakat ne elektronik arşivde, ne de Macaristan baskısında bu fermanlar detaylı incelenmeye tabi tutulmamış ve gerekli açıklamalarda bulunulmamıştır.

1. Safevîlerin Ahlat ve Adilcevaz'a Yönelik Politikaları

Ahlat ve Adilcevaz 1507 yılında Bitlis Emirliği ile beraber Safevî iktidarı altına girmişlerdi. I. Şah İsmail (1501-1524) buranın yönetimini kendi komutanlarından Kurt Bey'e vermiş, Behram Bey Dulkadir'i de naip olarak tayin

---

¹Philipps Universität (Marburg), *Persian Digital Archive*, <http://www.asnad.org/fa/> (erişim tarihi: 26.12.2016).

²Lajos Fekete, *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische dokumente* (Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von György Hazai), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, s.315-317,409-410, Tafel 119,161.

etmişti³. Safevî vergi defterlerinden anlaşıldığı üzere, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre Piçin (Maymun) yılında (1511-1512) Ahlat ve Adilcevaz tiyul (koşullu feodal toprak mülkiyeti) olarak Ahmed Bey Dulkadir'in yönetimi altındaydı ve Azerbaycan memleketine bağlıydı. Ahmed Bey Dulkadir bir tiyul sahibi olarak buradan topladığı vergilerden devlet hazinesine aynı yıl içinde 2 tûmân / tümen ve 7000 dinar ödeme yapmıştı⁴.

1514 yılında vuku bulan Çaldıran savaşının ardından bölgenin Osmanlı kontrolüne girmesine rağmen I. Şah Tahmasp (1524-1576) tarafından 1532, 1535, 1548 ve 1552 yıllarında kısmî başarılarla buraya akınlar gerçekleştirilmiştir. 1555 yılında imzalanmış olan Amasya Antlaşması'yla Safevîler, Ahlat ve Adilcevaz'ın Osmanlı sınırları içine alınmasını kabullenmek zorunda kalmışlardır⁵. Fakat Safevîlerin bu yöreye ilişkin ilgi ve merakında bir azalma meydana gelmemiştir. Onların çok sonraları dahi buralara askerî seferler düzenlediklerine tanık oluyoruz. Örneğin, Şah Safi'nin emri üzerine Divanbeyi Rüstem Han, 1629 yılında Hakkari, Van, Erciş, Ahlat ve Adilcevaz'a kadar olan bölgeyi yağmalayarak epey tahribat vermişti⁶.

Aşağıda sunacağımız iki fermanın, Safevîlerin bu bölge ile ilgili politikalarının aydınlatılması açısından belli bir değere sahip olduğuna inanıyoruz.

2. I. Şah İsmail'in Fermanı

Ahlat ve Adilcevaz'a yönelik vergi politikasının değiştirilmesini konu eden 5 Muharrem 920 / 2 Mart 1514 tarihli belgenin aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 5831 sayılı evrak olarak kayıt altına alınmıştır. Söz konusu vesikanın Sultan Selim'in Çaldıran seferi sırasında ele geçirilerek İstanbul'a götürüldüğünü tahmin edebiliriz.

---

³Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1606)*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 1999, s.8.

⁴Kioumars Ghereghlou, "Cashing in on Land and Privilege for the Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyul in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 68 (1), Budapest, 2015, p.121.

⁵Namiq Musalı, "Safevî Kaynaklarına Göre I. Şah Tahmasp ve Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Ahlat ve Çevresinde Safevî – Osmanlı Savaşları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:II, Sayı: 5, Mayıs 2015, s.16-31, s.29.

⁶Özer Küpeli, *Osmanlı – Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s.178.

Fermanın Türkçe çevirisi:

“Övülmek Allah’a mahsustur⁷.

Bismillahi’r-Rahmani’r-Rahim.

Yâ Ali!

Hüküm Allah’ındır.

Ebü’l-Muzaffer İsmail Bahadır sözümüz

Şimdiki vakitte karara aldık ki, Ahlat ve Adilcevaz umumi geçiş yolu üzerinde buldukları ve oranın insanların hali harap ve bitkin olduğu için oradan geliş gidiş yapan cemaat, gaziler ve ulu emirlerin mülazımları, asla cihanın boyun eğdiği hükmümüzün zıddına davranıp da buranın insanların halini sıkıntıya sokmasınlar, onlardan alefe, ulufe, konalga, bîgâr, ulak ve ulam talep etmesinler, aza ve çoğa tamah ve meyil göstermesinler ve geçip gitsinler ki, oranın reayası ve ahalisi rahat bir biçimde ziraat, ticaret ve imar faaliyetleriyle uğraşsın. Bunun kesin bir karar olduğunu bilsinler, ona karşı gelmesinler ve ona uymanın vacip ve lazım olduğunu anlasınlar.

920 senesinin Muharrem ayının 5’de yazıldı⁸.

Fermanın içeriğinin iyi anlaşılabilmesi için metindeki bazı terimlerin izaha muhtaç olduğu kanaatindeyiz.

Öncelikle Şah İsmail, Türk-Moğol devlet geleneğinden yola çıkarak kendisini Bahadır unvanıyla anıyor ve Türkçe “sözümüz” ifadesiyle fermanın içeriğinin anlatımına başlıyor. “Savım, sözüm, sözümüz” formülü, Göktürklerden başlayarak Uygurlarda, İlhanlılarda, Altınordu’da, Timurlularda vd. Türk devletlerinde ferman ve mektupların yazımında aktif bir şekilde kullanılmıştır.

Alefe ve ulufe – Arapçada gıda ve yem anlamını veren kelimelerdir⁹. Bu ifadeler, Safevîler zamanında ve öncesinde devlet tarafından çeşitli amaçlarla görevlendirilerek yolcu edilen memurlara, vergi toplayanlara, elçilere, onların hizmetkârlarına ve binek hayvanlarına, ayrıca seferde olan ordu birliklerine, onların uğradıkları ve geçip gittikleri yerlerin reayası tarafından yiyecek içecek verilmesini öngören bir vergi türüydü. Söz konusu kavramlar, kaynak ve vesikalarda çoğu zaman beraberce yer almaktadırlar. Alefe terimiyle daha çok insanlar için gıda ürünleri ve azık verilmesi, ulufe ifadesiyle ise onların binek hayvanları için yem tedarik edilmesi kastedilmiş oluyordu. Tarihî kaynaklarda,

⁷ Bu satır, fermanın el yazısının fotokopisinde yer almamasına rağmen L. Fekete’nin hazırladığı baskıda bulunduğu için buraya alındı.

⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak No. 5831; bkz.:Lajos Fekete, *a.g.e.*, No. 50, s.315-317; Philipps Universität (Marburg), *Persian Digital Archive*, <http://www.asnad.org/fa/document/696/> (erişim tarihi: 26.12.2016).

⁹ Vladimir Minorsky, “A Soyūrghāl of Qāsım b. Jahāngīr Aq-Qoyunlu (903/1498)”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. IX, No. 4 (1939), p.948.

yolculuk yapan resmî görevlilerin kendi ihtiyaçlarından daha fazlasını reayadan talep ettiklerini gösteren örnekler bulunmaktadır¹⁰.

Konalga – eski Türkçede bu kelime harfiyen “göçebe ve yolcuların yolculuk veya göç sırasında konakladıkları sulu ve otlulu yer, konak yeri” anlamına gelmektedir¹¹. Terim olarak konalga, yolculuk yapan devlet görevlilerinin, yabancı elçilerin ve feodal ayanların reaya tarafından evlerde konaklanması anlamında bir mükellefiyet idi. Konaklamanın sağlanmasının yanı sıra reaya, bu aristokrasi ve bürokrasi temsilcilerinin, onların maiyetinin, hizmetçilerinin ve binek hayvanlarının karnını da doyurmalydı¹².

Bîgâr (Azerbaycan Türkçesinde “biyar” diye telaffuz edilir) – köylülerin üzerindeki en ağır mükellefiyetlerden biriydi. Bu yükümlülüğü taşıyan köylüler, devletin veya bağlı buldukları feodalın yararına kale, saray, yol, köprü, su kanallarının inşası ve inşaat malzemelerinin taşınması gibi belli işlerde bedava çalışmak zorundaydılar¹³. Osmanlıcadaki karşılığı angaryadır¹⁴. Bîgâr’ın bir türü de reyanın yolculuk yapan resmî heyetlerin atlarını ve mülkiyetini koruma zorunluluğundan oluşmaktaydı¹⁵. Daha kapsamlı bir şekilde değerlendirecek olursak, bu fermanla geçen bîgâr terimiyle, resmî heyetlerin üyelerine reaya tarafından çeşitli hizmetler gösterilmesinin düşünüldüğü de söylenebilir.

Ulak – Türkiye Türkçesinde esas itibariyle “haberci, postacı” anlamlarında¹⁶ kullanılmasına rağmen, Azerbaycan Türkçesinde “yük ve binek hayvanı” şeklinde açıklanmaktadır¹⁷. Terim olarak, devlet haberleşme hizmeti reislerinin talepleri üzerine reaya tarafından habercilere ve postacılara binek ve yük hayvanlarının verilmesini öngören bir mükellefiyettir¹⁸. Çoğu zaman bu mükellefiyet kapsamında reayadan alınan atlar bir daha geri iade edilmiyordu. Bu

¹⁰Abdülkerim Alizade, *Sotsialno-ekonomiçeskaya i političeskaya istoriya Azerbaydjana v XIII-XIV vv. İzdatelskiy dom “Kavkaz”, Baku, 2012, s.249-252; Oktay Efendiyev, *Obrazovaniye Azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka. İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, 1961, s.42.**

¹¹ Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*,

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58636e2a6bd534.45516353 (erişim tarihi: 26.12.2016).

¹²Oktay Efendiyev, *a.g.e.*, s.43; Vladimir Minorsky, *a.g.m.*, p.498.

¹³Abdülkerim Alizade, *a.g.e.*, s.244; Oktay Efendiyev, *a.g.e.*, s.44.

¹⁴Vladimir Minorsky, *a.g.m.*, p.950.

¹⁵Abdülkerim Alizade, *a.g.e.*, s.250.

¹⁶ Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*,

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58636f9963f992.14311897 (erişim tarihi: 26.12.2016).

¹⁷Alihaydar Orucov vd., *Azerbaycan dilinin izahlı lugati*, IV c., Şark-Garb Neşriyatı, Bakü, 2006, s.401.

¹⁸Oktay Efendiyev, *a.g.e.*, s.42.

durum, tarım işlerinin yürütülmesini olumsuz yönde etkiliyor ve ahaliyi çok zor durumda bırakmış oluyordu¹⁹.

Ulam – Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'ne bakıldığında, Iğdır, Kars, Erziş ve Van yörelerinde “yükleni, angarya”, Silifke, İnel taraflarında “ekli, bağı”, Erzurum'da ise “ücretsiz ve bazen sıra ile görülen iş” anlamlarını içerdiği görülmektedir²⁰. V. Minorsky, bu terimin anlamını hiçbir sözlükte bulamadığını belirtir ve bunun ahali tarafından devlet habercilerine ve postacılara gösterilen hizmet anlamına gelebileceğini ifade eder²¹. A. Lambton ulam mükellefiyetini, ahalinin “hiçbir ücret almaksızın hükümet memurlarına hizmet etmesi ve bir köyden diğere gitmeleri için onlara kılavuzluk yapması” şeklinde yorumlar²². İ.P. Petruşevsky'ye göre ulam, “ayrıcalklı öneme sahip ulakların, kuryelerin ve devlet postasından yararlanan diğere görevli kişilerin masraflarının reaya tarafından ödenmesini” öngören bir mükellefiyet türüdür²³. Kanaatimizce, ulam teriminin ulak ifadesiyle beraber kullanıldığı göz önünde bulundurularak ve kelimelerin anlamından yola çıkılarak, ulam tabirinden resmî yolcu heyetlerinin hayvanlarına reaya tarafından hizmet edilmesinin (nallanmasının, temizliğinin ve bakımının yapılmasının vs.) kastedildiği kuvvetle muhtemeldir.

Fermandan anlaşıldığı üzere, Safevî Devleti'nin başkenti olan Tebriz'i Doğu Anadolu'ya bağlayan önemli bir güzergâh üzerinde bulduklarından dolayı Ahlat ve Adilcevaz halkı buradan gelip geçen ordu birliklerine, resmî görevlilere, devlet adamlarına, onların maiyetine, binek ve yük hayvanlarına sürekli olarak hizmet etmek, onlara yiyecek içecek sağlamak zorunda kaldığı için perişan duruma gelmişti. Yukarıda belirtilen vergi ve mükellefiyetlerin miktarı, kanunlarla somut bir şekilde belirlenmediği için bunların yerine getirilmesinin talep edildiği hallerde suiistimaller söz konusu olabilmekteydi. Bunun üzerine Van gölü civarındaki siyasi istikrarsızlıklar (birtakım aşiretlerin ayaklanmaları, Safevî yönetiminin sert politikaları ve bazı yerel emirlerin gözaltına alınması)²⁴ da eklenince, adı geçen yörede ahalinin ekonomik durumunun hiç de iyi olmadığı söylenebilir.

K. Ghereghlou, bu fermana dayanarak, 920 / 1514 yılına gelindiğinde Ahlat ve Adilcevaz'da ciddi bir nüfus azalmasının söz konusu olduğuna ve bu

¹⁹ Abdülkerim Alizade, *a.g.e.*, s.254.

²⁰ Türk Dil Kurumu, *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=ulam (erişim tarihi: 26.12.2016).

²¹ Vladimir Minorsky, *a.g.m.*, p.948.

²² Ann Lambton, *Mâlik ve Zâri' der İran* (tercüme: Menûçehr Emîri), Merkez-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1362 / 1983, s.208.

²³ İlya Pavloviç Petruşevsky, *Oçerki po istorii feodalnix otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1949, s.276.

²⁴ Şahin Mustafayev, *Vostoçnaya Anatoliya ot Akkoyunlu k Osmanskoy imperii*, Vostoçnaya Literatura, Moskva, 1994, s.22-28.

yüzden Şah İsmail'in buraları vergiden muaf bölgeler ilan etmek zorunda kaldığına vurgu yapmaktadır²⁵. Fakat bahsi geçen fermanla bu bölgeler vergiden tamamen muaf kılınmamıştı. Zira ahali sadece yolculuk yapan resmî heyetlerin ve devlet görevlilerinin karşısında sorumlu olduğu vergileri ödemek ve mükellefiyetleri yerine getirmek zorunluluğundan kurtulmuş, diğer vergi ve yükümlülükler ise yürürlükte kalmıştı²⁶. Tercüme ettiğimiz belgenin Sultan Selim'in Safevîler üzerine sefer için hazırlıklara başladığı döneme ait olması dikkat çekicidir. Belli ki bu fermanı imzalamakla Şah İsmail, bir taraftan Ahlat ve Adilcevaz'ın ekonomik durumunu düzeltmeye çalışmış, diğer taraftan da Osmanlılara karşı önemli çarpışma öncesinde bölge halkının sempatisini kazanmayı hedeflemiştir.

3. I. Şah Tahmasp'ın Fermanı

Ahlat'tan şah için elma tedarik edilerek gönderilmesini konu eden 960 senesi Ramazan ayı (11.08.1553 - 09.09.1553) tarihli belgenin aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 8356 sayılı evrak olarak kayıtlıdır.

Fermanın Türkçe çevirisi:

“Mülk Allah'ındır.

Mübarek ferman verilmiştir ki, emirliğin sığınağı olan ve hükümetin yetkisini elinde bulunduran, mülk ve din için mükemmel olan Adilcevaz hâkimi Mustafa Bey, şahın cömert lütfu sayesinde başını dik tutsun ve itaat edilmesi gereken bu hükmün içeriğinden haberdar olduğu gün, Sarı Yusuf Yasavul'un eşliğinde Serkâr-ı Hassa-i Şerife'den gönderilmiş olan bir katar katırı Ahlat'ın kaliteli ve güzel elmalarıyla yükleyerek yüce dergâha nakletsin. Kaliteli ve iyi elmaların toplanarak gönderilmesine dikkat etsin ve bunları sınıra ulaştırarak geri dönmek üzere kendi adamını onlarla beraber yola çıkarsın. Bu konuda taksirat yapmasın.

960 senesinin Ramazan ayında yazıldı.

Elmanın ücretini, ismi geçen yasavuldan alsın. Bitti!”²⁷

²⁵Kioumars Ghereghlou, *a.g.m.*, p.109.

²⁶ Bu dönemde reaya onlarca vergi ödemek ve mükellefiyet taşımak zorundaydı. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: İlya Pavloviç Petruşevsky, *a.g.e.*, s.265-292; OktayEfendiyev, *a.g.e.*, s.39-46; Oktay Efendiyev, *Azerbaydjanskoye gosudarstvo Sefevidov v XVI veke*. İzdatelstvo Elm, Baku, 1981, s.222-229; Ann Lambton, *a.g.e.*, s.207-209; Bert Fagner, “Social and Internal Economic Affairs”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 6 (The Timurid and Safavid Periods), Edited by Peter Jackson and Laurence Lockhart, Cambridge University Press, 1986, p.533-556.

²⁷Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak No. 8356; bkz.: Lajos Fekete; *a.g.e.*, No. 72, s.409-410; Philipps Universität (Marburg), *Persian Digital Archive*, <http://www.asnad.org/fa/document/852/> (erişim tarihi: 26.12.2016).

Mektupta dikkat çeken ilk konu, Ahlat elmasının Safevî sarayında özel bir rağbet görmesidir. Daha I. Şah İsmail döneminin tarihçisi İbrahim Emînî, “Fütûhât-ı Şâhî” isimli eserinde Ahlat’ı “cennet misali bir mekân” diye adlandırmakta ve orada yetişen elmanın gönül çekici olduğunu belirtmekteydi. 913 / 1507 yılında Şah İsmail, Ahlat’ta bulunduğu sıralarda Ahlat elmasının yetiştiği mevsim olduğu için kendisine oradan elma toplanmasını emretmişti²⁸. Ayrıca Kâtip Çelebi, Ahlat’ın elma ve kaysısı meşhur bağık bahçelik bir şehir olduğunu kaydeder²⁹.

Safevî idari teşkilatıyla ilgili olan yasavul ve Serkâr-ı Hassa-i Şerife gibi terimlerin açıklanması da fermanın muhtevasının anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Yasavul – Türkçemizdeki “yasa” kelimesinden alınmış olan bir terimdir. Yasavullar, şahın huzurunda emir ve hükümleri yerine getiren, icra eden kişilerdi. Onlar seferler sırasında atlı olarak şaha eşlik ediyor, bazen önemli haberlerin, fermanların ve mektupların ulaştırılması için ulak şeklinde gönderiliyor, altın veya gümüş renkli çomak taşıyorlardı. Safevî döneminde birkaç yasavul grubu vardı. Sohbet yasavulları sadece muteber emirlerin oğulları arasından seçilirdi. Safevîlerin ilk zamanlarında onların sayısı sekiz veya dokuz kişiden fazla olmazdı. Onlar şahın yaverleriydiler ve onun huzurunda bulunurlardı. Gûr (silah) yasavulları ise geceleri şahın sarayını korur, şah yolda giderken kalabalığın önünü keser, divan beyinin yürüttüğü mahkeme soruşturmaları sırasında asayişî gözetir, idam hükümlerini ve emlakın müsaderesini yerine getirir, suç işlemiş olan üst düzey devlet adamlarının hapsini gerçekleştirirlerdi. I. Şah İsmail’in 300 kişilik gûr yasavulları birliği vardı. XVII. yüzyılda ise onların sayısı 2 bin kişiye ulaşmıştı³⁰.

Serkâr-ı Hassa-i Şerife – şahın özel (hasa) mülkiyetini yöneten bir müdürlüktü³¹.

Fermanı ilginç kılan asıl husus, burada ismi geçen Adilcevaz hâkimi Mustafa Bey’in Safevî değil, Osmanlı yöneticilerinden birisi olduğudur. Zira Osmanlı kaynak ve vesikalarına göre, 959 / 1552 yılında Safevîlerin saldırılarına karşı Adilcevaz kalesi Sinan Paşa-zâde Mustafa Bey tarafından müdafaa edilmiş ve Şah Tahmasp burayı ele geçirememiştir³². Bu bilgiyi Safevî kaynakları da teyit etmektedirler. Bahsi geçen yıllarda Şah Tahmasp’ın korucu birliğinde görev yapan Safevî tarihçisi Hasan Bey Rumlu, “Ahsenü’t-Tevârîh” isimli eserinde 959

²⁸Namiq Musalı, *a.g.m.*, s.18-19.

²⁹Faruk Sümer, “Ahlat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II. c., İstanbul, 1989, s.21.

³⁰Namiq Musalı, *I. Şah İsmail’in hâkimiyeti (“Târîh-i ‘Âlemârâ-yi Şâh İsmâ’il” eseri esasında)*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2011, s.317-319; Zülfiyye Veliyeva, *Safevî Devlet Teşkilatı (“Tezkiretü’l-Mülük”e göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s.230-232.

³¹İlya Pavloviç Petruşevsky, *a.g.e.*, s.79, 115; Bert Fragner, *a.g.e.*, p.523.

³²Orhan Kılıç, *a.g.e.*, s.14.

/ 1552 yılının olaylarından söz ederken Yularkıstı Sinan Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in Osmanlıların Adilcevaz hâkimi olduğunun altını çiziyor. Adı geçen müverrihin verdiği bilgilere göre, Şah Tahmasp'ın ordusu Ahlat'tan Erciş'e doğru hareket ettiği sıralarda Adilcevaz kalesinin hâkimi olan Mustafa Bey, Safevî ordusuna baskın yapmak için bir grup askerini kaleden dışarıya göndermiş, fakat Kızılbaşlar onların çoğunu katletmişlerdi. Yine aynı yıl içinde Şah Tahmasp, Adilcevaz kalesi muhafızlarının maaşlarının ödenmesi için gönderilmiş olan Osmanlı altınlarını ele geçirmek üzere Bektaşoğlu adlı komutanını 150 kişilik birlikle Ahlat civarına sevk etmişti. Kızılbaşlara engel olmak için Adilcevaz hâkimi Mustafa Bey de 300 kişilik bir kuvvet göndermiş, vuku bulan çarpışmada 47 Osmanlı askeri öldürülmüştü³³.

Mektubun Müslümanlarca mübarek ay olarak kabul gören Ramazan ayında yazılması dikkat çekicidir. Zira bu dönemde Şah Tahmasp'ın bu mübarek ayı vesile kılarak, Osmanlı ile aralarındaki ilişkileri düzeltmeye çalıştığı görülür. Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan seferine çıkmak üzere İstanbul'dan ayrıldığı Ramazan günlerinde (18 Ramazan 960 / 28 Ağustos 1553 tarihlerinden az önce) barış istemek için Şah Tahmasp tarafından elçi sıfatıyla gönderilmiş olan Seyyid Şemseddin Dilicânî onun huzuruna gelmiştir³⁴. Bu olaya paralel olarak Safevî hükümdarı, Mustafa Bey'e kendi yasavullarından (yaverlerinden) olan Sarı Yusuf'u yollamış ve ücretini almak karşılığında Ahlat elmaları göndermesini istemişti. Ancak Şah Tahmasp, Mustafa Bey'i kendine eşdeğer bir yönetici olarak görmediğinden dolayı ona normal mektup değil, ferman yazmayı tercih etmiştir. Aslında Safevî şahı, Ramazan ayını ve Ahlat elmasını bahane ederek, Osmanlı Devleti'nin gerek merkezî yönetimi ve gerekse de sınır yöneticileriyle ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştır. Fakat bu ilk teşebbüsler hemen olumlu netice vermemiştir. Nitekim 961 / 1553-1554 yılının kış mevsiminde Dilicânî'nin barış misyonunun olumsuz cevapla Osmanlı sultanının huzurundan geri dönmesi üzerine Şah Tahmasp, Şehzade İsmail Mirza'yı Masum Bey Safevî ve Mühürdâr Şahkulu Halife'nin eşliğinde ordu ile Van gölü havzasına akın yapmaya göndermişti. Van, Vostan, Erciş ve Adilcevaz'ı yağmalayan Safevî askerleri ganimetlerle beraber geri dönmüşlerdi³⁵. Buna rağmen Seyyid Şemseddin Dilicânî'nin İstanbul'a ve Sarı Yusuf Yasavul'un Adilcevaz'a gönderilmesiyle başlatılmış olan diplomatik girişimlerin sürekli hal alması, 1555 yılında iki devlet arasında Amasya Muahedesi'nin imzalanmasında ve barışın sağlanmasında önemli rol oynamıştır.

³³ Hasan-ı Rumlu, *A Chronicle of the Early Safavids Being the Ahsanu't-Tawârîkh* (translated by C. N. Seddon), Oriental Institute, Baroda, 1934, p.164-165.

³⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.217.

³⁵ Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, p.167-168.

Sonuç

Makalemiz kapsamında ilk iki Safevî şahının Ahlat ve Adilcevaz'la ilgili Farsça yazılmış olan iki fermanını Türkçeye çevirerek, gerek tarihî arka plan ve gerekse de dönemin terminolojisi açısından incelemeye tabi tuttuk.

1514 tarihli ilk belge, bize o dönemde söz konusu bölgenin ekonomik durumunun iyi olmadığını ve halkın bu güzergâhı kullanan devlet yetkililerine, resmî heyetlere ve ordu birliklerine yüklü vergiler ödemek, onlar karşısında ağır mükellefiyetler yerine getirmek zorunda kaldığını gösterdi. Bu yüzden Şah İsmail bölge halkı üzerinden resmî yolculara hizmetle ilgili 6 çeşit vergi ve mükellefiyeti kaldırmak suretiyle ahalinin maddi durumunu iyileştirerek onların buradan göç etmesini engellemeyi ve belki de Osmanlı'ya karşı kaçınılmaz mücadele sırasında onların desteğini almayı amaçlamıştır.

1553 tarihli ikinci belge sadece bölge tarihi bakımından değil, genelde Safevî – Osmanlı ilişkileri çerçevesinde değerlendirilebilecek bir vesikadır. Ramazan ayında Osmanlı'nın Adilcevaz hâkimi Yularkıstı Sinan Paşa oğlu Mustafa Bey'e ferman gönderen Şah Tahmasp, ücretini almak şartıyla Ahlat'ın güzel elmalarından göndermesini istemiştir. Aynı zamanda başka bir elçisini Kanuni Sultan Süleyman'ın huzuruna yollayan Safevî şahı, Osmanlı ile aralarındaki sorunu diplomatik yollardan çözmeye başlamıştır. Böylece söz konusu evrak, Ahlat elmasının Safevî sarayında sevildiğini göstermekle beraber, Amasya Antlaşması'na giden yolun bir kademesi olması açısından da önemlidir.

Kaynakça:

- Alizade, Abdülkerim; *Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana v XIII-XIV vv.*, İzdatelskiy dom “Kavkaz”, Baku, 2012.
- Efendiyev, Oktay; *Obrazovaniye Azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, 1961.
- Efendiyev, Oktay; *Azerbaydjanskoye gosudarstvo Sefevidov v XVI veke*, İzdatelstvo Elm, Baku, 1981.
- Fekete, Lajos; *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische dokumente* (Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von György Hazai), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Fragner, Bert; “Social and Internal Economic Affairs”, *the Cambridge History of Iran*, Vol. 6 (The Timurid and Safavid Periods), Edited by Peter Jackson and Laurence Lockhart, Cambridge University Press, 1986, p.491-567.
- Ghereghlou, Kioumars; “Cashing in on Land and Privilege for the Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyûl in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 68 (1),

Budapest, 2015, p.87-141

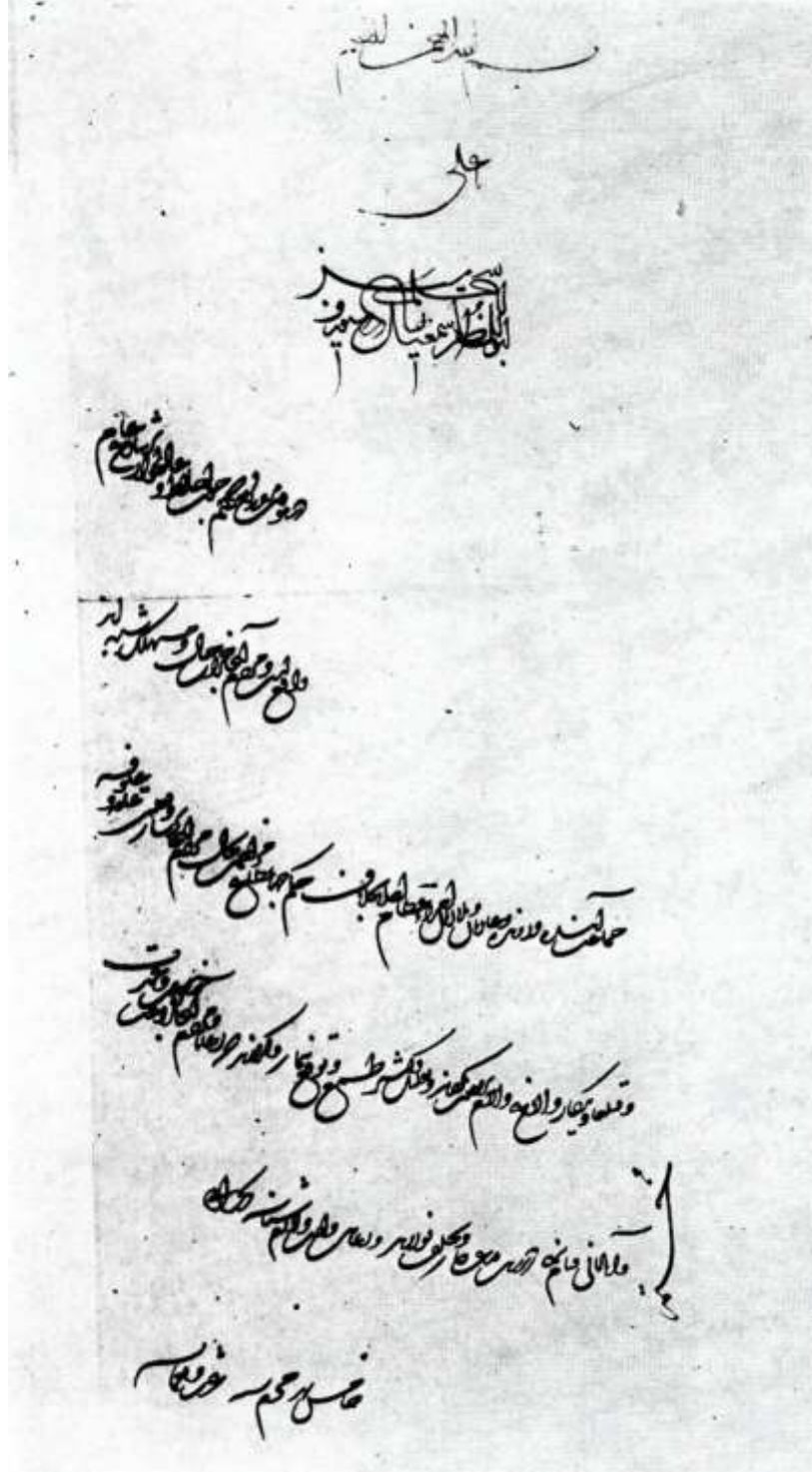
<http://www.akademaii.com/doi/abs/10.1556/AOrient.68.2015.1.5> (erişim tarihi: 26.12.2016)

- Hasan-ı Rumlu; *A Chronicle of the Early Safavids Being the Ahsanu't-Tawârîkh*, Translated by C. N. Seddon, Oriental Institute, Baroda, 1934.
- Kılıç, Orhan; *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1606)*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 1999.
- Kırzioğlu, Fahrettin; *Osmanlıların Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.
- Küpeli, Özer; *Osmanlı – Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Lambton, Ann; *Mâlik ve Zâri' der İran* (tercüme: Menûchehr Emîrî), Merkez-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1362 / 1983.
- Minorsky, Vladimir; “A Soyürghâl of Qâsim b. Jahângîr Aq-Qoyunlu (903/1498)”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 9, No. 4 (1939), p. 927-960 – https://www.jstor.org/stable/607975?seq=1#page_scan_tab_contents (erişim tarihi: 26.12.2016)
- Musalı, Namiq; *I. Şah İsmail'in hâkimiyeti (“Târîh-i ‘Âlemârâ-yi Şâh İsmâ’il” eseri esasında)*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2011.
- Musalı, Namiq; “Safevî Kaynaklarına Göre I. Şah Tahmasp ve Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Ahlat ve Çevresinde Safevî – Osmanlı Savaşları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, Mayıs 2015, s.16-31 – <http://akademiktarihvedusunce.org/atdd/index.php/atdd/article/view/171/124> (erişim tarihi: 26.12.2016)
- Mustafayev, Şahin; *Vostoçnaya Anatoliya ot Akkoyunlu k Osmanskoy imperii*, Vostoçnaya Literatura, Moskva, 1994.
- Orucov, Alihaydar vd.; *Azerbaycan dilinin izahlı lugati*, IV c., Şark-Garb Neşriyatı, Bakü, 2006.
- Philipps Universität (Marburg); *Persian Digital Archive*, <http://www.asnad.org/fa/> (erişim tarihi: 26.12.2016)
- Petruşevsky, İlya Pavloviç; *Oçerki po istorii feodalnix otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1949.

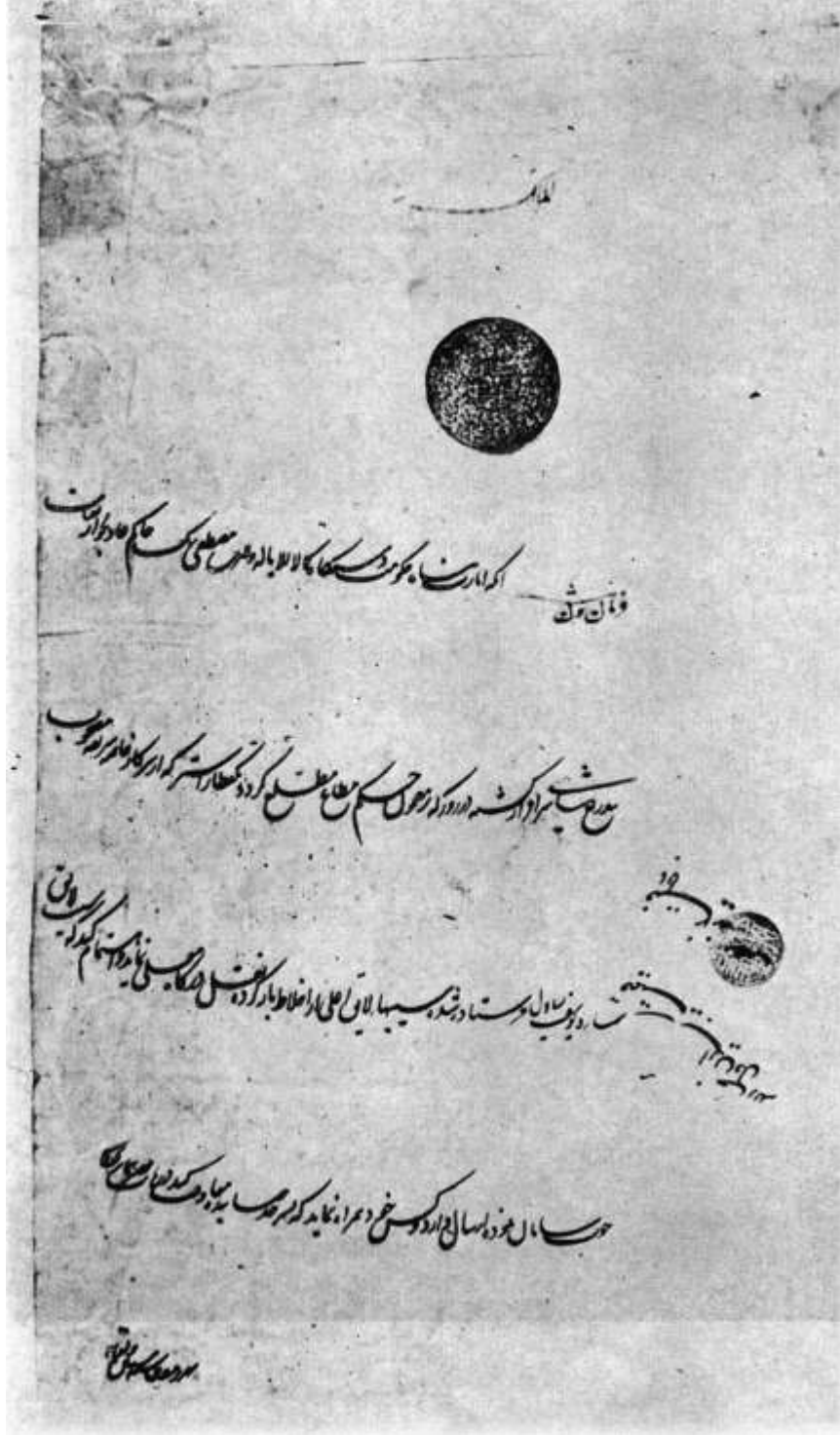

- Sümer, Faruk; “Ahlat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II. c., İstanbul, 1989, s.19-22.
- Türk Dil Kurumu; *Büyük Türkçe Sözlük*, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (erişim tarihi: 26.12.2016)
- Türk Dil Kurumu; *Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü*, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (erişim tarihi: 26.12.2016)
- Veliyeva, Zülfiyye; *Safevî Devlet Teşkilatı (“Tezkiretü'l-Mülük”e göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.

Ek: 1. - I. Şah İsmail'in 920 / 1514 tarihli fermanı,
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak 5831 (Fekete, Einführung, No. 50)

Ek: 2 - I. Şah Tahmasp'ın 960 / 1553 tarihli fermanı,
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak 8356 (Fekete, Einführung, No. 72)

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / Received: 19.04.2017 • Kabul Tarihi / Accepted: 30.05.2017

Kadın Voleybolcularda Tabata Protokolüne Göre Uygulanan Pliometrik Egzersizlerin Kuvvet Parametrelerine Etkisi*

Emrah AYKORA
Erdoğan DÖNMEZ*****

Öz

Bu çalışmada, voleybol sporu ile aktif olarak ilgilenen sporculara uygulanan, Japon bilim insanı İzumi Tabata tarafından geliştirilen ve kendi adıyla anılan Tabata Egzersiz Metodu sonrasında fiziksel değişimlerin karşılaştırılması amaçlanmıştır. Araştırma İstanbul Kartal'da en az 4 yıldır düzenli olarak voleybol sporu ile uğraşan 16-17 yaşlarında 64 bayan sporcuya uygulanmıştır. Sporcular rastgele seçilerek iki gruba ayrılmışlardır. Her iki grup da 32 sporcudan oluşmakta ve birinci grup Tabata protokolüne göre seçilmiş pliometrik egzersizlere 8 hafta dahil olacak (EG) egzersiz grubunu, ikinci grup da normal antrenman programlarına devam edecek olan (KG) kontrol grubunu oluşturacak şekilde ayrıldı. Veriler kişisel bilgi formu ve fiziksel parametre ölçümleri ile elde edilmiştir. Verilerin çözümlenmesi SPSS 18,0 paket programında yapılmıştır. Tanımlayıcı istatistiklere ait aritmetik ortalama (X), standart sapma (SS), frekans (N) ve yüzde (%) değerleri verilmiştir. Homojenlik testi yapılmış ve normal dağılım bulunmuştur. Gruplar arası karşılaştırmalar bağımsız t-testi ile yapılmıştır. Aynı grubun ölçümleri arasındaki karşılaştırmalarda da eşli t-testi kullanılmıştır. Anlam düzeyi $p < 0.05$, güven aralığı ise % 95 kabul edilmiştir. Egzersiz grubunun durarak uzun atlama, dikey sıçrama ve smaç sıçraması performanslarında birinci ve ikinci ölçümler arasında istatistiki açıdan anlamlı fark oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Egzersiz, HIIT Antrenman, Pliometrik, Tabata, Voleybol*

Abstract

The Effects Of Plyometric Strength Exercises Which are Being Applied According to the Tabata Protocol for the Female Volleyball Players

This study aimed to compare physical changes of active volleyball players within Tabata Exercises which is named and developed by Izumi Tabata a Japan scientist. 64 healthy women aged 16-17 years and playing actively volleyball at least 4 years participated to the study from Istanbul-Kartal. Participants divided in two groups randomly. Both group contained 32 players and first group supplemented (EG) with plyometric exercises applied according to the Tabata protocol for 8 weeks, second group (CG) did its own daily exercise. Data is collected by personal information form and physical parameter measurements and analysed with SPSS 18,0. Descriptive statistics were defined as arithmetic Ort. (X), standart S. (SD), frequency (N) and percent %. Homogeneity and normality results were found out. For the comparison of two groups between independent t-test is used and paired t test is used for same group parameters. Significance level is found $p < 0.05$ and reliability accepted as 95 %. There is a Ort. İng full difference between first and second EG measurements of standing long jump, vertical jump and spike jump performances.

Keywords: *Volleyball, HIIT Training, Plyometric, Tabata, Exercise.*

---

* 9. Uluslararası Spor Bilimleri Kongresinde Poster Sunum olarak sunulan çalışmanın genişletilmiş halidir.

** Yrd.Doç.Dr., Bitlis Eren Üniversitesi BESYO Öğretim Üyesi, eaykora@beu.edu.tr

*** Öğretmen, MEB, erdo_donmez@hotmail.com

GİRİŞ

Günümüzde fiziksel yapı ve fonksiyonlar arasındaki ilişki incelenerek sportif performansın belirlenmesiyle ilgili sürekli yeni çalışmalar yapılmaktadır.

Fiziksel Uygunluk

Mcardle'ye göre; sportif performansı etkileyen faktörlerden birisi olan vücut kompozisyonunun, yani fiziksel yapının saptanmasıyla kişiler uygun spor dalına yönlendirilmekte, yapılan antrenmanın etkili olup olmadığı tespit edilebilmekte ve kişinin beslenme durumu hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Kişinin fiziksel yapısını genetik özellikleri, yaş, cinsiyet, etnik yapı, yapılan spor dalı ve beslenmesi etkilemektedir (Yaprak, Durgun, 2009).

Günümüzde değişik spor dalları için eleman seçiminde, adayların özel yeteneklerinin yanı sıra diğer bilimsel etkenlerde göz önüne alınmaktadır. Örneğin: Yaş, boy, kilo, vücut yapısı gibi kriterler spor dalına kabul edilmede önemli bir rol oynamaktadır (Akgün, 1994).

Her sporun kendine özgü fiziksel özellikleri bulunmaktadır. Voleybolda uzun boy avantaj olurken, güreş ve jimnastikte dezavantajdır. Günümüzde elit seviyedeki takımlara bakıldığında uzun boylu sporcularda oluştukları görülmektedir. Boy ve vücut ağırlığı yaşa bağlı olarak da artış gösterir. Bu değişiklikler sportif verimin gelişmesi üzerinde belirgin bir etkisi vardır (Şimşek ve ark., 2007).

Literatür incelendiğinde de spor bilimcilerin yaptıkları çalışmalarda; boy ve kilonun voleybolda önemli fiziksel kriterler olduğu belirtilmektedir. Açıkada ve Ergen (1986)yaptıkları bir çalışmada boy uzunluğu, voleybolda hücum gibi temel teknik ve taktik tasarımında-planlanmasında önemli bir özelliktir demişlerdir.

Esneklik

Sportif etkinliklerin başarısında, eklem hareket genişliğinin önemi bilinmektedir. Esnekliğin geliştirilmesi amacıyla yapılan çalışmalar, antrenman periyodunun en kısa dilimini kapsayan ve en az enerjiyi gerektiren egzersizlerdir. Maksimum esnekliğe 15–16 yaşlarında ulaşılır (Pense, 2002).

Voleybol oyuncularında esneklik önem taşımaya rağmen antrenmanlarda gereken özen gösterilmemektedir. Yapılan çalışmalarda kuvvet ve esneklik birlikte bir bütündür ve birçok faktöre bağlı olduğu görülmüştür. Esnek hareket dizisi, düzenli gerdirmeye egzersizleriyle artırılabilir. Voleybolcularda esneklik, doğru teknikle birlikte uygulandığında topun yerde kontrolünde çabukluk saptanabilmektedir (Matvienko, 2002). Literatür incelendiğinde; voleybol branşında esnekliğin önemli olduğu görülmektedir.

Sıçrama

Sıçrama kuvveti, sporcunun mümkün olduğunca yatayda uzağa ve/veya dikeyde yükseğe sıçraması olarak tanımlanır. Voleybolda smaç, blok gibi sıçramaya yönelik hareketler bu spor dalının temelini oluşturmaktadır ve müsabaka içerisinde belirsiz aralıklar ile yapılır. Blok ve smaç hareketlerinde çok fazla yükseğe sıçramak başarıda önemlidir (Akalın, 1995).

Voleybolda performansı doğrudan etkileyen etkenlerden biri olan sıçrama, gerek hücumda, gerekse defansta sıklıkla kullanılan hareket olmakta ve sporcunun performansı büyük oranda etkilemektedir (Ergün ve ark., 1994).

Pliometrik Antrenman

Pliometrik kelime anlamı; Yunanca’ da “daha fazla” anlamına gelen “pleion” ve “ölçmek” anlamına gelen “metric” kelimelerinden türemiştir (Tüzmen, 2001).

Pliometrik egzersizler patlayıcı kuvveti geliştiren ve kas kuvvetinin çabuk ve etkili biçimde kullanılmasına olanak sağlayan antrenman yöntemi olarak bilinmektedir (Bavlı, 2012).

Pliometrik çalışmalar çabuk kuvvetin ön planda olduğu atletizm, voleybol, basketbol ve futbol gibi spor dalları için yararlıdır.

Tabata Protokolü

Tabata metodu Dr. İzumi Tabata başkanlığında 1996 yılında Japonya Tokyo Fitness ve Spor Ulusal Enstitüsü’nde yapılan ve çığır açan bir çalışmanın sonucudur. Sadece 6 haftalık testten sonra Dr. Tabata deneklerin üzerinde oksijen tüketim kapasitesinin (VO2Max) % 14 arttırırken aynı zamanda % 28 anaerobik kapasite artışı belirtmiştir (Medical Collage, 2014).

İzumi Tabata HIIT antrenmanlarını Tabata metodunu geliştirerek bir adım ileri taşımıştır. Bu antrenman 20 saniye boyunca VO2max’ı %70 oranında aşan (%170) çok ağır intervalleri takiben yapılan 10 saniyelik dinlenmelerden oluşan, 8 sete sahip, toplamda 4 dakikalık bir antrenmandır. Antrenmanlı bir sporcu bu metodu haftada 3 gün uygulayarak, 7 hafta içinde performansının %2 oranında arttırabilir (Tabata, 1996).

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmanın amacı, voleybol sporu ile aktif ilgilenen sporculara Japon bilim insanı İzumi Tabata tarafından geliştirilmiş olan antrenman programının bir uyarlamasını uygulamak ve sonrasında gelişen fiziksel değişimlerin karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, İstanbul ili 16-17 yaş grubu voleybolcuları oluşturmaktadır. İstanbul Kartal'da en az 4 yıldır düzenli olarak voleybol sporu ile uğraşan sporcular ve bu sporculardan ulaşılabilen ve gönüllü olarak çalışmaya katılmayı kabul eden 24 kız sporcu örnekleme yer almıştır.

Sporcular araştırmacı tarafından rastgele seçilerek iki gruba ayrılmışlardır. Birinci grupta özelleştirilmiş programa 8 hafta dahil olacak (EG) egzersiz grubu (12sporcu), ikinci grubu da normal antrenman programlarına devam edecek olan (KG) kontrol grubu (12sporcu) olarak şekillendirilmiştir. Her iki gruba da kişisel bilgi formu ve fiziksel parametre ölçümleri uygulanmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada fiziksel parametrelerden boy, kilo, uzunluk ölçümleri, kuvvet parametrelerinden ise dikey sıçrama, smaç sıçraması ve durarak uzun atlama testleri uygulanmıştır.

Durarak uzun atlamada denekler, test alanında belirlenen çizgiye parmak uçları degecek şekilde ayakta dik duruşta iken, çift ayakla mümkün olduğu kadar ileri doğru sıçraması ve yine çift ayak üzerine düşmesi istenmiştir. Sıçrama sırasında deneğin dizlerden çökmesine ve kollarının salınım hareketiyle kuvvet almasına izin verilmiştir. Sıçrama sonunda gerideki ayak topuğu dikkate alınarak mesafe cm cinsinden kaydedilmiştir. 1 dakika arayla deneğe 2 hak verilmiş en iyi derece analiz için dikkate alınmıştır.

Dikey sıçrama için denekler duvara monte edilmiş portatif ölçüm aparatına sağ veya sol omuzu gelecek şekilde yanaşır, sağ veya sol el parmak uçları ile ölçüm aparatını yukarıya doğru uzanabildiği kadar iterek kendi uzanma noktasına göre aparatı sıfırlar daha sonra bulunduğu noktadan bacak bel vuruşu yapmasına kollarıyla vücuduna ivme kazandırmasına izin verilerek bulunduğu noktanın herhangi bir mesafeden hızlanmasına izin verilmeden dikey sıçrama yapılarak parmakları ile dokunabildiği en yüksek noktadaki ölçüm alınır, deneme bir dakika ara ile iki defa yapılır ve en iyi ölçüm kaydedilir.

Smaç sıçraması için denekler; voleybolda smaç adımıyla ilgili yapılan sıçrama ölçümleri için hazırlanmış, yerden 3.50 metreye kadar ayarlanabilen seyyar ölçüm aletine en fazla 3 metre geriden hızlanmasına izin verilerek smaç adımıyla yapılarak sıçrayış yaptırılır eliyle dokunabildiği en yüksek noktadaki çitalardan itibaren ölçüm alınır ve bu deneme bir dakika ara ile iki defa tekrarlanır, en iyi ölçüm kaydedilir.

Tüm deneklerde test protokolüne uygun biçimde testler uygulanmıştır. Testler sporculara antrenman yaptıkları spor salonlarında birer birer alınarak uygulanmıştır.

Tüm deneklere aynı kişi tarafından ölçümler uygulanmıştır. Tüm deneklere standart sözel yönerge verilmiş, testlerde de iki deneme hakkı verilmiştir. Test sonuçlarından en iyi derece dikkate alınmıştır.

Deney gurubu antrenmanları haftada 3 seanstan toplam 24 seans olarak uygulanmıştır. Egzersizler burpess jump, lunge jump, halfsquat jump olacak şekilde her bir hareket bu sıra ile Tabata Protokolüne göre uygulanmıştır. Her bir egzersizin yoğunluğu % 100 yüklenme ile dakikada 45 tekrardır (45 RPM). Antrenmanların yoğunluğu standart olup başlangıçtan itibaren herhangi bir artış veya düşüş olmayacaktır.

Deneklerin her biri gözetim altında antrenmana 5 dakikalık ısınma evresinde hafif tempolu koşu ile başlarlar. Isınma evresinin hemen ardından burpess jump hareketi 20 sn yüklenme hemen ardından 10 sn pasif dinlenme ile 8 tekrar şeklinde yapılır. Tabata egzersizi tamamlandığında denekler 2 dk süresince yürüyüş yaparak aktif dinlenme sürecine girerler, dinlenme süresinin hemen ardından lunge jump hareketi 20 sn yüklenme 10 sn pasif dinlenme ile 8 tekrar yapılır, ikinci Tabata seti tamamlandığında 2 dakikalık yürüyüş yapılarak aktif dinlenme sürecine girilir, toparlanmanın hemen ardından halfsquat jump hareketi 20 sn yüklenme 10 sn pasif dinlenme ile 8 tekrar yapılır, 3 Tabata egzersizi de tamamlandıktan sonra denekler 5 dakikalık aktif dinlenme(yürüyüş) sürecinin ardından 5-10 dk arasında bir serbest stretching den sonra antrenmanı tamamlamış olurlar.

Sekiz haftalık antrenman süreci ölçümler tamamlandığında, hem kontrol hem de deney grubu için başlamıştır.

Kontrol grubu üyeleri sekiz hafta boyunca sadece kendi antrenman programlarını takip etmişlerdir. Sekiz hafta tamamlandığında yukarıda açıklanan testler aynı sırayla tekrarlanmış ve ölçümler bu grup için sona ermiştir.

Deney grubu ise sekiz hafta boyunca seçilmiş pliometrik kuvvet egzersizleri ile uygulanan Tabata programını takip etmişlerdir. Sekiz hafta tamamlandığında yukarıda açıklanan testler aynı sırayla tekrarlanmış ve ölçümler bu grup için de sona ermiştir.

Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin çözümlenmesi SPSS 18.0 paket programında yapılmıştır. Tanımlayıcı istatistiklere ait aritmetik ortalama (X), standart sapma (SS), frekans (N) ve yüzde (%) değerleri verilmiştir. Denek sayısının 30'un altında olmasından dolayı homojenlik testi yapılmış ve normal dağılım bulunduğu için parametrik testlerin yapılabileceğine karar verilmiştir. İkili grup karşılaştırmaları farklı grupların ortalama puanları üzerinden işlem yapan parametrik testlerden bağımsız t-testi ile yapılmıştır. Aynı grubun ikinci ölçümleri için paired samples t-testi kullanılmıştır. Anlam düzeyi $p < 0.05$, güven aralığı ise % 95 kabul edilmiştir.

BULGULAR

Denek sayımızın 30'un altında olmasından dolayı non-parametrik analizler akla gelse de dağılımların homojenliğine bakılmıştır. Bu testlerde basıklık ve çarpıklık (Skewness ve Kurtosis) değerlerine bakılırken Tabashnick'e göre -1,5 ile +1,5 olması halinde, George ve Mallery' e göre de -2,0 ile +2,0 olması halinde homojen dağılım ya da normal dağılım olduğu söylenebilir. Homojen oldukları için non-parametrik analizler yerine güvenilirliği daha yüksek olan parametrik testleri uygulanacaktır.

Durarak Uzun Atlama Egzersiz Grubu Bulguları

Egzersiz Grubu Durarak Uzun Atlama Homojenlik ve Normallik Testi

		Statistic	Std. Hata	Shapiro-Wilk		
				Statistic	Df	Sig.
Uzun Atlama Egzersiz İlk Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,243	,637	,919	12	,282
	<i>Kurtosis</i>	-1,333	1,232			
Uzun Atlama Egzersiz Son Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,071	,637	,911	12	,217
	<i>Kurtosis</i>	-1,504	1,232			

Yukarıdaki tabloda Skewness ve Kurtosis değerlerine bakıldığında homojen bir durum olduğu söylenebilir. Shapiro-Wilk testinde Sig. değerinin ,282 ve ,217 şeklinde anlamsız çıkması da homojen dağılımın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu sebeple eşli t-testi ile analiz yaparak devam ediyoruz.

Durarak Uzun Atlama Egzersiz Grubu Eşli T-Testi

	Ort.	Std. S.	Std. Hata Ort.	95% Güven Aralığı F.		t	f	Sig. (2-tailed)
				Alt L.	Üst L.			
UAtlama Egzilk UAtlama EgzSon	-3,333	1,497	,432	-4,285	-2,382	-7,711	11	,000

Sig. (2-tailed) değerine bakıldığında ,000 değerinin ölçümler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark oluştuğunu işaret etmektedir.

Durarak Uzun Atlama Kontrol Grubu Bulguları

Durarak Uzun Atlama Kontrol Grubu Homojenlik ve Normallik Testi

		Statistic	Std. Hata	Shapiro-Wilk		
				Statistic	Df	Sig.
Uzun Atlama Kontrol İlk Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,017	,637	,911	12	,220
	<i>Kurtosis</i>	-1,579	1,232			
Uzun Atlama Kontrol Son Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,069	,637	,907	12	,198
	<i>Kurtosis</i>	-1,621	1,232			

Yukarıdaki tabloda homejen bir durum olduğu söylenebilir. Yine tabloda görüldüğü gibi Shapiro-Wilk testinde Sig. değerinin ,220 ve ,198 şeklinde anlamsız çıkması homojen dağılımın bir göstergesi olarak kabul edilerek eşli t-testi ile analiz yapılabilir.

Durarak Uzun Atlama Kontrol Grubu Eşli T-Testi

	Ort.	Std. S.	Std. Hata Ort.	95% Güven Aralığı F.		t	df	Sig. (2-tailed)
				Alt L.	Üst L.			
UAtlama Kon İlk UAtlama Kon Son	,333	,888	,256	-,231	,897	1,301	11	,220

Sig. (2-tailed) değeri 0,05'den büyük olduğu için ölçümler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark oluşmadığı görülmektedir.

Durarak Uzun Atlama Egzersiz Grubu ve Kontrol Grubu İlk Ölçümler Bağımsız T-Testi

Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Ort.s								
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı	95% Güven Aralığı F.	
									Alt L.	Üst L.
Uzun Atlama İlk Ölçüm	Equal variances assumed	,829	,372	-,562	22	,580	-2,417	4,300	-11,335	6,501
	Equal variances not assumed			-,562	21,444	,580	-2,417	4,300	-11,348	6,515

Gruplar arası ilk ölçümler karşılaştırıldığında Sig. (2-tailed) değeri ,580 bulunmuştur. İstatistiksel olarak bir fark çıkmamıştır.

Durarak Uzun Atlama Son Ölçümler Bağımsız T-Testi

Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Ort.s								
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı	95% Güven Aralığı F.	
									Alt L.	Üst L.
Uzun Atlama Son Ölçüm	Equal variances assumed	,736	,400	,296	22	,770	1,250	4,230	-7,522	10,022
	Equal variances not assumed			,296	21,603	,770	1,250	4,230	-7,531	10,031

Gruplar arası son ölçümler karşılaştırıldığında istatistiksel olarak bir fark çıkmamıştır.

Dikey Sıçrama Egzersiz Grubu Bulguları

Dikey Sıçrama Egzersiz Grubu Homojenlik ve Normallik Testi

		Statistic	Std. Hata	Shapiro-Wilk		
				Statistic	Df	Sig.
Dikey Sıçrama Egz. İlk Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,328	,637	,946	12	,581
	<i>Kurtosis</i>	-,390	1,232			
Dikey Sıçrama Egz. Son Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,431	,637	,920	12	,284
	<i>Kurtosis</i>	-,088	1,232			

Yukarıdaki tabloda homejen bir durum olduğu söylenebilir. Ayrıca tabloda da görüldüğü gibi Shapiro-Wilk testinde Sig. değerinin ,581 ve ,284 şeklinde anlamsız çıkması homojen dağılımın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Böylece eşli t-testi analizi yapılabilir.

Dikey Sıçrama Egzersiz Grubu Eşli T-Testi

	Ort.	Std. S.	Std. HataOrt.	95% Güven Aralığı F.		t	df	Sig. (2-tailed)
				Alt L.	Üst L.			
Dikey SEgz İlk Dikey SEgz Son	-1,667	,888	,256	-2,231	-1,103	-6,504	11	,000

Sig. (2-tailed) değerine bakıldığında ,000 değerinin ölçümler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark oluştuğunu işaret etmektedir.

Dikey Sıçrama Kontrol Grubu Bulguları

Dikey Sıçrama Kontrol Grubu Homojenlik ve Normallik Testi

	Statistic	Std. Hata	Shapiro-Wilk			
			Statistic	Df	Sig.	
Dikey Sıçrama Kon. İlk Ölçüm	<i>Skewness</i>	,047	,637	,890	12	,118
	<i>Kurtosis</i>	-1,853	1,232			
Dikey Sıçrama Kon. Son Ölçüm	<i>Skewness</i>	,005	,637	,883	12	,096
	<i>Kurtosis</i>	-1,872	1,232			

Yukarıdaki tabloda homejen bir durum olduğu söylenebilir. Ayrıca tabloda da görüldüğü gibi Shapiro-Wilk testinde Sig. değerinin ,118 ve ,096 şeklinde anlamsız çıkması homojen dağılımın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Böylece eşli t-testi analizi yapılabilir.

Dikey Sıçrama Kontrol Grubu Eşli T-Testi

	Ort.	Std. S.	Std. HataOrt.	95% Güven Aralığı F.		T	df	Sig. (2-tailed)
				Alt L.	Üst L.			
Dikey SKon İlk Dikey SKon Son	,333	,651	,188	-,081	,747	1,773	11	,104

Sig. (2-tailed) değeri 0,05'den büyük olduğu için ölçümler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark oluşmadığı görülmektedir.

Dikey Sıçrama Egzersiz Grubu ve Kontrol Grubu İlk Ölçümler Bağımsız T-Testi

Levene's Test for Equality of Variances				t-test for Equality of Ort.s						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı	95% Güven Aralığı F.	
									Alt L.	Üst L.
Dikey Sıçrama İlk Ölçüm	Equal variances assumed	3,437	,077	,036	22	,972	,083	2,319	-4,726	4,893
	Equal variances not assumed			,036	20,727	,972	,083	2,319	-4,743	4,910

Gruplar arası ilk ölçümler karşılaştırıldığında istatistiksel olarak bir fark çıkmamıştır.

Dikey Sıçrama Egzersiz Grubu ve Kontrol Grubu Son Ölçümler Bağımsız T-Testi

Levene's Test for Equality of Variances				t-test for Equality of Ort.s						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı	95% Güven Aralığı F.	
									Alt L.	Üst L.
Dikey Sıçrama Son Ölçüm	Equal variances assumed	4,836	,039	,892	22	,382	2,083	2,336	-2,762	6,929
	Equal variances not assumed			,892	20,466	,383	2,083	2,336	-2,783	6,950

Gruplar arası son ölçümler karşılaştırıldığında istatistiksel olarak bir fark çıkmamıştır.

Smaç Sıçraması Egzersiz Grubu Bulguları

Smaç Sıçraması Egzersiz Grubu Homojenlik ve Normallik Testi

		Statistic	Std. Hata	Shapiro-Wilk		
				Statistic	Df	Sig.
Dikey Sıçrama Kon. İlk Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,115	,637	,901	12	,162
	<i>Kurtosis</i>	-1,594	1,232			
Dikey Sıçrama Kon. Son Ölçüm	<i>Skewness</i>	-,117	,637	,896	12	,139
	<i>Kurtosis</i>	-1,693	1,232			

Yukarıdaki tabloda homejen bir durum olduğu söylenebilir. Ayrıca tabloda da görüldüğü gibi Shapiro-Wilk testinde Sig. değerinin ,162 ve ,139 şeklinde anlamsız çıkması homojen dağılımın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Böylece eşli t-testi analizi yapılabilir.

Smaç Sıçrama Egzersiz Grubu Eşli T-Testi

	Ort.	Std. Dev.	Std. Hata M.	95% Güven Aralığı F.		t	df	Sig. (2-tailed)
				Alt L.	Üst L.			
Smaç SEgz İlk Smaç SEgz Son	-2,667	1,371	,396	-3,538	-1,796	-6,739	11	,000

Sig. (2-tailed) değerine bakıldığında ,000 değerinin ölçümler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark oluştuğunu işaret etmektedir.

Smaç Sıçraması Kontrol Grubu Bulguları

Smaç Sıçraması Kontrol Grubu Homojenlik ve Normallik Testi

		Statistic	Std. Hata	Shapiro-Wilk		
				Statistic	Df	Sig.
Smaç Sıçrama Kon. İlk Ölçüm	<i>Skewness</i>	-1,174	,637	,901	12	,162
	<i>Kurtosis</i>	,903	1,232			
Smaç Sıçrama Kon. Son Ölçüm	<i>Skewness</i>	-1,212	,637	,896	12	,139
	<i>Kurtosis</i>	1,250	1,232			

Yukarıdaki tabloda homojen bir durum olduğu söylenebilir. Ayrıca tabloda da görüldüğü gibi Shapiro-Wilk testinde Sig. değerinin anlamsız çıkmıştır. Dağılım normal olarak kabul edilebilir.

Smaç Sıçrama Kontrol Grubu Eşli T-Testi

	Ort.	Std. S.	Std. HataOrt.	95% Güven Aralığı F.		T	df	Sig. (2-tailed)
				Alt L.	Üst L.			
Smaç SKon İlk Smaç SKon Son	1,083	1,084	,313	,395	1,772	3,463	11	,005

Sig. (2-tailed) ,005 değerine bakıldığında her ne kadar anlamlılık seviyesine yakınlığı görülse de ölçümler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark oluşmadığı söylenebilir.

Smaç Sıçrama Egzersiz Grubu ve Kontrol Grubu İlk Ölçümler Bağımsız T-Testi

Levene's Test for Equality of Variances				t-test for Equality of Ort.s						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı	95% Güven Aralığı F.	
									Alt L.	Üst L.
Smaç Sıçrama İlk Ölçüm	Equal variances assumed	4,856	,038	-2,105	22	,047	-11,500	5,462	-22,828	-,172
	Equal variances not assumed			-2,105	18,930	,049	-11,500	5,462	-22,936	-,064

Gruplar arası ilk ölçümler karşılaştırıldığında istatistiksel olarak bir fark çıkmamıştır.

Smaç Sıçrama Egzersiz Grubu ve Kontrol Grubu Son Ölçümler Bağımsız T-Testi

Levene's Test for Equality of Variances				t-test for Equality of Ort.s						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı	95% Güven Aralığı F.	
									Alt L.	Üst L.
Smaç Sıçrama İlk Ölçüm	Equal variances assumed	4,810	,039	-1,531	22	,140	-8,083	5,279	-19,030	2,864
	Equal variances not assumed			-1,531	18,872	,142	-8,083	5,279	-19,137	2,970

Gruplar arası son ölçümler karşılaştırıldığında istatistiksel olarak bir fark çıkmamıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Literatür incelendiğinde kuvvet artışına yönelik farklı yöntemlerin geliştirilmeye çalışıldığı çok sayıda araştırma tespit edilmiştir. Bu araştırmalarda da belirlenen normal antrenman programına eklenerek yapılan uzun atlama, dikey sıçrama ve smaç sıçraması performansı ile ilgili çalışmalarda değişik sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu çalışmaya yakın sayılabilecek bir çalışmada; Stojanovic ve Kostic (2002), 8 haftalık pliometrik egzersizin voleybolcularda smaç sıçraması, blok sıçraması ve yatay sıçrama üzerine etkisi araştırmıştır. Çalışmasında kontrol grubu ile deney grubunun sıçrama değerlerini karşılaştırdığında deney grubu ile istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulmuştur.

Toumi ve arkadaşları (2004) pliometrik egzersizlerin uygulanmasında hızlı ve kısa süreli kasılmaların tekrarlı sıçrama yüksekliğine olumlu etki ettiğini bulmuşlardır.

Anıl ve arkadaşları (2001) 8 haftalık antrenman programı sonucunda deney grubunun ön ve son testleri karşılaştırıldığında dikey ve yatay sıçrama, anaerobik güç, 30 m sürat, esneklik vücut yoğunluğu, yağsız vücut ağırlığı, vücut yağ yüzdesi değerlerinde anlamlı düzeyde bir gelişme bulmuşlardır.

Kobal ve arkadaşları (2017) elit genç futbolculara farklı kombinasyonlarla zenginleştirilmiş pliometrik egzersizler neticesinde dinamik güç ve dikey sıçrama değerlerinde anlamlı sonuçlar bulmuşlardır.

Bu çalışmada da uygulanan pliometrik antrenman sonunda sporcuların uzun atlama, dikey sıçrama ve smaç sıçraması faktörlerine bakıldığında, ölçümler arasında istatistiksel bakımdan anlamlı bir fark bulunmuştur.

Bu sonuçlar ışığında Tabata protokolüne göre hazırlanmış pliometrik kuvvet antrenmanları uzun atlama, dikey sıçrama ve smaç sıçraması performansı üzerine olumlu etkisi olabileceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Açıkada, C., Ergen, E. (1986). Yüksek Performansta Bir Başka Nokta, *Bedensel Yapı, Bilim ve Teknik Dergisi*, Ankara, (2): 39.
- Akalın, U. (1995). Motiveli sıçrama. *Voleybol Bilim ve Teknoloji Dergisi*. 4 , 27-29.
- Akgün, N. (1994). Egzersiz ve Spor Fizyolojisi. Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 5 (1): 202– 203.
- Anıl, F., Erol, E., Pulur, A. (2001). Pliometrik Çalışmaların 14-16 yaş Grubu Bayan Basketbolcuların Bazı Fiziksel ve Fizyolojik Parametreleri Üzerine Etkisi, *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi* (Gazi BESBD), VI, 2:19- 26
- Bavlı Ö. (2012). Basketbol Antrenmanı ile Birleştirilmiş Pliometrik Çalışmaların Bazı Biyomotorik Özellikler Üzerine Etkisinin İncelenmesi, *Pamukkale Journal of Sport Sciences; Vol.3, No.2: 90-100*
- Buhrle, M. (1985). Dimensionen des Kraft verhalten sundihrespezifischen Trainingsmethoden. In: Grundlagen des maximal-und schnellkrafttrainings. Schorndorf: Hoffman,; 82–111
- Costello, F. (1984). Using weight training and plyometrics to increase explosive power for football. *National strength and conditioning Association journal* 6(2):22-25.
- Çavdar, K. (2006). Pliometrik Antrenman Yapan Öğrencilerin Sıçrama Performanslarının İncelenmesi. İstanbul, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 113-117
- Çetin, H.N. (2013). Biomekanik. Turna Yayınları.
- Diallo, O., Dore, E., Duche, P., Van Praagh, E. (2001). Effects of plyometric training followed by a reduced training programme on physical performance in prepubescent soccer players. *Journal Of Sports Medicine And Physical Fitness*, 41:342-348
- Ergün, N., Baltacı, G., Yılmaz, İ. (1994). Elit Bir Voleybol Takımının Fiziksel Yapı, Uygunluk ve Performans Düzeyinin Analizi, *H.Ü. Voleybol Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Ankara, (2): 26–33.
- Gibbes, E. (2014). Master Faster. *Cycling Plus*. 289:193-198
- Kobal, R., Loturco, I., Barroso, R., Gil, S., Cuniyochi, R., Ugrinowitsch, C., Roschel, H., Tricoli, V. (2017). Effects of Different Combinations of Strength, Power, and Plyometric Training on the Physical Performance of Elite Young Soccer Players, *Journal of Strength & Conditioning Research*, Volume 31-Issue 6-p 1468–1476.

- Matvienko, O. (2002). Importance of Flexibility Training for Volleyball Player's. *Coaching Volleyball*, 19 (4): 14–15.
- McFarlane, B. (1982). Jumping exercises. *Track and field quarterly review* 82 (4): 54-55.
- Medical Collage (2014). <http://medicalcollage.blogspot.com.tr/2013/09/why-high-intensity-interval-training.html>. (Son erişim tarihi: 30.09.2014)
- Pense, M. (2002). Büyüme ve Gelişmede Esneklik, Egzersiz ve Antrenmanın Esneklik Üzerine Etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Voleybol Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 17–30.
- Samur, D. (2002). Erkek Voleybolcularda Pliometrik Antrenmanın Fiziki, Fizyolojik Parametreler ile Sıçrama Kuvveti ve Performansa Etkisi. Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 27-30, 37
- Stojanovic, T., Kostic, R. (2002).Effect of Plyometric Training Model on the development of Vertical jump Volleyball Players. *Facta Universtatis Series: Physical Education and Sport Vol.1,No 9, 11-25*
- Şimşek, B., Ertan, H., Göktepe, A.S., Yazıcıoğlu, K. (2007). Bayan Voleybolcularda Diz Kas Kuvvetinin Sıçrama Yüksekliğine Etkisi. *Egzersiz Dergisi*, 1 (1): 37.
- Tabata, I., Nishimura, K., Kouzaki, M., Hirai, Y., Ogita, F., Miyachi, M. and Yamamoto, K. (1996). Effects of moderate-intensity endurance and high-intensity intermittent training on anaerobic capacity and VO₂max. *Med Sci Sports Exerc* 28: 1327–1330.
- Toumi, H., Best, T. M., Martin, A., Guyer, S.F., Poumarat, G. (2004). Effects of Eccentric Phase Velocity of Plyometric Training on the Vertical Jump: *Orthopedics & Biomechanics Int J Sports Med*, 25: 391-398
- Tüzmen, E. (2001)Sporda Çabuk Kuvvet Antrenmanı Çeviri: Bompa T.O. Bağırhan Yayınmevi-2001: 7,34
- Williford, H.N., East, J.B., Smith, F.H., Burry, L.A. (1986). Evaluation of warm-upforim provement in Flexibility. *Am J Sports Med* 1986; 14: 316-319.
- Yaprak, Y., Durgun, B. (2009). BESYO Özel Yetenek Sınavına Giren Gençlerin, Yaptıkları Spor Dallarına Göre Antropometrik Özelliklerinin Karşılaştırılması. *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*. 3 (2): 120- 130.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 23.02.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 09.06.2017

Türkiye Selçuklularında Astronomi*

Seyfettin KAYA**

Öz

Bu çalışmamızın amacı Türkiye Selçukluları Dönemi'nde astronomi alanında yapılan çalışmaları ve bu alanda faaliyet gösteren bazı bilginlerin hayatlarını ele almaktır. Türkler 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans İmparatorluğu'nu yenmiş ve Anadolu topraklarına hâkim olmaya başlamışlardır. Anadolu'ya siyasi, sosyal, kültürel vb. alanlarda etkinlik göstermek için faaliyetler sürdürmüşlerdir. Bu faaliyetler kapsamında astronomi-astroloji çalışmaları da önemli bir yer tutmuştur. İnşa edilen medreselerde ve hükümdar saraylarında astronomi ve astroloji ile ilgilenen bilginlere rastlamak mümkündür. Kıtalar arası bir geçiş noktası olmasından dolayı birçok ilim adamı ve bilgin Anadolu'ya uğramış, Anadolu'nun bilimsel kültürüne katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Astronomi, Astroloji, Bilim, Selçuklu, Anadolu*

Astronomy in the Seljuks of Turkey

Abstract

In this working our aim is taking up the working which was making in astronomy area in Turkey Seljuks Period and same scholars life that worked in this area. The Turkish beated the Byzantine Empir eafter the Malazgirt War in 1071 and started to dominate Anatolia land. They continued activities to prove events in social, cultural, political areas etc. By the way this events included astronomy-astrology workings which are reserved a very important place. It was possible that coincided scholars who was interested in astrology and astronomy in King's palaces and Moslem theological schools. Because of its intercontinental transition point lots of scholars and scientists have stopped by Anatolia they have contributed to Anatolia scientific culture.

Keywords: *Astronomy, Astrology, Science, Seljuks, Anatolia*

---

* Bu çalışma yazarın doktora tezinin bir kısmından yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ A.B.D.,
kaya_fdd23@hotmail.com

Giriş

Astronomi ve astroloji, farklı uygarlıkların tarih boyunca itibar ettiği ve başvurduğu ilimler olmuştur. Bu durumu Selçuklulardan önce Anadolu'da da görmek mümkün olmuştur. Tarihi kaynaklarda Rum İmparatoru Vasil'in hükümdarlığı döneminde, 452 (1003-1004) yılında; gökyüzünde, felâketleri ve dünyanın sonunu işaret eden bir yıldızın ortaya çıktığını, her yerde şiddetli depremlerin meydana geldiğini, insanların dünyanın sonunun gelmiş olduğunu zannettiğini, Tufan zamanında olduğu gibi herkesin titremeye başladığını, insanların korku-dehşet yüzünden günahlarını çıkartmak için çabaladığını, insanların-hayvanların telef olup gittiğini, sahipsiz kalan hayvanların başıboş dolaştığını¹belirten ifadelere rastlanmaktadır.

Türkler, Anadolu'ya 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra gelip yerleşmişlerdir. Anadolu'ya sadece siyasi açıdan yerleşmemiş, aynı zamanda sosyal, kültürel ve dini açıdan da hâkim olmuşlardır. Anadolu'da han, hamam, kervansaray, şifahaneler, medrese ve gözlemevi yapmışlar, ilimi çalışmalar ile meşgul olmuşlardır. Dini ve müsbet bilimler ile ilgili çalışmalar yapmışlardır.²Bu konuda Anadolu'ya gelerek Kayseri'ye yerleşen Ömer b. Muhammed b. Ali es-Savî'nin; "*Akaid-i Ehl-i Sünnet*" adlı eserinin giriş kısmında; "*Diyar-ı Rum'a geldim. Herkesin ilm-i nucûm (Astronomi) ile uğraşmakta olduğunu gördüm.*" ifadesine yer vermesi Anadolu halkının astronomi (İlm-i Felek) -astrolojiye (İlm-i Nücûm) düşkün olduğunu göstermesi bakımından önemli bir delil olarak kabul edilebilir.³

1. Türkiye Selçuklularında Astronomi Anlayışı

Türkiye Selçuklular döneminde dini (İslami) ve edebi merkezli dersler medreselerde ağırlıklı olarak tedris edilmekteydi. Ancak bu bilimlerin dışında müsbet ilimlere de ağırlık verilmiş; fizik, kimya, matematik vb. ilimler de okutulan dersler arasında gösterilmiştir. İlm-i nucûm ve astronomi dersleri ise hey'et dersi kapsamında medreselerde okutulmaktaydı.⁴Bu derslerde İslam kozmolojisi esas alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında İslam kozmolojisi, Türklerin

¹Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), Ankara-2000, s.47; Simbat, Mateos'un aksine bu olayın 457 (1008 - 1009) tarihinde meydana geldiğini söylemektedir. Bkz. Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334), Türkçeye çev.:Hrant D. Andreasyan, TTK Basılmamış Nüsha, İstanbul 1946, s.17

²Esin Kâhya, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemindeki Bilimsel Çalışmaların Kısa Bir Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt II, Sayı 4, 2004, s.73

³Mikail Bayram, "Türkiye Selçuklular Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğinin Doğuşuna Etkisi" *Türkiyat Araştırma Dergisi*, Sayı:10, 2001, s.3; Ramazan Şeşen, "Selçuklular Dönemi'nde İlme Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Mevlana Kongresi-Bildiriler*, 5-6 Mayıs 2003, Konya-2004, s.241

⁴Tülay Metin, "Selçuklular Zamanında Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler" *Journal History Studies*, Volume-6, Issue:3, April 2014, s.248

kozmojoloji konusunda edindikleri temel bilgilerin dayanağı olmuştur. Bu kozmojoloji Kur'an Kerim'e bağlı olarak gelişmiştir. Bu anlayışa göre, "Allah her şeyin varlık sebebi ve ilktir; evrenin Yarattıcı'sıdır. Allah'ın dışında her şey sonludur. Yer ve gökteki her şeyin yaratıcısı olan Allah, aynı zamanda evrendeki düzeni oluşturan ve onu koruyandır; bir başka ifade ile Allah kozmozun var oluş sebebi ve ilk illetidir".

Türkiye Selçukluları enlem ve boylam hesaplamaları yapmak, ibadet saatlerini düzenlemek, kible yönünü tayin etmek, namaz vakitlerini saptamak ve Ramazan-kurban bayramları gibi kutsal ay ve günlerin başlangıç ve bitiş tarihlerini belirlemek için astronomi bilimine önem vermek zorunda kalmışlardır. Bu tür astronomik araştırma ve çalışmaları "mîkât ilmi" adı altında yapmışlardır.

Türkiye Selçukluları daha önce İslam dünyasında da kabul görmüş olan "yermerkezli (jeosantrik) sistemi" astronomi alanında kabul etmişlerdir. Bu sistemin merkezinde Dünya bulunmaktadır; Güneş dâhil, bütün gezegenler Dünya'nın etrafında dönmektedir. Bu sistemin en dışında sabit yıldızlar küresi bulunmaktadır. Türkiye Selçukluları döneminde kaleme alınan astronomi eserlerinde bu sistem içerisinde astronomi biliminin temel sorunları matematiksel olarak incelenmiştir.⁵

Türkiye Selçuklularında da yer merkezli sistemin verdiği hataları düzeltmek üzere, Batlamyus tarafından ileri sürülmüş ve daha sonra İslam dünyasında çeşitli bilim adamları tarafından geliştirilmiş olan episikl ve eksantrik sistemlerin de astronomi açıklamalarında ve hesaplamalarında kullanılmış olduğu görülmektedir.

Episikl sistem ana daire etrafında dolanan küçük daireden oluşmaktadır. Gezegenin bu küçük daire üzerinde dolandığı varsayılarak hesaplamalar ona göre yapılmaktadır. Bu iki daire de aynı hızda ancak farklı yönde hareket etmektedir. Zaman içinde geliştirilen bu sistem, daha karmaşık hale gelmiştir. Eksantrik sistem ise ana dairenin çap üzerinden geçen çizgi üzerinde kaydırılması ile elde edilen ikinci bir daireden meydana gelmektedir. Bu ikinci dairenin çapı da, birincinininkine eşittir; merkezi kaydırıldığı için eksantrik adı verilmiştir. Bu iki daire de aynı hızda hareket etmektedir.

Eksantrik ve episikl sistemlerde iki merkez oluşmuş, bir başka deyişle iki odak noktası meydana gelmiştir. Bu yüzden merkezin kaydırılması ile aslında yörüngeler daire olmaktan çıkmış, elips hale gelmiştir. Bu durumda yapılan hesapların da daha gerçeğe yakın hale geldiği belirlenmektedir. Örneğin mevsim farklarını belirlemek ve açıklamak daha kolay hale gelmiştir.

Devrin astronom bilimcileri Dünya'ya göre Güneş, Ay ve gezegenlerin açısız konumlarını hesaplamış ve bunları Zic veya astronomi cetvelleri adı altında

⁵ Esin Kâhya, *a.g.m*, II/4, s.74

kayıt altına almışlardır. Bu değerler hem astronomi çalışmalarında hem de “*mikat ilmi*” için de büyük önem taşımıştır.⁶

2. Türkiye Selçuklu Sarayı’nda Astronomi ve Astrolojiye Olan Bakış

Türkiye Selçukluları Devleti döneminde astronomi-astroloji önemli bir bilim dalı olarak varlığını sürdürmüştür. İbnü’l Esir, Türkiye Selçuklu Devleti’nin kurucusu “*Süleymanşah’ın babası Kutalmış’ın astrolojiye hâkim olduğunu, Sultan Alparslan ile iktidar mücadelesine girdiği gün astrolojik kısmetine baktığını, o günün talihinde uğursuz bir güne denk geldiğini gördüğünü, zafer ihtimalinin görünmediğini, bu nedenle Sultan Alparslan ile harbe mani olmaya çalıştığını, fakat ön gördüğü şekilde yapılan harbi kaybettiğini ve Sultan Alparslan tarafından idam edildiğini*”⁷ belirtmiştir. Bu bilgilerden hareketle astronomi-astroloji bilimlerinin halk nazarında olduğu kadar devlet adamları tarafından da önemsendiğini söylemek yanlış olmaz. İbnü’l Esir, bir başka rivayetinde ise; “*Kutalmış’ın Türk olduğu halde astrolojiye hâkim olduğunu ve bu ilmi iyi derecede bildiğini, kendisinin ölümünden sonra çocuklarının da astrolojiyi öğrendiğini, bu ilmin üstatlarını yanlarında barındırmaya devam ettirdiklerini*”⁸ ifade etmiş ve Türkiye Selçuklularının astronomi-astroloji bilimlerine daha devletin kuruluşundan itibaren önemi verdiğini farklı bir biçimde dile getirmiştir.

Türkiye Selçukluları Dönemi’nde astronomik ziclere bakarak gelecek hakkında doğru tahminler yapan bazı müneccimler sarayda görevlendirilmiştir.⁹ Sultan II. Kılıç Arslan Kılıç Arslan Dönemi’nde *Hubeyş el-Tiflîsî*¹⁰, Menâkib el-Ârifin’inde geçen *Mevlana Bahâüddin Şang-i Münecim*¹¹, Sultan I. Alâeddin Keykubâd Dönemi’nde *Müneccime Bibi*¹² ve Kerimüddin el-Aksarayî tarafından

⁶ Esin Kâhya, “Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar” TA, VII, s.827

⁷ İbnü’l Esir, *El-Kamil Fi’t Tarih*, (Çev: Abdülkerim Özyayın), Cilt-X, İstanbul-1987, s.48-49; Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilim”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016); Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, *Birinci Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, 27-30 Eylül 2010, Kayseri, s.506; Tülay Metin, a.g.m., s.243; İhsan Fazlıoğlu, “Selçuklular Dönemi’nde Anadolu’da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş)”, *Cogito*, Sayı-29, 2001, s.158; İbnü’l Esir, Kutalmış b. Arslan’ın astronomi ve felsefe bilimlerini bilmesini ve bu bilimlerin kendisinden sonra oğulları ve ahfadı tarafından öğrenmesini tuhaf karşılamış ve bu durumun onun dinî inanışında yer tutmasını da hoş bulmamıştır. Bkz. Mikali Bayram, *Danışmed Oğulları Devleti’nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Konya-2009, s.25-30

⁸ İbnü’l Esir, a.g.e, X, s.49; Ramazan Şeşen, a.g.m, s.234

⁹ Tülay Metin, a.g.m, s.247

¹⁰ İhsan Fazlıoğlu, a.g.m, s.159

¹¹ Ahmet Eflâkî, *Menakibu’l Arifin*, (Çev: Tahsin Yazıcı), Cilt-II, İstanbul-1987, s.176

¹² İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iyye Fi’l-Umuri’l-Ala’iyye (Selçukname)*, (Çev: Mürsel Öztürk), Cilt-I, Ankara-1996, s.2, 439

Musâmeret el-Ahbâr'da zikredilen *Esiriüddin Münecim*¹³ vb. şahıslar bu münecimler arasında örnek olarak gösterilebilir.

3. Türkiye Selçukluları Dönemi'nde Yaşamış Olan Bazı Astronomi-Astroloji Bilginleri

3.1. Hubeş et-Tiflîsî (VI/XII-VII/XIII. Yüzyıl)

Asıl adı Ebü'l-Fâzıl Bedüzzamân Kemâlüddîn Hüseyin Hubeş b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflîsî olarak bilinmektedir.¹⁴ Hayatı ile ilgili bilgilere rastlanmamaktadır. Ancak Hubeş et-Tiflîsî'nin Kafkasya'dan Anadolu'ya gelerek yerleştiği düşünülmektedir. Sultan II. Kılıç Arslan 1170'de yeniden kurduğu Aksaray'da kendisine bir saray inşa ederken yeni kurduğu şehirde camiler, medreseler, ribatlar ve çarşılar yaptırmıştır. Âlimleri, tüccarları ve gazileri Azerbaycan'dan getirterek buraya yerleştirmiştir.¹⁵ Bu bilgiler ışığında Hubeş et-Tiflîsî'nin de Anadolu'ya bu sırada getirtilen âlimlerden olduğu düşünülebilir.

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının felsefi konulara ilgi göstermesi ve astronomi-astrolojiye ilgili göstermeleri saraylarda münecimler bulundurmalarının bir sebebi olabilir. Kaynakların belirttiğine göre Sultan İkinci Kılıç Arslan, felsefi konulara ilgi göstermiş ve bu konuda yapılan fikir teatilerine katılmış¹⁶ ve bu vesile ile *Hubeş b. el-Tiflîsî*'yi, sarayda bulundurmuştur.¹⁷

Hubeş et-Tiflîsî, astronomi bilimi hakkında derin bir bilgiye sahip olmalıdır. Eserlerinde daha çok yıldızlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Güneş ve Ay'a göre 12 yıldız grubunun pozisyonları ve açısal değerlerini vermiştir. Evren sistemi ile ilgili "*yer merkezli evren sistemi*" hakkında bilgiler aktarmıştır. Güneş ve Ay ile yer arasındaki münasebet hakkında bilgi vermiştir.¹⁸

Hubeş et-Tiflîsî'nin ölümü ve nerede defnedildiği ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak Sultan İkinci Kılıç Arslan tarafından görevden alındıktan sonra Sivas'a gittiği bilinmektedir.¹⁹ Sivas'ta Muhammed Ali b. Ebu Bekir el-Hatib et-Tiflîsî'nin onun torunu olması da

¹³Kerîmüddin Mahmud-î Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev: Mürsel Öztürk), Ankara-2000, s.69

¹⁴ Ali Bakkal, "Selçuklularda Astronomi", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce-Bildiriler*, Cilt-III, 19-21 Ekim 2011, Konya, s.45

¹⁵ Yaşar Bedirhan-Fatih Öztop, "XI ve XIII. Yüzyılda Kafkasya ile Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırma Dergisi*, Yıl:2, Sayı-2, Mart-2015, s.110

¹⁶ Mikail Bayram, *a.g.m.*, s.6; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.230-233

¹⁷Tülay Metin, *a.g.m.*, s.248

¹⁸ Esin Kâhya, "Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar" *TA*, XVII, s.833

¹⁹ Abdullah Kaya, "Selçuklular Dönemi'nde Sivas'ta İlimi Hayat ve İlim Adamları", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt-I, Sayı: 2, 2008, s. 228; Yaşar Bedirhan-Fatih Öztop, *a.g.m.*, s.111

kuvvetle muhtemeldir. Sivas'taki Tiflîsî ailesi ile ilişkisi bu vesile ile olduğu düşünülmektedir.²⁰ Muhtemelen Hubeyş et-Tiflîsî'nin Danişmedlilerin hizmetinde bulunduğu sırada yaşamını sürdürdüğü ve iyi bildiği Sivas'a geri döndüğü düşünülebilir.

Müellifin ünlü eserlerinden biri de İkinci Kılıç Arslan'ın oğullarından Sivas valisi Kutbeddin Melikşah'a ithaf ettiği “*Kıyafetü't- Tıb*”dır.²¹ Bu eserin dışında “*Kitâbü Medhali'n-nücûm*” ve “*Kitâbü Beyâni'n-nücûm*”²² adlı astrolojiye dair eserleri bulunmaktadır. Ayrıca henüz nüshalarına rastlanmayan “*Ķânûnü'l-Edeb*” adlı eserinden de bahsetmek gerekir.²³

3.2. El-Bibi el-Müneccime(d.?-d.?)

Kaynaklar Sultan Birinci Alâeddin Keykubâd'ın ilm-i nücûm'a meraklı bir hükümdar olduğundan bahsetmektedir. Nitekim Birinci Alâeddin Keykubâd el-Bîbî el-Müneccime'nin ilm-i nücûm'adair şöhretini duymuş ve kendisini ailesi ile birlikte Konya'ya davet etmiştir. İbn Bîbî'den edinilen bilgiye göre el-Bîbî el-Müneccime, yıldızlar cetveline bakarak gelecek hakkında isabetli bilgiler veren, çevresinde sözü kabul gören ve saygı duyulan biri olarak tanınmıştır.²⁴

Gerçek ismini bilmediğimiz ve astroloji (İlm-i Nücûm) konusunda yetenekli olan El-Bibi el-Müneccime, Nişabur kökenli olarak bilinmektedir.²⁵ Nişabur'da Şafi mezhebi cemaatinin reisi Kemaleddin Simnani'nin kızı ve anne tarafından meşhur fakih Muhammed b. Yahya'nın torunu idi. Müneccimlik sanatını büyükbabasından öğrendi ve çok ilerleten el-Bibi el-Müneccime, yıldızlar cetveline (zâyice) bakarak gelecek hakkında isabetli öngörülerde bulunabilmekteydi. Kaynaklar “*el-Bibi el-Müneccime'nin ilm-i nücûmu iyi bildiğini, sultan ve emîrlerin nezdinde itibar sahibi olduğunu, kadınların ilimle uğraşmalarının ender rastlanan durumlardan olduğu için bu vaziyetin çok büyük bir hayranlık uyandırdığını*” açık bir şekilde dile getirmiştir. Kaynaklarda yapılan bir başka açıklamaya göre ise “*el-Bibi el-Müneccime'nin talih konusunda gizli bilgilere sahip olduğu için verdiği hükümlerin kaza-kadere uyduğu ve kehanetinin her zaman doğru çıktığı*” beyan edilmiştir.

El-Bibi el-Müneccime'nin Türkiye Selçuklu Devleti'ne iştiraki Birinci Aâeddin Keykubad Dönemi'ne denk gelmektedir. El-Bibi el-Müneccime, Hârizmşahlar Devleti'nde uzun süre müneccimlik görevi yapmış ve Celâleddin

²⁰ Ramazan Şeşen, *Nevâdirü'l-Mahtûtâti'l-'Arabîyye*, Cilt-II, Beyrut 1400/1980, s.141

²¹ Abdullah Kaya, *a.g.m.*, s. 229

²² Tülay Metin, *a.g.m.*, s.248

²³ Cevat İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, *DİA*, Cilt-XVIII, İstanbul-1998, s.268

²⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, I, s.439-441; Yavuz Unat, *a.g.m.*, s.506; Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016); İhsan Fazlıoğlu, *a.g.m.*, s.158

²⁵ Herbert W. Duda, “İbn Bibi” *The Encyclopaedia Of İslam*, Volume-IV, Leiden-1997, s.737-738

Hârizmşâh'ın yakınları arasına girmeyi başarmıştır. Türkiye Selçuklu Hükümdarı Birinci Alâeddin Keykubad, Ahlat'ı kuşatan Celâleddin Hârizmşâh'a elçi olarak Kemâleddin Kâmyâr'ı göndermiştir. Kemâleddin Kâmyâr, Celâleddin Hârizmşâh'ın huzuruna çıktığı zaman el-Bîbî el-Müneccime ile tanışmış ve dönüşünde Birinci Alâeddin Keykubad'a el-Bîbî el-Müneccime ile ilgili düşüncelerini övgüyle bahsetmiştir. Muhtemelen bu durum Sultan Birinci Alâeddin Keykubad üzerinde büyük bir tesir yaratmış olmalıdır. Nitekim Celâleddin Hârizmşâh'ın 1231'de Diyarbakır önlerinde Moğol kuvvetlerine yenilmesi ve ölümü üzerine el-Bibi el-Müneccime, Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Mûsâ'nın yanına Dımaşk'a (Şam'a) sığınmış ve bunu duyan Sultan Birinci Alâeddin Keykubad, el-Melikü'l-Eşref'ten el-Bibi el-Müneccime ve ailesini Anadolu'ya göndermesini istemiştir. Yaşanan bu gelişmelerden sonra el-Bibi el-Müneccime Konya'ya gelerek Sultan Birinci Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girmiştir.

El-Bibi el-Müneccime, Sultan Birinci Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girdikten sonra Türkiye Selçuklu sarayında müneccimlik görevini üstlenmiş olmalıdır. Bu durumu 1233 yılında meydana gelen Türkiye Selçuklu-Eyyubiler savaşı sırasında görmek mümkündür. El-Bîbî el-Müneccime, Türkiye Selçuklu Devleti'nin 631/1233 yılında Harput önlerinde Eyyûbîler ile yaptığı savaş sırasında Sultan Birinci Alâeddin Keykubad'ın yanında bulunmuş; "*Filan gün filan saatte zafer müjdesi gelecek*" şeklinde kehanette bulunmuştur. Kehanet bir süre sonra gerçekleşmiş ve Harput Kalesi Eyyubilerden alınmıştır. Bu müjdeli gelişmeden sonra Sultan Birinci Alâeddin Keykubad "*el-Bibi el-Müneccim'in kehaneti, Rabbani takdire ve bizim mutluluğumuza uygun düştü*" diyerek, kâhinesine kıymetli bir hil'at (*teşrif-i Jâhir*) ile çok miktarda mal vermiş ve "*Aklından geçen her isteği, gönlünün dilediği her şeyi söyle! Derhal yerine getirilecek*" demiştir. Bunun üzerine El-Bîbî el-Müneccime, Sultan Birinci Alâeddin Keykubad'tan eşi Mecdüddin Muhammed Tercümân'i için saltanat divanı kâtipliği görevini (*inşa-yi divan-i saltanat*) istemiştir. Sultan Birinci Alâeddin Keykubad, el-Bîbî el-Müneccime'nin bu isteğini yerine getirmiş ve eşi Mecdüddin Muhammed Tercümân'i arzu edildiği şekilde saltanat divanı kâtipliğine (münşi) tayin etmiştir.²⁶ Bundan sonra Sultan Birinci Alâeddin Keykubad'ın yanından ayrılmayan, savaşta ve barışta sürekli yanında bulunan²⁷ El-Bîbî el-Müneccime, 1281 yılında hayatını kaybetmiştir.²⁸

²⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, I, s.439-440

²⁷ Abdülkerim Özaydın, "İbn Bibi", *DİA*, Cilt-XXV, İstanbul-2002, s.379

²⁸ Herbert W. Duda, "İbn Bibi" *Eİ*, IV, s.737-738

Esîrüddîn Ebherî (d.?-ö.1262/1265?)

Asıl adı Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî olarak bilinmektedir.²⁹ "Esîrüddîn el-Müneccim" olarak da tanınmaktadır.³⁰ Esîreddîn Ebherî, kurnaz ve hilede zeki; ancak Allah yolunda vefakâr, dostluk ve bağlılıkta Hz. Musa'nın eline benzetilen bir kişiliğe sahip olarak zikredilmiştir.³¹ Çağdaş bazı kaynakların kaydettiğine göre "Semerkandî" nisbesini kullandığı ve bu vesile ile ailesinin aslen Semerkantlı olduğu tezi ileri sürülmektedir.³²

İlk eğitimini Musul'da alan Esîrüddîn Ebherî, daha sonra bir bilim ve kültür merkezi olan Horasan'a gitmiştir. Horasan'dan sonra geldiği Bağdat'a eğitimine devam etmiştir. Bağdat'ta bulunduğu sırada eğitimini ne şekilde aldığı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar din bilimci Fahrettin er-Razi'nin öğrencisi olduğunu iddia ederken³³ bazı kaynaklar da Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde fıkıh eğitimi almak için bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁴

Esîrüddîn Ebherî, zamanla Musul'a geri dönmüş ve himayesine girmiş olduğu Kemalüddîn İbn Yunus'un (1156-1242) öğrencisi olmuştur.³⁵ Birçok kaynaktaki; "Beni Şeyh Kemalüddîn ile meşgul olmaktan başka memleketimden ayırıp Musul'a getiren hiçbir sebep yoktur" dediğine rastlanmaktadır.³⁶

Musul'da Kemalüddîn İbn Yunus'un asistanlığını yaptığı iddia edilen Esîrüddîn Ebherî,³⁷ 1229 yılında Musul'dan ayrılarak Irak'ta bir başka kent olan Erbil'e yerleşmiş ve Erbil'de Darü'l-Hadis Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Ancak artan Moğol tehlikesinden dolayı 1234 yılında Irak'tan ayrılarak Suriye'ye göç etmiş ve Şam'a yerleşmiştir. Uzun süre Suriye'de kalan Esîrüddîn Ebherî zamanla Anadolu'ya gelmiş ve Konya'ya yerleşmiştir.³⁸

²⁹ Ali Bakkal, *a.g.m.*, s.46

³⁰ Hüseyin Sarıoğlu, "Abharî: Athîr al-Dîn al-Mufaddal ibn Umar ibn al-Mufaddal al-Samarqandî al-Abharî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Volume-I, in Thomas Hockey: editor, New York-2007, s.7

³¹ Tülay Metin, *a.g.m.*, s.248

³² Abdülkuddûs Bingöl, "Ebherî, Esîrüddîn", *DİA*, Cilt-X, İstanbul-1994, s.76

³³ Hüseyin Sarıoğlu, "Abharî", *BEA*, I, s.7

³⁴ Bedirhan-Fatih Öztop, *a.g.m.*, s.129

³⁵ Heinrich Suter, *Die Mathematiker und Astronomen Der Araber*, Leipzig 1900, s.145

³⁶ Yaşar Bedirhan-Fatih Öztop, *a.g.m.*, s.129

³⁷ Hüseyin Sarıoğlu, "Abharî", *BEA*, I, s.7; Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s.238

³⁸ Yaşar Bedirhan-Fatih Öztop, *a.g.m.*, s.129; Esîrüddîn Ebherî, Irak'ta tek ciltlik bir astronomi ansiklopedisi yazmıştır. Bu ansiklopedi Memlûkler Dönemi'nde Mısır'da oldukça popüler olmuştur. Bkz. David A. King, "Memlûk Astronomisi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Çeviren: Ayşe Dudu Kuşçu), s.428

Esîrüddîn Ebherî, kelam³⁹, matematik, mantık⁴⁰, astronomi, geometri ve felsefe gibi alanlarda 21 adet kitap yazdığı tespit edilmiş⁴¹ ve bu alanlarda birçok talebe yetiştirmiştir. Eserlerinin çoğunu Anadolu'da yazmıştır.⁴² Anadolu'da yaşadığı sırada seyahatlerde bulunmuş, Türk beylerinin saraylarında ağırlanmış, bilim ve kültürün gelişmesine katkı sağlamıştır. Bilim adamlarına önem veren beylerin teşvikleri ile müsbet ilimler alanında dersler vermiştir.⁴³

Esîrüddîn Ebherî'nin felsefe alanında sağladığı başarılar ile ilgili başlı başına bir paragraf açmak gerekir. Esîrüddîn Ebherî, 13. yüzyılda felsefede Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğinin en başarılı temsilcisi olmuştur. Bu alana dair “*Hidâyetü'l-hikme*” ve mantığa dair “*İsâgûcî*” (*er-Risâletü'l-Esîriyyefi'l-mantık*) adlı eserler kaleme almıştır. Bu eserler yüzyıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve bu eserlerin üzerlerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁴⁴

Batlamyus'un kitabını ele alan ve fizikçi bir yaklaşıma uygun bir şekilde özetlenen “*Mûlahhas fî Sinâati'l-Mecisti*”⁴⁵, astronominin temel problemlerini ihtiva eden “*Muhtasar fî 'ilmi'l-hey'e*”⁴⁶, Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî'nin aynı adı taşıyan eseri üzerine yazılmış bir şerh olan “*ez-Zicü'ş-şâmil*”, “*Dirâyetü'l-eflâk*”, “*ez-Zicü'l-mûlahhas*” (“*ez-Zicü'l-ihtisârî*” ve “*ez-Zicü'l-Esîrî*” olarak da anılmaktadırlar)⁴⁷, “*Ez-Zicü'l-Mukannen*” (Birleştirilmiş Astronomi Takvimi) adlı eserler⁴⁸ “*Risâle fî'l-usturlâb*”⁴⁹ ve “*Risâla fî al-Hey'e*” adlı risaleleri yazmıştır.⁵⁰

Esîrüddîn Ebherî'nin ölüm tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda 661/1263 ve 663/1265 gibi farklı tarihler zikredilmektedir.⁵¹ Aynı konu ölüm yeri için de söz konusudur. Kaynaklardan edinilen yaygın kanaate göre Azerbaycan'da Paralysis'de⁵² ölmüş olduğu iddiası savunulabilir.

³⁹ Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s.243

⁴⁰ George Sarton, *Introduction To The History Of Science*, Volume-II/2, Baltimore-1962, s.867; Hüseyin Sarioğlu, “Abharî”, *BEA*, I, s.7; Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016)

⁴¹ Heinrich Suter, *a.g.e.*, s.145; Ali Bakkal, *a.g.m.*, s.46

⁴² Yaşar Bedirhan-Fatih Öztöp, *a.g.m.*, s.129

⁴³ Abdülkuddûs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddîn”, *DİA*, X, s.76

⁴⁴ Ali Bakkal, *a.g.m.*, s.46

⁴⁵ Mustakim Arıcı, “VII./XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Razi Ekolü”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26 (2011), s.16; Yavuz Unat, *a.g.m.*, s.507; Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016); İhsan Fazlıoğlu, *a.g.m.*, s.160

⁴⁶ George Sarton, *a.g.e.*, s.867; Yaşar Bedirhan-Fatih Öztöp, *a.g.m.*, s.129; Ali Bakkal, *a.g.m.*, s.46

⁴⁷ Abdülkuddûs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddîn”, *DİA*, X, s.76

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, (Çev: Rüştü Balcı), Cilt-II, İstanbul-2007, s.782

⁴⁹ George Sarton, *a.g.e.*, s.867; Yaşar Bedirhan-Fatih Öztöp, *a.g.m.*, s.129-130

⁵⁰ Hüseyin Sarioğlu, “Abharî”, *BEA*, I, s.7

⁵¹ Ali Bakkal, *a.g.m.*, s.46; Abdülkuddûs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddîn”, *DİA*, X, s.76

⁵² Hüseyin Sarioğlu, “Abharî”, *BEA*, I, s.7

3.3. Kudbüddîn Şîrâzî (1236-1311)

Asıl adı Kudbüddîn Mahmud b. Mesud Müslîh el-Şîrâzî olarak bilinmektedir.⁵³ Tabipleri-hekimleriyle bilinen bir aileye mensuptur. Şîraz'da hastanede göz hekimi olarak çalışan babasından ilk eğitimini almıştır. Babası öldükten sonra 14 yaşında onun yerine Şîraz'da hastanedeki hekimlik görevine atanmıştır. 24 yaşında ilmî çalışmalarda yoğunlaşmak için hastanedeki görevinden ayrılmış ve kendini ilme adamıştır. Bu uğurda 1260 yılında Merâga'ya gitmiş ve ders halkasına katıldığı Nasîrüddîn-i Tûsî'den astronomi ve felsefe eğitimi almıştır. Muhtemelen 1267-1269 yıllarında Nasîrüddîn-i Tûsî ile birlikte Horasan'a geçmiştir. Horasan'da felsefe ve mantık dersleri almıştır. Daha sonra İsfahan'a ve oradan da Bağdat'ta geçmiştir. Bağdat'ta bir süre Nizâmiye Medresesi'nde çalıştıktan sonra 1271 yılında gelmiş olduğu Konya'ya yerleşmiştir.⁵⁴

Kudbüddîn Şîrâzî, Konya'ya yerleştikten sonra Mevlânâ ile tanışmıştır.⁵⁵ Burada Sadreddin Konevî'nin derslerine de katılmış⁵⁶ ve Vezir Muînüddin Süleyman Pervâne'nin takdirine mazhar olmuştur. Vezir Muînüddin Süleyman Pervâne, Kudbüddîn Şîrâzî'yi önce Sivas'a⁵⁷ ve sonra Malatya'ya kadı olarak tayin etmiştir.⁵⁸ Sivas'ta bulunduğu sırada şehrin ilim kurumu olan Gökmedrese'de müderrislik yapmıştır.⁵⁹

Kudbüddîn Şîrâzî'nin kadılığı ve bilim adamlığı görevleri dışında diploması yeteneğinin de olduğuna dair bazı emarelere rastlanmaktadır. 1282'de Moğollar ile Memlukler arasındaki siyasi ilişkilerde aktif bir rol oynamış⁶⁰ ve İlhanlı-Memluk münasebetlerinde elçi olarak görev yapmıştır. Bu vesile ile Kudbüddîn Şîrâzî gitmiş olduğu Mısır'da bir süre kalmıştır.⁶¹ Mısır'daki görevini

⁵³F. Jamil Ragep, "Shîrâzî: Qutb al-Dîn Maḥmūd ibn Mas'ūd Musliḥ al-Shîrâzî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, , Volume-II, in Thomas Hockey: editor, New York-2007, s.1054

⁵⁴ Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şîrazi", *DİA*, XXVI, s.487; Kudbüddîn Şîrâzî Meraga'dan ayrılmasının nedeni Şii mezhebine geçmesi hususunda Nasirüddîn Tûsî'nin kendisine baskı yapması iddiası da yer almaktadır. Bkz. Mahmut Recep Keleş, "Kutbüddin eş-Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddin Konevî ile İlişkisi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül-2014, Yıl 7, Sayı 19, s.331

⁵⁵F. Jamil Ragep, "Shîrâzî", *BEA*, II, s.1054

⁵⁶ Mahmut Recep Keleş, *a.g.m*, s. 336

⁵⁷Kerîmüddin Mahmud-î Aksarayî, *a.g.e*, s.107; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara-1988, s.43

⁵⁸ George Sarton, *a.g.e*, s.1017;F. Jamil Ragep, "Shîrâzî", *BEA*, II, s.1054; Ramazan Şeşen, *a.g.m*,s.244

⁵⁹ E. Wiedemann, "Kutb al-Dîn Shîrâzî", *The Encyclopaedia Of İslam*, Volume-V, Leiden-1986, s.547; Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şîrazi", *DİA*, XXVI, s.487; Yavuz Unat, *a.g.m*, s.508; Yavuz Unat, "Selçuklularda Astronomi Bilimi", https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016)

⁶⁰F. Jamil Ragep, "Shîrâzî", *BEA*, II, s.1054

⁶¹ Seyyid Hossein Nasr, "Qutb al-İnShîrâzî", *Dictionary Of Scientific Biography*, Volume-XI, Charles Coulston Gillispie: Editor, Newyork-1981, s.248; George Sarton, *a.g.e*, s.1017

tamamladıktan sonra gelmiş olduğu Şam'da bir süre ikamet etmiştir. Daha sonra İran'a dönerek Tebriz'e yerleşmiştir. Son zamanlarını bir mutasavvıf gibi yaşayarak geçirmiş ve 1311 yılında Tebriz'de vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine Çerendâb Kabristanı'nda Kâdî Beyzâvî'nin yanına defnedilmiştir.⁶²

Kudbüddîn Şîrâzî, pek çok ilim hakkında bilgi sahibi olduğu için “*Allâme*” olarak anılmıştır Tıp, coğrafya⁶³ ve astronomi gibi birçok alanda eserler kaleme almıştır.⁶⁴ Merâğa matematik-astronomi okulunun bilgi birikiminin Anadolu'ya aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁶⁵ Gökmedrese'de hocalığı sırasında “*Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*” ve “*el-Tuhfetü's-Şehhiyyefi'l-hey'e*” adlı iki tane matematiksel astronomi kitabı yazmıştır.⁶⁶

Merâğa Rasathânesi'nde bilimsel faaliyetler için uygun bir ortamın bulunması astronomi alanında yapılan çalışmaların başarılı olmasına ortam hazırlamıştır. Bu rasathanenin kurucusu olan Nasîrüddîn-i Tûsî, Batlamyus'un gezegen modeli ile çok önemli farklılıklar içeren bir gezegen modeli ortaya koymuştur. Kudbüddîn Şîrâzî, Sivas'ta kadılığı sırasında 680/1281'de tamamladığı astronomiye dair “*Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*” ve “*el-Tuhfetü's-Şehhiyyefi'l-hey'e*” adlı eserlerinde Nasîrüddîn Tûsî'nin yeni gezegen modelini başka gezegenlere de uygulamış, ancak sonuçlardan tam anlamı ile tatmin olmadığı için modelde bazı değişiklikler yapmıştır.⁶⁷ Güneşin hareketini ve gezegenler arasındaki ilişkiyi vurgulayan Kudbüddîn Şîrâzî, Batlamyus'un gezegen modelinden farklı yeni bir gezegen modeli keşfetmiştir.⁶⁸ Çağdaşları Nasîrüddîn Tûsî ve İbn Şatîr'dan farklı olarak oluşturduğu bu gezegenler modelinde Merkür hariç bütün gezegenleri kullanmıştır.⁶⁹

Kudbüddîn Şîrâzî, “*Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*” ve “*el-Tuhfetü's-Şehhiyyefi'l-hey'e*” adlı eserinden başka “*Şerh Tezkire Nasiriye*”⁷⁰, Farsça kaleme

⁶² Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şirazi”, *DİA*, XXVI, s.487

⁶³ Abdullah Kaya, *a.g.m.*, s.231

⁶⁴ Nasîrüddîn Tûsî, *TahrîruUsûli'l-Hendese Ve'l-Hisâb*, (Çev: İhsan Fazlıoğlu), İstanbul-2012, s.30

⁶⁵ İhsan Fazlıoğlu, *a.g.m.*, s.159-160

⁶⁶ E. Wiedemann, “Kutb al-Dîn Şîrâzî”, *Eİ*, V, s.547; Abdullah Kaya, *a.g.m.*, s. 231-232

⁶⁷ Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şirazi”, *DİA*, XXVI, s.488; Kudbüddîn Şîrâzî, Aristotelesçidir ve bu yüzden muntazam hareket ilkesini İhlal etmeyen bir gezegenler modeli oluşturmaya çalışmıştır. Bu modelinde Tûsî Çifti'ni kullanmış ve ayın hareketlerini açıklamak üzere Tûsî'ninkine benzer bir model önermiştir. “*Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*”ında ay modellerini tartışmış ve “*el-Tuhfetü's-Şehhiyyefi'l-hey'e*” adlı eserinde ise Ay ve diğer gezegenler için önerdiği modelleri vermiştir. Bkz. Yavuz Unat, *a.g.m.*, s.508; Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016)

⁶⁸ Seyyid Hossein Nasr, “Qutb al-înŞîrâzî”, *DSB*, XI, s.248

⁶⁹ Kudbüddîn Şîrâzî diğer çağdaşlarından farklı olarak daha çok uzay ile ilgili çalışmıştır. Bkz. George Saliba, *A History of Arabic Astronomy*, New York and London-1994, s.119

⁷⁰ Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şirazi”, *DİA*, XXVI, s.488

alınan “İhtiyârât-ı Muzafferî”⁷¹, *Kitâbfe’altave ve lâ Telum fi el-Hay’a*, “Şerh Tezkire Nasiriye”, “Hall Müşkilat el-Mecisti”, Nasîrüddîn-i Tûsî’nin astronomi ile ilgili eserinin şerhi olan “Şerh’alâ Tezkireti’n-Nasîriyye” adlı astronomiye dair eserler yazmıştır. Ayrıca “Nihâyetü’l-idrâk fi dirâyeti’l-eflâk”ın özeti niteliğinde “Fi Harekât el-Derece ve el-Nisbebeyn el-Müstevi ve el-Münhhani” adlı eseri yazmıştır.⁷²

3.4. Ahmed Eflâki (d.1286-1291?- ö.1360)

Asıl adı Şemseddin Ahmed el-Eflâkî olarak bilinmektedir.⁷³ Muhtemelen 1286-1291 yılları arasında doğmuştur. Babasının Altın Orda Devleti’nin başşehri Saray’da öldüğünde kendisine büyük bir servetle birlikte kitaplar bıraktığına bakılarak kültürlü bir aileden geldiği söylenebilir.⁷⁴ Ahmed Eflâkî’nin nesebi ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Ancak Bazı kaynaklarda Ahmed Eflâkî’nin İran asıllı olduğuna ve Konya’ya gelerek Mevlana’nın oğlu Ulu Arif Çelebi’ye intisap ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁷⁵

Ahmed Eflâkî, tahsilinin bir kısmını doğduğu ülkede tamamladıktan sonra devrin kültür merkezlerinden biri olan Konya’ya gelmiştir. Yurdunu terk ederek geldiği Konya’da eğitimine devam etmiştir. Astronomi dersi almış, yıldızlar ilminde (*felekîyât*) büyük bir şöhret kazanmış ve gözleme uğraşmıştır. Bu yüzden kendisine “Eflâkî” nisbesi verilmiştir. *Eflâkî* nisbesini kullanması ve eserindeki bir kayıttan edinilen bilgiye bakılarak Ahmed Eflâkî’nin astronomi (İlm-i Felek) ve attarlıkla uğraştığı ifade edilebilir.

716/1291’de Mevlana’nın oğlu Ulu Arif Çelebi’nin (719/1319) baba ve dedelerine dair bir eser yazmasını talep etmesi üzerine Ahmed Eflâkî büyük bir çaba içerisinde girmiştir.⁷⁶ Bu talep üzerine çalışmalarını devam ettiren Ahmed Eflâkî, *Menâkıbü’l-Arifin*’in⁷⁷ ilk şekli olan “*Menâkıbü’l-ârifin*” ve “*merâtibü’l-kâşifin*” adlı eserini yazmıştır. Ulu Arif Çelebi’nin ölümünden sonra

⁷¹ Ünlü filozof Kudbüddîn Şîrâzî konu ile ilgili “İhtiyârât-ı Muzafferî” adlı astronomi-astroloji alanında önemli bir eseri kaleme almış ve bu eseri Kastamonu’daki Çobanoğlu Beyliği hükümdarı Muzafferüddîn Yavlak Arslan’a ithaf etmiştir. Bkz. İhsan Fazlıoğlu, *a.g.m.*, s.158-159; Tülay Metin, *a.g.m.*, s.248; Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016)

⁷² Yavuz Unat, *a.g.m.*, s.509

⁷³ Ahmet Eflâkî, *a.g.e.*, I, s.9

⁷⁴ Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflaki”, *DİA*, Cilt-II, İstanbul-1989, s.62

⁷⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Menâkıb-Nameler*, Ankara-1997, s.48

⁷⁶ Birçok gezi yapmış olan Ahmed Eflâkî, Moğol hükümdarlarından Keygatu ile birlikte Konya’ya gelmiş (690/1291), Sultan Veled’i ziyaret etmiş ve daha sonra Ulu Arif Çelebi’ye intisap ettiği için de “Ârifî” diye anılmıştır. Bkz. Ahmet Eflâkî, *a.g.e.*, I, s.9-10; Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflaki”, *DİA*, II, s.62

⁷⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e.*, s.48

“*Menâkıbü'l-ârifîn*” adı ile genişletmekle meşgul olmuştur.⁷⁸ *Menâkıbu'l-Ârifîn* (*Ariflerin Menkıbeleri*) adlı bu eserini 718/1318 yılında bitirmeye muvaffak olmuştur.

Ahmed Eflâkî, 1360'da Konya'da hayatını kaybetmiş ve Mevlana türbe civarında bulunan bir yerde gömülmüştür.⁷⁹

3.5. Zahîruddin Muhammed el- Gaznevî (d.?-ö.?)

Asıl adı Zahîruddin Muhammed el- Gaznevî olarak bilinmektedir. Hayatı hakkında çok az bilgiler bulunmamaktadır. Ancak astronomi alanında çalışmalar yaptıği ve bu konuda bir kitap yazdığı bilinmektedir.

El-Gaznevî, “*Kifâyet el-talim fi sînâat el-tencim*” adlı astronomi konusunda yazmıştır. Daha sonra Farsça olarak yazdığı “*Cihan-Dâniş*” adlı kaynakta bu eseri özetle yeniden dile getirmiştir. Eser; evrenin tasavvuru, astronomi kavramları, gökteki varlıklar ve yer olmak üzere belli kısımlara ayrılmaktadır.⁸⁰

3.6. Zeyn el-Müneccim İbn Süleyman el-Konevî(d.?-ö.?)

Asıl adı Konyalı Zeyn el-Müneccim İbn Süleyman el-Konevî olarak bilinmektedir.⁸¹ Selçuklular Dönemi'nde yaşamış, astronomi alanında çalışmış⁸² ve “*Konyalı*” nisbesi ile anılmıştır. Bu vesile ile Konya'da doğduğu savunulabilir.

Selçuklu saraylarında pek çok müneccimin istihdam edildiği kaydedilmektedir.⁸³ Muhtemelen Konyalı Zeyn el-Müneccim İbn Süleyman el-Konevî de Selçuklu sarayında görevlendirilen müneccimlerden biri olabilir.

El-Konevî, 773/1370-1371 tarihinde Sivas'ta kaleme aldığı kadim Türk astrolojisini konu edinen “*Ahkâm-ı Sâl-i Türkân*” isimli bir eser yazmıştır.⁸⁴ Bueseri Osman Turan “*Nuruosmaniye Kronolojisi*” olarak yayımlamıştır. Türk astrolojisi üzerine yazılan bu önemli eser aynı zamanda 12 Hayvanlı Türk

⁷⁸ Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflaki”, *DİA*, II, s.62

⁷⁹ Ahmet Eflâkî, *a.g.e*, I, s.10

⁸⁰ Beyhâkî, *Tetimmetü Sivan el-Hikme*, Nşr Kurd Ali, Dımaşk-1946, s.151; Efe Yeşildurak, “Sultan Sencer Devri Selçuklularda İlmî Hayat”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt-XVIII, Şubat-2015, s.445; Efe Yeşildurak, Efe, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklularda İlmî ve Fikrî Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya-2015, s.65

⁸¹ Yavuz Unat, *a.g.m*, s.507

⁸² Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016)

⁸³ Yavuz Unat, *a.g.m*, s.507

⁸⁴ Tülay Metin, *a.g.m*, s.248; Yavuz Unat, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi, (25.09.2016)

Takvimi'ne ait bir ahkâmı da içermektedir.⁸⁵ Anadolu Türk Tarihi'nde astroloji ile ilgili çok fazla eser bulunmaması açısından bu kaynağın önemli olduğu söylenebilir. Diğer yönü ile bakıldığında “*Ahkâm-ı Sâl-i Türkân*” adlı eser Eratnaoğulları ve dönemin Orta Anadolu'su ile ilgili bilgiler içerdiği için dikkat çeken bir özelliğe sahip olmalıdır.⁸⁶

Bilim tarihçisi David A. King, el-Konevi'nin Sivas'ta yaşadığını ve eski dönemlere ait takvimsel ve astronomik bilgiler içeren bazı eserlerin kendisi tarafından kopya edildiğini ifade etmiştir.⁸⁷

SONUÇ

Mevcut makalemizden de anlaşıldığı üzere Türkiye Selçukluları, astronomi-astroloji bilimlerine önem vermiş ve bu alanda çalışmalar yürüten bilim adamlarını medreselerde; müneccimleri sarayda istihdam etmişlerdir. Hükümdarların askeri-stratejik sebepler ve geleceği ön görmek ile ilgili olan meraklarından dolayı sarayda müneccimlere yer verildiğine şahit olmaktayız. Sarayda istihdam edilen müneccimlerden bazıları yalnızca astroloji ile uğraşırken bazıları astronomi ilmi ile uğraştıkları kadar astroloji ile de meşgul olmuşlardır. Anadolu'da istihdam edilen ve astronomi ile ilgilenen bilginlerin hayatları ile ilgili çok fazla bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. İsmi bilindiği halde yürüttükleri çalışmalar hakkında en azından gereği kadar bilgi bulunmayan bazı bilginlere rastlanmıştır. Bu durumun sebebi Anadolu'nun kıtalar arası geçiş noktası olmasından da kaynaklanmış olduğu savunulabilir. Anadolu'nun geçiş noktası olmasından dolayı maruz kaldığı istilalar, zaman aşımı, istilacı toplumların kültürel faaliyetlerin kıymetini kavramamış olması vb. sebeplerden dolayı Anadolu'nun kültürel mirasına katkı sağlayan bilginlerin yaşamları hakkında günümüze bilgiler ulaşmamıştır.

Türkiye Selçukluları Dönemi'nde faaliyet gösteren bilginler astronomi alanında kendilerinden önce devam edegelen İlkçağ ve Arap-İslam devletlerinin astronomi anlayışından farklı bir bakış açısı geliştirmemişlerdir. Batlamyus tarafından ileri sürülen “*yer merkezli sistemini*” kabul etmişlerdir. Muhtemelen bu durum Anadolu'nun içinde bulunduğu teknik yetersizlikten kaynaklanmış olabilir. İlkçağ, Arap-İslam devletleri ve Büyük Selçuklular dönemlerinde astronomi gözlemleri yapmak için icat edilen teknik aletlere Türkiye Selçuklular Dönemi'nde çok fazla rastlanmamaktadır. Bu tablo bir takım sonuçları beraberinde getirmiştir. Bu vecihle yola çıkarak Türkiye Selçukluları Dönemi'nde yaşayan bilginlerin kuramsal ve gözlemsel astronomi ile ilgilenmekten ziyade daha çok tadrîs ve nücûm (astroloji) amaçlı olarak astronomi bilimine eğilim

⁸⁵ Yavuz Unat, *a.g.m.*, s.507,509

⁸⁶ Abdullah Kaya, *a.g.m.*, s. 237; Tülay Metin, *a.g.m.*, s.248

⁸⁷ David A. King, *In Synchrony With The Heavens: Studies In Astronomical Timekeeping And Instrumentation In Medieval Islamic Civilization*, Volume-I, Leiden-Boston-2004, s.439

göstermeleri bu alanda bilgi birikiminin artmasının ve bu bilimin gelişiminin yavaşlamasına yol açtığı savunulabilir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Eflâkî (1986-1987), *Menakıbu'l Arifin (Ariflerin Menkıbeleri)*, (Çev: Tahsin Yazıcı), Cilt-I/II, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Arıcı, Mustakim (2001), "VII./XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Razi Ekolü", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26, s.1-37.
- Bakkal, Ali (2011), "Selçuklularda Astronomi", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce-Bildiriler*, Cilt-III, 19-21 Ekim, Konya, s.29-42.
- Başkomutan Simbat Vekayinamesi (951-1334) (1946), Türkçeye çev.:Hrant D. Andreasyan, TTK Basılmamış Nüsha, İstanbul.
- Bayram, Mikail (2001), "Türkiye Selçuklular Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğinin Doğuşuna Etkisi *Türkiyat Araştırma Dergisi*, Sayı:10, s.1-11.
- _____, (2009) , *Danişmed Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Kömen Yayınları, Konya.
- Bedirhan, Yaşar-Öztop, Fatih (2015), "XI ve XIII. Yüzyılda Kafkasya ile Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırma Dergisi*, Yıl:2, Sayı-2, Mart, s.129-130.
- Beyhâkî (1946), *Tetimmatü Sıvan el-Hikme*, Nşr Kurd Ali, Dımaşk.
- Bingöl, Abdülkuddûs (1994), "Ebherî, Esîrüddin", *DİA*, Cilt-X, Diyanet Yayınları, İstanbul, s.75-76.
- Duda, Herbert W. (1997), "İbn Bibi" *The Encyclopaedia Of İslam (EI)*, Volume-IV, Leiden, s.737-738.
- Fazlıoğlu, İhsan (2001), "Selçuklular Dönemi'nde Anadolu'da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş)", *Cogito*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı-29, s.152-167.
- İbn Bibi (1996), *El Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçukname)*, (Çev: Mürsel Öztürk), Cilt-I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İbnü'l Esir (1987), *El-Kamil Fi't Tarih*, (Çev: Abdülkerim Özeydin), Cilt-X, Bahar Yayınları, İstanbul
- İzgi, Cevat (1998), "Hubeyş et-Tiflîsî", *DİA*, Cilt-XVIII, Diyanet Yayınları, İstanbul, s.268-270.
- Kâhya, Esin (2004), "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemindeki Bilimsel Çalışmaların Kısa Bir Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALD)*, Cilt II, Sayı 4, s.73-80.

- _____. (2002), “Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar” *Türkler Ansiklopedisi (TA)*, Cilt-XVII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.820-850.
- Kâtip Çelebi (2007), *Keşfü’z-Zunûn*, (Çev: Rüştü Balcı), Cilt-II, Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kaya, Abdullah (2008), “Selçuklular Dönemi’nde Sivas’ta İlmi Hayat ve İlim Adamları”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt-I, Sayı: 2, s.212-242.
- Keleş, Mahmut Recep (2014), “Kutbüddin eş-Şirâzî’nin Anadolu’daki Faaliyetleri ve Sadreddin Konevî ile İlişkisi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül, Yıl 7, Sayı 19, s.329-345.
- Kerîmüddin Mahmud-Î Aksarayî (2000), *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara.
- King, David A. (2004), *In Synchrony With The Heavens: Studies In Astronomical Time keeping And Instrumentation In Medieval İslamic Civilization*, Volume-I, Leiden-Boston.
- _____. (2001), “Memluk Astronomisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Çeviren: Ayşe Dudu Kuşçu), Sayı: 29, s.421-460.
- Metin, Tülay (2014), “Selçuklular Zamanında Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler” *Journal History Studies*, Volume-6, Issue:3, April, s.239-252.
- Nasîrüddin Tûsî (2012), *TahrîruUsûli’l-Hendese Ve’l-Hisâb*, (Çev: İhsan Fazlıoğlu), Türkiye El Yazmaları Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Nasr, Seyyid Hossein (1981), “Qutb al-în Shîrâzî”, *Dictionary Of Scientific Biography (DSB)*, Volume-XI, Charles Coulston Gillispie: Editor, New York University Press, Newyork, s.247-253.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1997), *Menâkıb-Nameler*, TTK Yayınları, Ankara.
- Özaydın, Abdülkerim (2002), “İbn Bibî”, *DİA*, Cilt-XXV, Diyanet Yayınları, İstanbul, s.379-382.
- Ragep, F. Jamil (2007), “Shîrâzî: Qutb al-Dîn Maḥmûd ibn Mas’ûd Musliḥ al-Shîrâzî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers (BEA)*, Volume-II, in Thomas Hockey: editor, New York, s.1054.
- Saliba, George (1994), *A History of Arabic Astronomy*, New York University Press, New York and London.
- Sarioğlu, Hüseyin (2007), “Abharî: Athîr al-Dîn al-Mufaḍḍal ibn Umar ibn al-Mufaḍḍal al Samarqandî al-Abharî”, *The Biographical Encyclopedia of*

- Astronomers (BEA)*, Volume-I, in Thomas Hockey: editor, Springer Press, New York.
- Sarton, George (1962), *Introduction To The History Of Science*, Volume-II/2, Indiana University Press, Baltimore.
- Suter, Heinrich (1900), *Die Mathematiker und Astronomen Der Araber*, Leipzig.
- Şerbetçi, Azmi (2002), “Kutbüddîn-i Şirazi”, *DİA*, Cilt-XXVI, Diyanet Yayınları, İstanbul, s.487-488.
- Şeşen, Ramazan (2004), “Selçuklular Dönemi’nde İlme Genel Bir Bakış”, *III. Uluslar arası Mevlana Kongresi-Bildiriler*, 5-6 Mayıs 2003, Konya, s.233-244.
- _____, (1400/1980), *Nevâdirü’l-Mahtûâtî’l-‘Arabiyye*, Cilt-II, Beyrut.
- Turan, Osman (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Kitapevi, İstanbul.
- _____, (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara.
- Unat, Yavuz (2010), “Selçuklularda Astronomi Bilimi”, *Birinci Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Tarihi Bilim e Düşünce (Bildiriler)*, 27-30 Eylül, Kayseri, s.501-516.
- _____, “Selçuklularda Astronomi Bilimi”
https://www.academia.edu/7453585/Selçuklularda_Astronomi_Bilimi,
(25.09.2016)
- Urfalı Mateos (2000), *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara.
- Wiedemann, E. (1986), “Kutb al-Dîn Shîrâzi”, *The Encyclopaedia Of İslam (EI)*, Volume-V, Leiden, s.546-548.
- Yazıcı, Tahsin (1989), “Ahmed Eflaki”, *DİA*, Cilt-II, Diyanet Yayınları, İstanbul, s.62.
- Yeşildurak, Efe (2015), “Sultan Sencer Devri Selçuklularda İlmi Hayat”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt-XVIII, Şubat, s.441-452.
- _____, (2015), *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklularda İlmî ve Fikrî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 14.03.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 16.06.2017

Günümüz Medreselerinde Fıkıh Eğitimi -Şanlıurfa Örneği-

Adem ARSLAN*

Öz

Medeniyetler beşiği olan Şanlıurfa ve yöresinde farklı ilim dallarında pek çok âlim yetişmiştir. İlimlerini geleneksel medrese eğitimi tarzı ile alan bu âlimler sayılamayacak kadar çok talebeler yetiştirmişlerdir. Medreselerde eğitim, yetkin bir hoca ve etrafında kümelenen talebeler ile bu yetkin hocanın gözetiminde okutulan kitaplar şeklinde yürütülmektedir.

Bu çalışmada, tarihsel yönüne temas edilerek Şanlıurfa yöresinde fıkıhın canlılığını koruduğu medreseler ve medreselerde fıkıh bilimine verilen önem ele alınmakta, Şanlıurfa yöresinde günümüzdeki bazı medreselerde, fıkıh eğitimi özelinde, eğitim yöntemi ve fıkıh dair okutulan eserlerin tespiti ve tanıtımı yapılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda günümüzde Şanlıurfa yöresinde medrese tarzı eğitimi devam ettiren örnek kişiler ile görüşülmüş ve bu yapılar araştırılmış, hocalarından aldıkları eğitim ve kendilerinin günümüzde uyguladıkları sistem ve öneriler ortaya konulmuştur. Çalışmanın, fıkıh eğitiminin dünü ve bu gününü açıklaması ve yarıncı çalışmalara rehberlik edecek nitelikte olması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Fıkıh, Medrese, Eğitim-Öğretim, Şanlıurfa*

Fiqh Education in Contemporary Madrasah: The Example of Şanlıurfa

Abstract

In different science areas, many scientists have grown up in Şanlıurfa and surroundings in which are the main place of civilisations. These scholars who be educated their education with traditional madrasah system have taught many students. The education in the Madrasah is that an authority lecturer and the student around him, and this authority lecturer decide the books which student have to study.

In this study, it has been discussed that in some Madrasahs which retains its importance in the Şanlıurfa district and the special interest of fiqh: education of fiqh, training method, detection and identification of the readings of the book about fiqh. To accomplish of this significant goal, it has been interviewed with some people who continued the tradition of the madrasah. After that it has been done the research about the structures. Finally, the education which they received from their lecturers has been studied in a detailed way. One of another main goal of the study is that the work is going to be able to explain the past and present of fiqh education and to guide futures work.

Key Words: *Fiqh, Education, Madrasah, Şanlıurfa*

---

* *Yrd.Doç.Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi,
ademarslan1@gmail.com*

Çalışmanın Kapsamı

Çalışmada Medreseler ele alınırken, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Kuran Kursları veya bazı derneklerin eğitim faaliyetleri bünyesinde varlığını sürdüren, Tefsir, Fıkıh, Hadis ve Arapça gibi Temel İslam Bilimlerine ait eserlerin okutulduğu, kendilerini “medrese” olarak isimlendiren kurumlar kastedilmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada kaynak tarama ve yerinde tespit/durum analizi şeklinde bir yöntem takip edilmiştir.

Giriş

Ferdi ve içtimai alanda ortaya çıkan birçok sorunun kökeninde cehalet ve bilgi yetersizliğinin olduğu inkâr edilemez. Kendisine özgü geleneksel bir yapısı olan ve belli kaideler çerçevesinde işleyen Medreseler, tarihi süreç içerisinde bu önemli boşluğu doldurmanın yanında sadece eğitim-öğretim faaliyetlerinin yerine getirildiği müesseseler olarak kalmamış, aynı zamanda dönemin okur-yazar ve entelektüellerinin de yetiştiği kurumlar olmuştur.¹ Tarihte Medreseler, İslami ilimler sahasının en önemli ilim dallarından birisi olan fıkıh biliminin teoride öğrenildiği ve halk ile iç içe olan bir fonksiyonu olması nedeniyle, fıkıhın pratik uygulama imkânı bulduğu merkezler olmuşlardır. Harran gibi tarihte ilme beşiklik yapmış olan bir medeniyeti barındıran Şanlıurfa ve yöresinde günümüzde irili ufaklı birçok medresenin, İslami ilimler noktasında varlığını sürdürmeye çalıştığı ve bu medreselerde alet ilimlerinden (dar anlamıyla Arapça'ya yönelik ilimler) sonra en fazla fıkıh ilmine yer verildiği bilinmektedir.

A- Fıkıh ve Önemi

İslam dininin ana kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet'ten belirli delillere dayanarak, İslam'ın pratik hayata ilişkin hükümlerini ortaya koyan ve böylece ferdin dini hak ve yükümlülüklerini bilmesini sağlayan,² bunun yanında inananların hayatları boyunca neler yapması gerektiğini gösteren bir ilim dalı olarak tanımlayabileceğimiz Fıkıh bilimi, doğumdan ölüme hayatın her safhasını kuşatması, kişinin Yüce Yaratıcı ve diğer varlıklar ile münasebetlerini

---

¹ Bkz. Şirin Gül, *Sahn-ı Seman Medreselerinden Günümüz Fıkıh Eğitimine Bir Köprü*, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, (Muş Alparslan Üniversitesi Uluslararası Sempozyum Bildirisi), Muş 2012, c.2, s. 615.

² Emran Çelik, *Medreseler ile İlahiyat Fakültelerinde Fıkıh İlminin Eğitim ve Öğretimi*, Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum), c. 1, s. 733.

düzenlemesi nedeniyle, dini eğitim faaliyetleri arasında da, hatırı sayılır bir yere sahip olmuştur.³

Fıkıh bilimi, bünyesinde barındırdığı “fetva” sistemi ile İslam dininin her çağda yaşayan ve gelişime açık bir din olduğunu gösteren önemli bir ilim dalıdır.

B- Osmanlı Medreselerinde Fıkıhın Yeri ve Önemi

Nizamiye medreselerinin kuruluşundan sonra İslam dünyasının hemen her bölgesinde eğitim ve öğretim faaliyetleri gelişmiş, buna paralel olarak da medreseler kurulmuş, yapı ve tedrisat olarak Büyük Selçuklu medreselerini örnek alan Anadolu Selçukluları ile beylikleri, Anadolu’da Osmanlı medreselerine mahreç olacak medreseler inşa etmişlerdir.⁴

Osmanlılar yeni bir devlet inşa etme noktasında kendilerinden önceki Selçuklu medeniyetinden istifade ettikleri gibi, medrese teşkilatı ve tedris usulü bakımından da büyük oranda istifade etmiş, ancak bununla yetinmeyip, medrese teşkilatında yeni bir sistem oluşturmuşlardır.⁵

Osmanlılar döneminde medreseler hem program olarak, hem de mimari yapıları açısından büyük bir gelişme göstermiştir.⁶

Osmanlı medreselerinin tamamına yakınının vakıf medreseleri olmasına rağmen, Devlet destekli olması ve büyük müderrislerini Şeyhülislamlık makamının tayin etmesi gibi nedenlerden bu yapıları “**yarı resmi kurumlar**” şeklinde tavsif etmek mümkündür.⁷

Osmanlı medreselerindeki tedris usulü, diğer İslam devletlerindeki usulden farklı olmayıp, medrese sayılarının artmasına paralel, derece ve sınıflarına göre bir tertibe tabi tutulmuşlardır.⁸

Osmanlı medreselerinde kelâm, mantık, belagat, lügat, nahiv, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi “*Ulum-u âliye*” (علوم آلیه) olarak ifade edilen ilimler ile Kur’an ilimleri, hadis ve fıkıh gibi “*Ulum-u ’aliye*” (علوم عالیه) olarak ifade edilen ilimler okutulmaktaydı.⁹

³ M. Rahmi Telkenaroğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları*, Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum), c. II, s. 378.

⁴ Bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 191, İstanbul 2003, s. 357.

⁵ Şirin Gül, *Sahn-ı Seman Medreselerinden Günümüz Fıkıh Eğitimi Bir Köprü*, c. II, ss. 615-615.

⁶ Ziya Kazıcı, a.g.e, s. 367.

⁷ Benzer görüş için bkz. İhsan Süreyya Sırma, “*Müslümanlarda Eğitimin Tarihi Süreci İçerisinde Medreseler*”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* (Muş Alparslan Üniversitesi Uluslararası Sempozyum), Muş 2012, c. I, s. 57,

⁸ Bkz. Ziya Kazıcı, a.g.e, s. 372.

⁹ Ziya Kazıcı, a.g.e, s. 372.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih, Osmanlı Devletine yakışır, önemli ve ciddi eğitim kurumları yapmak, büyüyen ve gelişen devletin iyi öğrenim görmüş kimselere olan ihtiyaçlarını da gidermek için, içerisinde Sahn-ı Seman ve Tetimme denen medreselerin de bulunduğu, Fatih külliyesi olarak bilinen binalar ve kurumlar topluluğunu tesis etmiştir.¹⁰

Fatih medreselerinde okutulan dersler hakkında çok net bilgiler bulunmasa da, külliye vakfiyesinde geçen ifadelerden, Sahn medreselerinde hem dini, hem de diğer bazı bilimlerin okutulacağı anlaşılmış olsa da, Sahn'da "yüksek İslamî bilimlerin (Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam), Tetimmeler'de de dini derslerin yanında diğer bazı bilimlerin okutulduğu ileri sürülmektedir.¹¹ Durum nasıl olursa olsun, Fatih'in düzenlemelerinin daha sonraki dönemler için örnek olduğu ve klâsik Osmanlı medrese düzeninin oluşmasına etki ettiği¹² anlaşılmaktadır.

Osmanlılarda, özellikle Fatih Sultan Mehmet ve sonraki dönemlerde bütün medreselerde fıkıh ve fıkıh usulü derslerinin okutulduğu bilinmektedir.¹³

Klasik Osmanlı medreselerinde, Osmanlı yönetim ve adalet sisteminde, hem sosyal, hem de ferdi pek çok sorunun çözümünün Fıkıh ile ilgili olması nedeniyle dini bilimler alanında yazılan eserlerin en çok Fıkıh (İslam Hukuku) alanında olduğu kaydedilmektedir.¹⁴

Osmanlı dönemi medreselerinde Fıkıh ve Fıkıh Usulü'nün iyi derecede öğretildiği kaynaklarımızda mevcut olmakla birlikte¹⁵ bizim asıl konumuz Şanlıurfa ve yöresinde bulunan medreselerin günümüzde fıkıh açısından ne durumda olduğudur.

C- Tarihte Şanlıurfa Medreseleri

¹⁰ Bkz. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), Alfa Yayınları, İstanbul 2001, s. 61.

¹¹ Bkz. Yahya Akyüz, a.g.e, s. 61.

¹² Bkz. M. Rahmi Telkenaroğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları*, c. 2, s. 382; Bkz. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), s. 62.

¹³ Emran Çelik, *Medreseler ile İlahiyat Fakültelerinde Fıkıh İlminin Eğitim ve Öğretimi*, c. 1, s. 736; Osmanlılarda fıkıh, fıkıh usulü ve feraize dair okutulan eserler için bkz.; Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler Ve Eserler", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 17, Sayı: 1, Yıl: 2008., ss. 37-38.

Osmanlı dönemine ait medreselerde verilen derslerin ve okutulan eserlerin belirlenmesinde hangi kaynaklardan yola çıkılacağı bir problem olarak ortada olsa da, bu alanda yapılan çalışmaların iki türlü malzeme kullandığı, bunlardan birincisinin; medreseler ile ilgili kanunnameler, vakfiye ve icazetnameler gibi resmi belgeler olduğu, ikincisinin ise; alimlerin otobiyografilerinde okudukları ve okuttukları derslere dair verilen bilgiler, medrese ders programları ile ilgili yazılan eserler, teklif edilen programlar ve genel anlamda ilim tahsil etmeye dair kaleme alınan kitapların oluşturduğu resmi olmayan belgeler olarak kaydedilmektedir. Bkz. M. Rahmi Telkenaroğlu, a.g.m, c. II, s. 382.

¹⁴ Bkz. Yahya Akyüz, a.g.e, s. 64.

¹⁵ Emran Çelik, a.g.m., c. I, s. 737.

Batınîlere karşı ehli sünnet düşüncesini yaymak ve siyasi birliği sağlamak için medreselerin oynayacağı rolü iyi bilen Nurettin Zengî döneminde, birçok şehirde çeşitli sayılarda medreselerin açılmış olduğu, bunlardan 4 tanesinin Harran'da, bir tanesinin Ra's el-Ayn da (Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesi ile sadece sınır tellerinin ayırdığı Suriye'nin Ra'su'l-Ayn şehrini kapsar) ve diğer birinin de Urfa'da var olduğu kaydedilmektedir.¹⁶

Eyyubiler döneminde de, Harran'da 4 adet medrese ile Ra'su'l-ayn'daki (Ceylanpınar ilçesi ve civarı) bir medreseden söz edilmekte, Ceylanpınar civarındaki medresenin üç yönden nehirle çevrili, yeşil bir yarımada üzerinde, ön ve arka kısmının bahçeli bir yapıda olduğunu kaydedilmiştir.¹⁷

Şanlıurfa'da Eyyubi'ler tarafından yaptırılan biri Ulucamii'nin içinde yer aldığı Külliye'de, diğeri de Balıklı Göl'ün sahilindeki Halil Rahman Camii'nin de içinde yer aldığı Külliye'de bulunan iki medrese, günümüze ulaşmış ve bunlara ait kitabeler okunmuş ve Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁸

Şanlıurfa'daki Urfa Ulu Câmî medresesinin de, Güneydoğu Anadolu'da hâkimiyet kurmuş olan Artuklular döneminde (507/1113-1114) kurulmuş olduğu kaydedilmektedir.¹⁹

Yavuz Sultan Selim İran seferini tamamladıktan sonra Diyarbakır Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Urfa'nın fethi ile görevlendirmiş, Mehmet Paşa'nın Safevi ordusunu yenilgiye uğratmasıyla Urfa ve yöresi de (4 Mayıs 1516) Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.²⁰

Şanlıurfa'da birkaçı kısmen de olsa yapı olarak halen ayakta kalan 8 adet medresenin varlığı tespit edilmiş, bunlardan 7 tanesinin Osmanlı dönemi yapıları olduğu kaydedilmiştir.²¹

¹⁶ Bkz. Ziya Kazıcı, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, s. 350. (Ziya kazıcının eserinin ilgili dipnotunda şu yazılı: Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, Selâhaddin Eyyubî ve Devlet, İstanbul 1987, s. 321-322)

¹⁷ Bkz. Ahmet Demir, *Medreselerin Gelişmesinde Eyyubilerin Rolü*, Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum), c. II, s. 468.

¹⁸ Bkz. Ahmet Demir, a.g.e, c. II, s. 467.

¹⁹ Bkz. Ziya Kazıcı, a.g.e, s. 358.

²⁰ Mehmet Memiş, Şanlıurfa Medreseleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998, s. 9. Şanlıurfa, Hz. Ömer r.a döneminde Müslümanlarca ele geçirildikten sonra Emeviler, Abbasiler, Zengiler, Eyyubiler, Selçuklular, Karakoyunlular, Akkoyunlular egemenliği altında yaşamış ve XVI. Yüzyılın başlarından itibaren de, Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Bkz. Mehmet Memiş, a.g.e, s. 114.

²¹ Şanlıurfa'daki en eski tarihli medrese olarak zikredilen Eyyubiler dönemine ait Selahaddin Eyyubi Medresesi 597 h./1191 m. dışında, Osmanlı dönemindeki medreselerin çoğu 17. ve 18. yüzyıllarda yapılmışlardır. Bunlar: 17. Yüzyılın ortalarında var olduğu bilinen Halilu'r-rahman Medresesi, 1107 h./1695-1696 m. tarihli Abbasiye (Abbas Ağa) Medresesi, 1136 h./1723 m. tarihli İbrahimiye Medresesi, 1149 h./1736-1737 tarihli Rızvâniye Medresesi, 18. Asrın ilk yarısında yapıldığı bilinen Süleyman Ağa Medresesi, 1196 h./1781-1782 m. tarihli Nakibzâde İbrahim ve

Urfa'daki medreselerin sayısı hakkında devlet ve vilayet salnâmelerinde farklı rakamların varlığına şahit olunmaktadır. Mesela, 1286 / 1869-1870 senesine ait Halep Salnâmesi'nde Urfa merkezinde sadece üç medresenin bulunduğu zikredilirken, yine aynı vilayetin 1309 / 1891-1892 senesine ait salnâmesinde 11 medrese olduğu, bunların yanında 1318 / 1900-1901 yılına ait Maarif Nezâreti Salnamesinde ise 8 adet medresenin isminin zikredilmesine karşılık 1321/1903-1904 yılına ait Maarif Nezâreti salnamesinde 7 adet medreseden söz edildiği kaydedilir.²² Yine salnamelerde hicri 1308 yılında Birecik'te bir adet, 20 asrın başlarında da Halfeti'de bir adet medresenin var olduğu kaydedilmektedir.²³

3 Mart 1924 tarihinden sonra Urfa'da fiilen işleyen sadece 4 medresenin kaldığı kaydedilmiştir.²⁴

D- Günümüzde Şanlıurfa Yöresinde Bulunan Bazı Medreselerde Fıkıh Eğitimi ve Öğretimi

Kuzeyde Erzurum'dan başlayarak güneyde bugünkü Suriye'nin Halep kenti yakınlarına kadar, Batı'da da Şanlıurfa'dan başlayarak Kuzey Irak'ta ve İran'ın batısında Urumiye kentinin havalisi olan tüm bölgelere kadar uzanan Şark Medreseleri,²⁵ Osmanlı'nın dağılmasından sonraki dönem itibariyle, tek bir kurum ve mekanizma tarafından organize edilmemelerine rağmen, hemen hemen her tarafta aynı müfredatı takip etmişlerdir.²⁶

Günümüzde Urfa yöresinde irili ufaklı çok sayıda medreselerin varlığı bilinmektedir. Buralarda, diğer ilimlerin yanı sıra özellikle fıkıh eğitim ve öğretimi önemli bir yer kaplamaktadır. İncelenen medreselerde alet ilimleri olarak bilinen Arapçanın daha iyi anlaşılmasına yönelik temel eserlerden sonra, en çok okutulan eserler fıkıh eserlerdir. Çalışma kapsamında, Şanlıurfa ve ilçelerinde öne

---

1328 h./1910 m tarihli Şehbenderiye Medreseleri olarak kaydedilmektedir. Bkz. Mehmet Memiş, Şanlıurfa Medreseleri, s. 114.

Günümüzde (1998 yılında) yapı olarak varlığını sürdürmeye, ancak Arşiv belgeleri ve diğer yazılı kaynakları ışığında Şanlıurfa'da tespit edilen diğer medreseler şunlardır: 15. Asrın ikinci yarısında yapılan Hasan Padişah Medresesi, 17. Yüzyılın ilk yarısında var olduğu bilinen Fîrûz Bey Medresesi, 1051 h./1641 m., tarihli İhlâsiye Medresesi, 1115 h. /1703 m. tarihli Şa'baniye Medresesi, 1137 h./1725-1726 m. tarihli Hamîs Efendi (Hamîsiye) Medresesi, 1133 h./1721 m. tarihli Abdurrahman Efendi Medresesi, 18. Yüzyılın ilk çeyreğinde var olduğu bilinen Sultan Burhan Medresesi, 18. Yüzyılın ortalarında yapılmış olan Rahîmiye Medresesi, 1164 h./1751 m. tarihli Rahmaniye Medresesi, 1169 h./ 1755-1756 m. tarihli Haydar Ağa (Haydariye) Medresesi, 1193 h./ 1779 m. tarihli Kutbeddin (Rızâiye) Medresesi ve 1279 h./ 1862-1863 m. tarihli Sâkibiye Medresesi olarak kaydedilmektedir. Bkz. Mehmet Memiş, a.g.e, s. 114-115.

²² Bkz. Murat Akgündüz, *Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı*, İSTEM (İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi), Sayı: 11, Konya 2008, s. 114-115.

²³ Bkz. Murat Akgündüz, a.g.m, s. 115.

²⁴ Bkz. Murat Akgündüz, a.g.m., s. 115.

²⁵ M. Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, s. 27-28.

²⁶ M. Halil Çiçek, a.g.e, s. 46.

çıkan medreseler ziyaret edilerek, bazı durum tespitleri yapılmış ve okutulan fıkıh müfredatları belirlenmeye çalışılmıştır. Resmi kurumlar bünyesinde varlığını idame ettiren, fıkıh eğitiminin görüldüğü bu eğitim yuvaları, halk arasında bilinen isimlerinin alfabetik sırasına göre şu şekilde ele alınmıştır:

1- Hz. İbrahim Halilullah Kültür ve Eğitim Vakfı Eğitim Kurumu (Dergâh Medresesi)

Şanlıurfa merkezinde, Hz. İbrahim doğduğu yer olarak rivayet edilen mekânın yanında, eğitim ve öğretime devam eden bir medresedir. Şanlıurfa'nın en eski medreselerinden biri olarak bilinmektedir. Bu eğitim yuvası günümüzde Hz. İbrahim Halilullah Kültür ve Eğitim Vakfı bünyesinde varlığını sürdürmektedir.

a- Medresedeki Eğitim ve Fıkıh Eğitimi ile İlgili Tespitler ve Durum Analizi

- *Medreselerde hocaya itaat ve saygı son derece önemlidir. Bu anlamda eğitim hoca merkezlidir denebilir.*

- *Medreseler öğrenme merkezli yerlerdir. “öğren geç” metoduna dayanır. Hocanın emriyle eğitim uygulanır, halka şeklinde yüz yüze/birebir eğitim sistemi uygulanmaktadır.*

- *“Medreselerde her ilim, bir üst ilmin mukaddimesi ve basamağı, her bir üst ilim de, bir alt ilmin devamı niteliğindedir.” Hatta her bir ilmin içerisinde oluşturulmuş kitap sıraları, her bir kitap bir üst kitabın mukaddimesi, alt basamağı, her bir üst kitap da bir alt kitabın devamı niteliğindedir (örneğin; Emsile kitabı, bina ve izzi kitaplarının alt basamağıdır.).*

- *Medrese Âlimleri buldukları köy veya beldelerin aynı zamanda fetva mercileri olarak algılanmaktadır. Cenaze, nikâh, talak, taziye, miras, kişiler arası anlaşmazlıklar, barış, alışverişler vb. konularda ilk muhatap olarak görülürler. Bu anlamda ilahiyat eğitiminden farklıdır. Fıkıhın uygulama sahasında bizzat aktif bir rol alırlar.*

- *Medrese âlimlerinin toplumsal olayları yürüten ve yöneten bir konumları vardır. Medresede teori olarak okutulan fıkıh bilgilerinin toplumsal hayat içinde tatbik ile pratiğe dökülmektedir. (ör; Nikâh, talak, anlaşmazlıklar vb. meselelerde). Medreseler bir nevi teori ve pratiğin buluştuğu yerlerdir. Nitekim bazı Medrese Müderrislerinin bir araya gelerek, Şanlıurfa'da uzun zamandan bu yana devam eden bir fetva heyeti oluşturduğu ve bu heyetin dini/fikhî meselelere çözüm getirmeye çalıştığı müşahade edilmektedir.*

- *Medreselerde İslamî ilimlere dair diğer dersler yanında, fıkıh dersleri ile bir nevi hukuk eğitimi de verilmiş olmaktadır.*

- Günümüz medreselerinde öğrencilerin mezhep farklılıkları göz önüne alınarak dersler okutulmaktadır. Başka bir ifade ile, Hanefî mezhebine müntesip öğrenciler Hanefî fıkıh eserlerini, Şafîî mezhebine müntesip olan öğrenciler de Şafîî fıkıh eserlerini okumaktadırlar. Ülkemizde Şafîî ve Hanefî mezhebi yaygın olduğu için Medreselerde genel olarak Şafîî ve Hanefî fıkıh kitapları okutulmaktadır. Bunun yanında dört mezhebe dair eserlere de müracaat edilmektedir.

- Dergâh medresesi müderrisi kendisine fıkhi meselelerde en çok boşama konusu ile ilgili problemlerin ulaştığını, sonrasında muamelata dair anlaşmazlıklar ile karşılaştığını ifade etmektedir.

Dergâh medresesinde ve Şanlıurfa'daki örnek olarak incelediğimiz diğer medreselerde, sınıflar öğrencilerin okudukları kitaplara göre belirlenir. Medreselerde gerek ilk yıllar, gerekse son yıllarda okutulan eserler bilindiği için öğrencilerin eğitim hayatlarının hangi aşamasında olduklarını öğrenmeye yönelik olarak diğer okullarda sorulan "hangi sınıftasın" veya "kaçı geçtin" gibi sorular yerine, medrese talebelerine "hangi kitaptasın", "nereye geçtin" gibi sorular sorulur, talebenin zikredeceği kitaplara göre de, eğitim sürecinin neresinde olduğu tahmin edilir. Aşağıda ve diğer başka yerlerde medreselerin verdiği ders programlarını bu şekilde düşünerek okumamızın daha yararlı olacağı düşünmekteyiz.

Dergâh (Hz. İbrahim Halilullah Kültür ve Eğitim Vakfı) medresesinde yıllara göre okutulan fıkıh eserleri şunlardır:

Birinci Yıl

İlk Dönem: Hanefî fıkıhına dair Ebu'l-İhlas Hasen b. Ammar b. Ali eş-Şürünlâlî el-Vefâi el-Mısrî (ö. 1069/1659) 'nin Nuru'l-İzâh diye bilinen eseri, Şafîî fıkıhında ise Kadı Ebi Şüca' el-İsfahani'ye ait diğer adı et-Takrib fi'l-fıkıh olan Gayetu'l-İhtisâr isimli eser.

İkinci Dönem: Hanefî fıkıhına dair Nuru'l-İzâh, Şafîî fıkıhında Gayetu'l-İhtisar.

İkinci Yıl:

İlk Dönem: İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûri (ö.1277/1860)'nin yalın olarak "Bâcûri" olarak zikredilen haşiye eseri (Hâşiye 'alâ Şerhi İbn Kâsım el-Gazzî alâ metni Ebî Şücâ') okutulmaktadır. Bu eser, Kadı Ebu Şuca el-İsfahani'nin "Gayetu'l-İhtisar" isimli eserine İbn Kasım el-Gazzi tarafından "Fethu'l-Karibi'l-Mucûb fi Şerhi Elfazi't-Takrib" ismiyle yapılan şerhin haşiyesidir.²⁷ Hanefî fıkıhında ise İbni Abidin'in oğlu Muhammed Alau'ddin'e ait Hedyetu'l-'alaiyye isimli ilmihal niteliğindeki eser okutulmaktadır.

²⁷ Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Bacûri" md. DİA, İstanbul 1991, c. IV, s. 416.

İkinci Dönem: Şafîî fıkıhında Bâcûri, Hanefî fıkıhında Hediyetu'l-'alayıye

Üçüncü Yıl:

İlk Dönem: Şafîiler için, Şafîî fıkıhına dair Muhammed Emin el-Erbilî'ye ait Tenviru'l-Kulub isimli fıkıh kitabı Hanefiler için de, Hanefî fıkıhına dair Tillo medresesi mezunu Yunus Emre isimli bir yazara ait "Kifayetu'l-Mübtedî" isimli eser okutulmaktadır. Bu eserde, Şafîî mezhebinde meşhur olan Gayeti'l-Ihtisar' isimli eserin içeriğine benzer, ibadet ve muamelat meseleleri ele alınmaktadır.

İkinci Dönem: Şafîî fıkıhında "Tenviru'l-Kulûb", Hanefî fıkıhında Kifayetu'l-Mübtedî

Dördüncü Yıl:

İlk Dönem: Şafîî talebeler için İ'netu't-Talibîn (Haşiyetu İ'neti't-Talibîn) isimli eser okutulur. Seyyid el-Bekri lakabıyla şöhret bulan Muhammed Şattat ed-Dimyatî'nin "İ'netu't-Talibîn" olarak şöhret bulan Şafîî furûî fıkıh eseri, Zeynuddin el-Melibârî (ö. 991/1583)'nin "Kurretu'l-Ayn bi Mühimmatî'd-Din" isimli eserine, yine kendisinin yaptığı "Fethu'l-Mu'in" isimli şerhe yapılan haşiyeye eserdir.²⁸ Hanefî talebeler için de Haşiyetu İbn Abidin olarak meşhur olan Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşki (ö. 1252/1836)²⁹ye ait "Reddu'l-Muhtar ale'd-Durri'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr" okutulur. Reddu'l-Muhtar, Durrü'l-Muhtar'ın haşiyesi, Durrü'l-Muhtâr da Tenvîru'l-Ebsâr'ın şerhidir. Eser Haşiyetu İbn Âbidîn diye meşhur olmuştur.³⁰

İkinci Dönem: İ'netu't-Talibîn, Haşiyetu İbn Âbidîn

Beşinci Yıl:

Birinci Dönem: İ'netu't-Talibîn, Haşiyetu İbn Âbidîn

İkinci Dönem: İ'netu't-Talibîn, Haşiyetu İbn Âbidîn, Ruhbiyye³¹

Altıncı Yıl:

Birinci Dönem: İ'netu't-Talibîn, Haşiyetu İbn Âbidîn, el-Varakat³²

²⁸ Mehmet Salih Işıkgör, "Doğu ve Güneydoğu Medreselerinde Şafîî Fıkıhının Öğretimi: Kaynak ve Metodlar" İslam Medeniyetinin Yapı Taşları IV, "İslami İlimler ve Eğitim-Öğretimi" (İlamer Öğrenci Sempozyumu Bildirileri), Ankara 2014, s. 154

²⁹ Ahmet Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn" md., DİA, İstanbul 1999, c. XIX, s. 292.

³⁰ Bkz. Emran Çelik, *Medreseler ile İlahiyat Fakültelerinde Fıkıh İlminin Eğitim ve Öğretimi*, c. 1, s. 744.

³¹ Şanlıurfa'da bazı medreselerde okutulan Ruhbiyye, Feraize dair bir eser olup Şafîî mezhebine göre hazırlanmıştır.

³² Tam adı, "el-Varakât fi uşûli'l-fıkh" olan bu eser, İmamı'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)'ye ait, Şafîî mezhebine göre hazırlanmış olup Usul konularının neredeyse tamamını içermektedir. Bkz. Necmettin Kızılkaya, *el-Varakât*, DİA, İstanbul 2012, c. XLII, s. 518.

İkinci Dönem: İ‘anetu’t-Talibîn, Haşiyetu İbn Âbidîn

Yedinci Yıl:

Birinci Dönem: İ‘anetu’t-Talibîn, Haşiyetu İbn Âbidîn

İkinci Dönem: İ‘anetu’t-Talibîn, Haşiyetu İbn Âbidîn

Dergâh Medresesinde fıkıh eğitimi geçmişten tevarüs eden, geleneksel medrese eğitimi şekliyle verilmektedir. Öncelikle dersi alacak olan talebe dersi sessiz bir şekilde mütalaa eder, mütalaa ettiği ders ile hocadan dersini alır, akabinde aldığı dersi arkadaşları ve üst sınıftaki öğrenciler ile sesli olarak müzakere eder. Talebe ezberlenecek yerleri müzakereden sonra hocasına sunar.

2- İbrahimiye Kuran Kursu Eğitim Kurumu (Şeyh İzzettin Medresesi)

Şanlıurfa’da öne çıkan günümüzdeki diğer bir medrese de, yarım asra yaklaşan bir süre ile öğrenci yetiştiren ve bölgede Şeyh İzzettin Aksan’a bağlı bir medrese olarak bilinen İbrahimiye Kuran Kursu Eğitim Kurumudur. Günümüzde erkekler ait bir yurt ve bayanlara yönelik de 9 adet medrese ile ilmi faaliyetlerine devam etmektedir.

a- İbrahimiye Medresesi Özelinde Medreselere Dair Durum Tespiti ve Değerlendirmeler

İbrahimiye medresesinde eğitim, dersi özümseme üzerine kuruludur. Bu durum, fıkıh eğitimi için de geçerlidir. Öğrencilerin seviyesine göre bir yöntem benimsenmektedir.

Bu medresede alet ilimlerinde yoğun olarak yapılan ezber yöntemi fıkıh dersleri için uygulanmamaktadır. Ancak basit fikhi metinlerin ezberlenmesinin faydalı olacağı düşüncesiyle, ileriki zamanlarda bunun da müfredata konulmasının düşünüldüğü, medrese müderrisi tarafından ifade edilmiştir.

Medreselerde Fıkıh Usûl’üne dair kitaplar okutulmakla birlikte, bu ilim dalının çok fazla vurgulanmamasının nedenleri arasında, içtihat seviyesine gelmemesine rağmen insanların bilgisizce hüküm çıkarma işine girişebilecekleri ve mezhep müçtehitlerini bilgisizce tenkit edebilecekleri şeklindeki nedenler öne sürülmektedir. Ayrıca, Medreselerde ders müfredatı ile ilgili problemlerin (alet ilimlerinin önemli olması vb.) nedenlerinden biri de Medreselerin tarih içerisinde çeşitli baskı ve sıkıntılara maruz kalması olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla âlimler zor şartlar altında, ancak en zor ve muğlak olan alet ilimlerini ezberlemiş, alet ilimlerini iyi kullananların öteki ilimleri de öğrenebileceğini düşünmüşlerdir. Ancak günümüzdeki medreselerde daha önce eleştirilen müfredat eksikliklerinin tamamlanmaya çalışıldığı görülmektedir.

b- İbrahimiye Eğitim Kurumunda Günlük Eğitim ve Fıkıh Eğitimi

İbrahimiye Medresesinde günlük eğitim hemen hemen her ders için aynıdır, bu nedenle aşağıda günlük eğitim-öğretim anlatılırken buna fıkıh dersi ve diğer derslerin dâhil olduğunu hatırlatmak isteriz. Günlük eğitim şöyledir:

Öğrenciler derse gelmeden önce sessiz bir ortamda çeşitli kitaplardan okuyacakları dersin konusunu araştırırlar. Öğrenciler “Mütala’a” olarak isimlendirilen araştırmalarının sonucunu ders esnasında hocalarına sunar. Derslere hâkimiyeti olan müderrisler nihai noktada öğrencilerine doğru bilgiyi aktarmaya çalışırlar. Daha sonra öğrenciler hocalarından aldıkları bilgiyi sessiz bir ortamda, yüksek sesle tekrar eder, ortaya çıkan problemleri sığağı sığağına hocalarına orada iletirler, böylece konunun iyi bir şekilde özümsemiş olması sağlanır. Öğrenci bilgi noktasında tam mutmain olunca bir sonraki aşama olan derslerin müzakerelerine geçilir. Öğrenciler kendilerinden bir üst ve bir alt merhaledeki arkadaşları ile o günkü tüm dersleri birbirlerine anlatırlar. Müzakere yöntemi, bilginin kalıcı olması açısından oldukça önemlidir.

Medresede bir uygulama geleneği olarak Müzakereler sesli, Mütala’alar ise sessiz yapılmaktadır. Çok eskilere dayandığı ifade edile bu yöntem İbrahimiye medresesinde de uygulanmaktadır.

Medresede genel olarak ezberler ikinci namazından sonra başlamaktadır.

İbrahimiye Medresesinde, diğer derslerde olduğu gibi fıkıh eğitimi de merhalelere ayrılmaktadır. İbrahimiye Medresesinde fıkıh kitaplarının yıllara göre (merhaleleri) okutulması, fıkıh öğretimi şu şekildedir:

Birinci Merhale: Alet isimleri olarak bilinen Emsile, Bina ve İzzi gibi Arapçaya dair temel derslerin görüldüğü başlangıç yılında bu medresede fıkıh dair Şafiî mezhebi alanında Saim b. Semir el-Hudari’ye ait “Sefinetu’s-Salat” isimli namaza dair basit fıkhi bilgilerin olduğu bir eser okutulmaktadır. Hanefî Fıkıhına dair, Tillo Medresesinden mezun Yunus Emre isimli yazarın, “Kifayetu’l-Mübtedi” isimli fıkıh kitabının ibadetlere kadar olan bölümü işlenmektedir. Kifayetu’l-Mübtedi’de, Şafiî mezhebine dair meşhur eser olan Gayetu’l-İhtisar’ın içeriğine benzer ibadet ve muamelet meseleleri ele alınmaktadır.

İkinci Merhale: Bu merhalede Şafiî mezhebine dair, Kadı Ebû Şucâ’ el-İsfehani (ö. 500-1107)’ye ait “Gayetu’l-İhtisar” isimli eser, Hanefî fıkıhına dair “Nuru’l-İzâh” isimli fıkıh kitabının Taharet ve Salat bölümleri ele alınmaktadır.

Üçüncü Merhale: Bu merhalede Şafiî mezhebine dair, İmam Nevevî el-Cavî’ye ait “Riyadu’l-Bediâ” isimli fıkıh eseri şerhiyle birlikte okutulmaktadır. Hanefî fıkıhı olarak da, ikinci merhalede okutulmaya başlanan “Nuru’l-İzâh” isimli eserin Taharet ve Salat bölümünden sonraki kalan bölümleri ile “Kifayetu’l-Mübtedi” isimli eserin Muamelat bölümü okutulmaktadır.

Dördüncü Merhale: Bu merhalede Şafîî fikhı olarak İbn Kasım, “Bâcûrî” mütalaasıyla birlikte ele alınmaktadır. Hanefî fikhında ise öğrencilerin seçimine bağlı olarak “El-Lübâb” veya “El-İhtiyâr” isimli eserlerden birisi okutulmaktadır.

Beşinci Merhale: Şafîî fikhında “İ’netu’t-Tâlibîn” ile Hanefî fikhında ise “Mülteka’l-Ebhur” veya “el-Hidâye”³³ isimli eserlerden birisi okutulmaktadır.

Altıncı Merhale: Şafîî fikhında İmam Nevevî’ye ait el-Minhac (Muğni’l-Muhtaç bu eserin haşiyesi olduğu için medreselerde minhac yerine muğni ismi zikredilmektedir. Oysa asıl metin olan el-Minhac okunmaktadır). Altıncı merhalede Fıkıh Usûlü’ne dair Sübkî’ye ait “El-Varakat” isimli eser okutulmaktadır. Ayrıca “Edebu’l-Fetva ve’l-Müftî li’n-Nevevî” eseri okutulmaktadır. Bu merhalede, Hanefî fikhına dair haşiyesiz olarak “ed-Durru’l-Muhtar” veya “el-Hidaye” okutulmaktadır.

Yedinci Merhale: Bu merhalede Şafîî’lerde yine “El-Minhac”, Hanefiler’de de “Durru’l-Muhtar” veya “el-Hidaye” isimli eserler okutulmaktadır. Bu son merhalede Usulü Fıkh’a dair Şafîîlerde “Cemu’l-Cevami” isimli eser ile Hanefilerde “el-Menar” veya “el-Mir’at” isimli eserler okutulmaktadır.

3- Ceylanpınar İlim Yayma Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Eğitim Kurumu (Şeyh Muhammed Ali / Yeşil Kubbe Camii Medresesi)

Şanlıurfa’nın Ceylanpınar ilçesinde neredeyse 40 yılı aşkın bir süredir eğitim ve öğretime devam eden bu medrese, bölgede Şeyh Muhammed Ali’ye ait olarak bilinmektedir. Bu medresede yıllar boyunca çok sayıda talebe yetişmiş ve yetişmektedir. Burası halk arasında Yeşil Kubbe Camii Medresesi olarak da bilinmektedir.

a- Yeşil Kubbe Camii Medresesine Dair Durum Tespiti ve Değerlendirmeler

Bu Medrese’de eğitim, dersi iyi kavrama, müzakereler ile güçlendirme ve öğrenilen bilgilerin hayata tatbik edilmesine özen gösterilmesi üzerine kuruludur.

Bu Medresede fıkıh ilmi alet ilimleri ile birlikte başlar, medrese eğitiminin ileriki aşamalarında da fıkıh ilmi alet ilimlerle neredeyse eşit bir şekilde varlığını devam ettirir. Şanlıurfa yöresindeki diğer medreselerde olduğu gibi bu medresede de, önce Fıkıh’ın fûrû kitapları, ardından usûl kitapları okutulmaktadır. Medresede mezheplere göre okutulan fıkıh kitaplarının aşamalar halindeki sıralaması şu şekildedir:

³³ Hanefî fikhının en çok bilinen ve en muteber metinlerinden biri olan el-Hidaye’nin müellifi Burhâneddin el-Mergînânî (ö. 593/1197)’dir. Müellif, Kudûrî’ye ait el-Muhtaşar ile Muhammed eş-Şeybânî’nin el-Câmi’u’s-sağîr’inde mevcut meseleleri bir araya getirmek suretiyle kaleme aldığı Bidâyetü’l-mübtedî adlı eserinin şerhidir. Bkz. Cengiz Kallek, “el-Hidâye” md., DİA, İstanbul 1998, c. XVII, s. 471.

Şafîî Mezhebi:

- 1-Gayetu'l-İhtisâr³⁴
- 2-Şerh İbn Kâsım³⁶
- 3-Minhâcu't-Tâlibîn³⁸
- 4-Envâru'l-Mesâlik⁴⁰
- 5-İ'netu't-Tâlibîn
- 6-Tenviru'l-Kulûb
- 7-El-Envâr li Â'mali'l-Ebrâr⁴³

Hanefî Mezhebi:

- 1- Nurû'l-İzâh³⁵
- 2- Et-Teshî'lu'd-Darurî³⁷
- 3- Kudûrî³⁹
- 4- Mülteka⁴¹
- 5- El-Lübâb⁴²
- 6- Hediyyetu'l- 'alaiyye
- 7- El-İhtiyâr⁴⁴

³⁴ “el-Muhtasar”, “et-Takrîb fi'l fikh”, “Gayetu'l-İhtisâr veya el-Gaye fi'l-İhtisâr” isimleri ile anılan bu eser, Ahmed b. Hüseyin (Hasen) b. Ahmed el-Abbadani (ö. 500-1107), daha meşhur adıyla Kadî Ebû Şucâ' el-İsfahânî'ye ait olup Şafîî fikhinin muteber kaynaklarından biridir. Bkz. Muhsin Koçak, Ebû Şucâ' el-İsfahânî, md, DİA, İstanbul 1994, c. X, s. 235.

³⁵ Kısa adıyla Nurû'l-İzâh” olarak zikredilen “Nuru'l-İzâh ve Necâtu'l-Ervâh” adlı eser, Ebu'l-İhlâs Hasen b. Ammar eş-Şürûnbülâlî (ö. 1069/1659)'ye ait olup taharet, namaz ve oruç gibi bahisleri muhtevi, Hanefî mezhebinin ehli tercih sayılan âlimlerince sahihliği kesin bir şekilde belirtilmiştir. Bkz. M. Rahmi Telkenaroğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları*, c. II, s. 389

³⁶ Gayetu'l-İhtisar isimli eserin şerhi olan bu eser, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Kâsım b. Muhammed el-Gazzî el-Kâhîrî (ö. 918/1512) tarafından hazırlanmış olup asıl adı Fetûh'l-Şarîbi'l-mücîb fi şerhi'lfâzi't-Taqrîb olarak geçmektedir. Bkz. Cehgiz Kallek, “İbn Kâsım el-Gazzî” md, DİA, İstanbul 1999, c. XX, s. 105.

³⁷ Muhammed Aşık tarafından telif edilen bu eserin tam adı “Et-Teshî'lu'd-Darurî li Mesailil Kudûrî” olup, Kudûrî'ye ait meseleleri soru ve cevap şeklinde ele alan bir eserdir.

³⁸ Minhâcu't-Tâlibîn; Şafîî mezhebinin önemli âlimlerinden er-Râfî'ye ait “el-Muharrer” adlı eserin muhtasarı ve şerhi mahiyetinde olan bu eseri Büyük Şafîî âlimi Ebu Zekeriyâ en-Nevevî'nin (v. 676/1277) telif etmiştir. Bkz. M. Kâmil Yaşaroğlu, “Minhâcu't-Tâlibîn”, md, DİA, İstanbul 2005, c. XXX, s. 111-112.

³⁹ “El-Muhtasar” olarak da bilinen bu eser Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (ö. 428/1037)'nin Hanefî fikhına dair yazdığı asırlarca okutulan eserdir. Bu eser bu eser Osmanlı medreselerinde özellikle 19. yy'da “Kudûrî” adıyla okutulmuş ve üzerine birçok şerh yapılmıştır. Bkz. M. Rahmi Telkenaroğlu, *a.g.m.*, c. II, s. 389; Cengiz Kallek, “Kudûrî” md, DİA, Ankara 2002, c. XXVI, s. 321-322.

⁴⁰ Şafîî mezhebine dair bu fıkıh eseri Eş-Şeyh Muhammed Zehri el-Gamravi'ye ait olup Umdetu's-Salik isimli eserin şerhidir.

⁴¹ İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549), el-Muhtâr, Kenzü'd-dekâik ve el-Vikâye ile birlikte IV. (X.) asır Hanefî muhtasar geleneğini en iyi şekilde yansıttığı kabul edilen Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'nin el-Muhtasar'ını esas almak suretiyle Mülteka'nın metnini oluşturmuştur. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin hazırlanmasında en çok müracaat edilen eserlerin başında, Ahmed Cevdet Paşa'nın “metn-i metin” diye tavsif ettiği Mülteka'l-ebhur ve şerhi Mecma'u'l-Enhur gelmektedir. Mecelle'deki 270 maddenin tamamen ve yaklaşık seksen maddenin kısmen bu iki eserden alındığı anlaşılmaktadır. Bkz. Şükrü Selim Has, “Mülteka'l-Ebhur” md., DİA, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 549-550.

⁴² Kudûrî'nin kendi adıyla da meşhur olan eserine (Kudûrî veya el-Muhtasar) yapılan şerhlerden en çok tanınanı Abdülânî b. Talib el-Meydânî (v. 1298/1881)'ye ait “el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb” isimli şerh eserdir.

(Yukarıda verilen kitapların bazıları daha önce ele alındığı için tekrara düşmemek için burada bir daha ayrıntıya girilmemiştir.)

Bu medresede Fıkıh Usulü olarak da, “El-Varakât”⁴⁵, “El-Vecîz”⁴⁶ ve “Cem‘u’l-Cevâmi‘”⁴⁷ isimli eserler okutulmaktadır. Daha önceleri fıkıh usulü Medrese eğitiminin sonlarında okutulmaktaydı, günümüzde ise ihtiyaca binaen ortaldan itibaren “El-Varakat” gibi özet fıkıh usulü eseri okutulmaktadır.

Bu medresede, ortalama 7 yıl süreyle okuyamayacak olan talebelere, gündelik hayatta bilinmesi elzem olan fikhin ibadet ve ticaret ile ilgili önemli bilgileri öğretilmektedir.

Ceylanpınar İlim Yayma ve Yardımlaşma Derneği bünyesinde eğitim faaliyetini icra eden bu medresenin müderrisi, Şanlıurfa yöresinde sadece Hanefî ve Şâfiî fıkıh kitaplarının okutulmasının günümüzde yeterli olmadığını, bu nedenle belli bir fikhî alt yapıya sahip olan talebelere toplu derslerde dört mezhebin görüşlerini mukayeseli olarak ele alan eserleri okutmanın faydalı olacağını düşündüğünü, bu hususa yönelik kısa vadede bir çözüm üretmeye çalıştıklarını ifade etmiştir.

⁴³ Yûsuf b. İbrahim el-Erdebîlî (v. 779/1377?)’ye ait olan bu eser Şâfiî mezhebinin muteber kabul ettiği çeşitli eserleri esas alınarak hazırlanmış bir eser olup Şâfiî muhitlerinde talebelere okutulan bir eserdir. Bkz. Saffet Köse, “Erdebîlî, Yûsuf b. İbrahim” md, DİA, İstanbul 1995. c. XI, s. 279-280.

⁴⁴ Tam adı, “El-İhtiyar li ta’lîlî’l-Muhtâr” olan bu eser Hanefî mezhebinin “mütûn-i erbaa” olarak bilinen dört temel metninden olan, Ebu’l-Fazl Abdullah b. Mahmud el-Mavsîlî’nin “el-Muhtâr li’l-fetvâ” isimli eserine yapılan şerhtir. Bu şerh de yine el-Muhtâr li’l-fetvâ’nın müellifi Ebu’l-Fazl el-Mavsîlî tarafından yapılmıştır. Bkz. Davut Yaylalı, “Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd” md. DİA, Ankara 2004, c. XXIX, s. 487.

⁴⁵ Tam adı, “el-Varakât fi usûli’l-fikh” olan bu eser, İmamı’l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)’ye ait, Şâfiî mezhebine göre hazırlanmış olup Usul konularının neredeyse tamamını içermektedir

⁴⁶ Gazzâlî’nin (ö. 505/1111)’nin telif ettiği “el-Vecîz” Nevevî’ye kadar gelen zaman diliminde Şâfiî mezhebinin beş temel eseri içerisinde kaydedilmektedir. Müzeni’nin el-Muhtasarına hocası İmamı’l-Harameyn Cüveynî’nin yazmış olduğu “Nihayetu’l-Matlab fi dirayeti’l-mezheb” isimli şerhine, İmam Gazzali kademeli olarak ihtisarlarda bulunmuştur. El-Basit, el-Vasit ve el-Veciz’den oluşan bu ihtisarların sonuncusu olan el-Veciz Müzeni ve Şirazi’nin eserlerini gölgede bırakmış ve Nevevî’nin el-Minhac’ının telifine kadar merkezi bir otorite metin olmayı devam ettirmiştir. Bkz. Bilal Aybakan, “el-Vecîz” md, DİA, c. XLII (42), s. 588.

⁴⁷ Tam adı Cem‘ul-cevâmi‘ fi usûli’l-fikh” olan bu eseri Tâceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) telif etmiştir. Sübkî, fıkıh usulü alanında devrinin ilmî geleneğinin de tesiriyle, önce Beydâvî’nin (ö. 685/1286) Minhâcü’l-vüsûl’ü üzerine babası Takıyyüddin es-Sübkî’nin başladığı el-İbhâc adlı şerhi tamamlamış, daha sonra İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) Muhtasarü’l-müntehâ adlı eserine Refu’l-Hâcib adıyla bir şerh yazmış, daha sonra da bu iki şerhin özeti mahiyetindeki, tam adı “Cem‘u’l-cevâmi‘ fi usûli’l-fikh” olan bu eseri kaleme almıştır. Ancak eser plan ve muhteva bakımından Beyzâvî’nin Minhâcü’l-vüsûl’üne daha yakındır. Müellif eserinin önsözünde, ilavelerle birlikte eserinin asıl olarak bu iki şerhi kapsadığını, bunun yanında kendi dönemine gelene yazılan 100 civarında Usul kitabından çeşitli konuları derlediğini ifade etmektedir. Bkz. Ali Bardakoğlu, “Cem‘ul-Cevâmi‘” md, DİA, İstanbul 1993, c. VII, s. 343.

b- Yeşil Kubbe Cami Medresesinde Günlük Eğitim ve Fıkıh Eğitimi

Diğer medreselerde olduğu gibi, bu medresede de, bire bir eğitim modeli uygulanmaktadır. Burada bir günlük eğitim veya fıkıh dersi talimi şu şekilde yapılmaktadır:

Talebe derse gelmeden önce belli bir seviyeye gelmiş ise önce okuyacağı yeri mutalaa eder (kendi kendine okur), bu talebe hocasından dersi almaya giderken genelde dersini müzakere ettiği kişilerde onunla beraber dersi dinlerler. Talebe hocasından dersini aldıktan sonra arkadaşları ile o dersi müzakere eder (önce dersi arkadaşlarından dinler sonra da kendisi anlatır arkadaşları dinler), talebinin yanlışı varsa orada düzeltilir. Talebe çözemediği bir hususla karşılaştığında soruyu mezuniyeti yakın olan taliplere sorar, onlarda çözemez ise ders hocasına sorarlar. Talebenin dersi ile ilgili ezberlemesi gereken bir kaide, dua veya sure var ise onu ezberler, ertesi gün hocasına dersin tamamını veya mefhumunu (özetini) sunar. Hoca beğenirse yeni derse geçilir, beğenmez ise eski dersin tekrarı yapılır. Bu uygulama hem fıkıh derslerinde hem de öteki derslerin taliminde geçerlidir.

Sonuç

XVI. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Şanlıurfa, bu dönemde birçok Medreselere ev sahipliği yapmıştır. Şanlıurfa ve yöresinde tarih boyunca fıkıh ilmine ayrı bir önem verilmiş ve bu ilme dair birçok temel eser okutulmuştur. Günümüzde varlığını sürdüren medreselerde de fıkıh ilmine dair klasik fıkıh ve fıkıh usûlü eserleri okutulmakla birlikte, bunlara yeni bazı eserler de eklenerek eğitim-öğretim devam etmektedir. **Örnek olarak öne çıkardığımız, günümüzde Şanlıurfa yöresinde bilinen bazı medreseler ve bu medreselerde fıkıh eğitimi başta olmak üzere verilen eğitim ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaştığımızı ifade edebiliriz:**

- Şanlıurfa'daki medreselerde sınıf geçme yerine ders geçme yöntemine dayalı bir eğitim sistemi uygulanmaktadır.
- Medreselerde talebeler normal şartlar altında, ortalama olarak 7 yıllık bir eğitim sürecinde mezun olarak icazetnamelerini alırlar.
- Medreselerde icazetler iftâ ve tedris için verilmektedir.
- Medreseler resmi ve yatılı Kur'an Kursu ve çeşitli dernekler bünyesinde ilmi faaliyetini devam ettirmektedir.
- Medrese hocaları ile halk arasında sıkı bir ilişki ve iletişim bulunmaktadır.

- Medreselerde okutulan fıkıhın pratiğe dökülmesi teşvik edilmektedir.
- Şanlıurfa'daki medreselerde ihtiyaç halinde dört mezheb fıkıh kitaplarına müracaat edilse de fıkıh eğitimi daha çok Şafîî ve Hanefî mezhebine yöneliktir.
- Şanlıurfa'daki medreselerde Fûru-î Fıkıh eserleri, Usûl-i Fıkıh eserlerinden daha önce okutulmaktadır.
- Şanlıurfa yöresinde medreselerde fıkıh eğitimi alet ilimleri kadar olmasa da, alet ilimlerinden sonra en çok okutulan derstir. Bazı medreselerde fıkıh ilmi neredeyse alet ilimleri kadar yoğun olarak işlenmektedir.
- Şanlıurfa'daki medreselerde fıkıh müfredatı alet ilimlerine göre daha esnektir. Bu anlamda klasik fıkıh eserleri ile henüz yeni basılan fıkıh eserlerinin birlikte okutulduğu görülebilmektedir.
- Şanlıurfa'da günümüzdeki medreselerde eğitim, özelde fıkıh eğitimi bazı küçük farklar dışında, geleneksel tarzda verilmektedir, şöyle ki: Öncelikle öğrenci dersi değişik kitaplardan araştırır, sessizce mütalaa eder, mütalaadan sonra dersi arkadaşları ile birlikte hocalarından dinler, daha sonra aldıkları dersi arkadaşları, üst ve alt sınıftan talebeler ile sesli olarak müzakere ederler.
- Şanlıurfa'daki medreselerde fıkıhın usûlünün, fûrû'su kadar vurgulanmamasının veya fıkıh eğitimi sürecinde fıkıh usulünün sonlara doğru yer almasının en önemli nedenlerinden birisi, hüküm ve fetva noktasında ehil olmayan insanların, usûle dair bazı kitapları okuyarak kendini yeterli görmesiyle derhal hüküm vermeye kalkışması, bunun sonucunda da onarılması güç problemlerin ortaya çıkması endişesidir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı*, İSTEM İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi), Sayı: 11, Konya 2008.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.
- Aybakan, Bilal "el-Vecîz" md, DİA, İstanbul 2012, c. XLII (42).
- Bardakoğlu, Ali, " Cem 'ul-Cevâmi' " md, DİA, İstanbul 1993.
- Çelik, Emran, *Medreseler ile İlahiyat Fakültelerinde Fıkıh İlminin Eğitim ve Öğretimi*, Bingöl Üniversitesi, Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum Bildirisi).
- Çiçek, M. Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.
- Demir, Ahmet, *Medreselerin Gelişmesinde Eyyûbiler'in Rolü*, Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum Bildirisi).

- Gül, Şirin, *Sahn-ı Seman Medreselerinden Günümüz Fıkıh Eğitimine Bir Köprü*, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, (Muş Alparslan Üniversitesi Uluslararası Sempozyum Bildirisi), Muş 2012.
- Has, Şükrü Selim, “Mülteka’l-Ebhur” md., DİA, İstanbul 2006, c. XXXI.
- Hızlı, Mefail “*Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler Ve Eserler*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XVII, Sayı: 1, Yıl: 2008.
- Işıkgör, Mehmet Salih, “Doğu ve Güneydoğu Medreselerinde Şâfiî Fıkıhının Öğretimi: Kaynak ve Metodlar”, İslam Medeniyetinin Yapı Taşları IV, “İslami İlimler ve Eğitim-Öğretimi” (İlamer Öğrenci Sempozyumu Bildirileri), Ankara 2014.
- Kallek, Cengiz, “İbn Kâsım el-Gazzî” md, DİA, İstanbul 1999.
- , “Kudûrî” md, DİA, Ankara 2002.
- , “el-Hidâye” md., DİA, İstanbul 1998.
- Kazıcı, Ziya İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 191, İstanbul 2003.
- Kılavuz, Ahmet Saim, “Bacûri” md., DİA, İstanbul 1991.
- Kızılkaya, Necmettin, el-Varakât, DİA, İstanbul 2012.
- Köse, Saffet “Erdebîlî, Yûsuf b. İbrahim” md, DİA, İstanbul 1995.
- Memiş, Mehmet, Şanlıurfa Medreseleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.
- Sırma, İhsan Süreyya, “*Müslümanlarda Eğitimin Tarihi Süreci İçerisinde Medreseler*”, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Muş Alparslan Üniversitesi Uluslararası Sempozyum), Muş 2012.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi, *Osmanlı’dan Günümüze Anadolu Medreseleri Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları*, Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum Bildirisi).
- Özel, Ahmet, “İbn Âbidîn, Muhammed Emîn” md., DİA, İstanbul 1999.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, “Minhâcü’t-Tâlibîn”, md. İstanbul 2005, c. XXX.
- Yaylalı, Davut, “Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd” md. DİA, Ankara 2004.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 03.11.2016 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 25.04.2017

Akdamar Anıt Müzesi'nin (Kilisesi) Tarihsel Süreçleri ve Kültürel Miras Turizmi Açısından Önemi

Hacer ARSLAN KALAY*

Sevcan YILDIZ**

Öz

Kutsal Haç adına Vaspurakan Kralı I. Gagik tarafından Keşiş Manuel'e yaptırılan Akdamar Anıt Müzesi (Kilisesi), Abbasilere bağlı olarak 908–1021 yılları arasında Van ve çevresinde hüküm süren Vaspurakan Krallığının kültürel çeşitliği ve etkileşimini bütünüyle yansıtmaktadır. Kilise, hem mimarisi hem de süslemeleri ile dünya mimarlık tarihi içinde önemli bir yere sahiptir. Akdamar Kilisesi varoluşundan bugüne değin çeşitli toplumların ilgisini çekmiş ve Türkiye'de kültürel miras turizmi kapsamında da önemli bir çekim merkezi olmuştur.

Akdamar Kilisesi hem kültürel miras turizmi hem kültür turizmi hem de inanç turizmi açısından Türkiye için önem arz etmektedir. Bu çalışmada, önemli kültürel değerlerimizden biri olan Akdamar Anıt Müzesi'nin geçmişten bugüne tarihsel gelişimi ve kültürel miras turizmi açısından önemi üzerinde durularak, incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Van, Akdamar Adası, Akdamar Kilisesi, Somut Kültürel Miras*

Historical Processes of Akdamar Monument Museum and Potential of Cultural Heritage Tourism

Abstract

Akdamar Monument Museum (Church), is commissioned from Manual Monk by King of Vaspurakan Gagik I. for behalf Holy Cross. It reflects all cultural diversity and interaction of Vaspurakan Kingdom, which reigned in province of Van and around that depending on Abbasids between 908–1021. Church has an important place in terms of architecture and adornment in the world architectural history. Since its existence until today Akdamar Church, attracted the attention of various communities and it has been an important center of attraction for cultural heritage tourism in Turkey.

Akdamar Church is very important for Turkey in terms of cultural heritage tourism, religious tourism and cultural tourism. In this study, the historical status of Akdamar Monument Museum (church) from past to present, which is one of the most important cultural treasure of us, and its importance regarding Cultural Heritage Tourism has been examined in detail.

Key Words: *Van, Akdamar Island, Akdamar Church, Tangible Historical Heritage*

---

* *Yrd.Doç.Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği Y.O., Seyahat İşletmeciliği, hacerkalay@yyu.edu.tr*

** *Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler M.Y.O., Seyahat ve Turizm Hizmetleri sevcanyildiz@akdeniz.edu.tr*

1. GİRİŞ

Turizm endüstrisi şüphesiz dünyanın en büyük endüstrilerinden biridir. 2014' de yaklaşık 1 milyar 135 milyon uluslararası turist, yaklaşık 1 trilyon 245 milyar dolar harcamıştır (fortuneturkey.com, 2017). Dünya Turizm Örgütü (2000), 2020 yılına kadar dünyadaki uluslararası turistlerin 1,6 milyar kişiye ulaşacağını ve turizm gelirlerinin 2 trilyon ABD Doları'nı aşacağını öngörmektedir (Yang vd, 2010: 829). Dünya Turizm Örgütü UNWTO'nun verilerine göre Türkiye, dünyada en çok ziyaret edilen ülkeler arasında 2014 yılında 6. sırada, en çok turizm geliri elde eden ülkeler arasında 11. sırada yer almıştır. 2014'te bir önceki yıla göre yüzde 6,2 artarak 34 milyar 305 milyon 904 bin dolar olan Türkiye'nin turizm geliri, 2015'te bir önceki yıla göre yüzde 8,3 azalarak 31 milyar 464 milyon 777 bin dolara gerilemiştir. Ülkemizi 2015 yılında en çok Almanlar (%13,4) ziyaret etmiştir. Almanları, Ruslar (%8,8) ve İngilizler (%6,1) takip etmiştir. Ülkemize en fazla gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler amacıyla ziyaret gerçekleşmiş ve en çok İstanbul, Antalya, Muğla, Ankara, İzmir ve Nevşehir illeri ziyaret edilmiştir (tuik.gov.tr,2017).

Turizm endüstrisi, diğer hizmet endüstrilerinden daha fazla iş yaratması ve döviz kazanmasıyla güçlü bir bağlantı etkisine sahip olmaktadır. Birçok ülke, uluslararası turistleri çekmek için ayırt edici özelliklere sahip seyahat alanları geliştirmeye odaklanmaktadır (Yang vd, 2010:829). Bu ürünlerin en başında ise kültür ve kültürel miras gelmektedir. Turizm endüstrisini teşvik etmek için uygulanabilir stratejilerden bazıları modern rekreasyonel tesislerin inşası olmakla beraber yaygın olarak kabul edilen, bir ülkenin doğal ve kültürel kaynaklarının bolluğu ve çeşitliliğinin turizm endüstrisinin gelişimi için gerekli olmasıdır (Yang vd, 2010:829). Son yıllarda ortaya çıkan farklı turizm türü ve varış noktası arayışları kültür ve kültürel miras turizmini ortaya çıkarmış ve turizm endüstrisine ciddi pay sağladığı görülmüştür.

20. yüzyılda kültürün turizmin bir amacı olmaktan çıkıp, turizmin artık bir kültür olduğu iddia edilmiştir. Kültürel etkinlikler, Dünya kültürünün en önemli noktalarından, yerel kimlikleri destekleyen mekanlara kadar, turizmin her seviyesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kültür, miras ve sanat turizm destinasyonuna uzun zamandır katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, "kültür" son yıllarda, miras ve sanat alanlarına özel ilgisi olan gezginleri cezbetmek için, önemli bir pazarlama aracı olarak yeniden keşfedilmiştir. Kültürel miras turizmi, turizm endüstrisinin en hızlı büyüyen bölümüdür çünkü turistler arasında uzmanlaşma eğilimine doğru bir artış söz konusudur. Miras turizmi; turistlerin, tarih ve kültür hakkında fikir kazandıran deneyimler aradığı, ülkelerin önde gelen parçalarından biridir. Bugün, tarihi ve kültürel mekanları ziyaret etmek, en popüler turistik etkinliklerden biridir. Bu eğilim, macera, kültür, tarih, arkeoloji ve yerel insanlarla etkileşim arayışında olan turistlerin hacminin artmasıyla birlikte açık ortadadır (Nataraja, 2016).

Önemli kültürel mekanlarımızdan biri olan Akdamar Kilisesi geçmişten günümüze önemli bir yapı olarak varlığını sürdürmektedir. Kültürel miras turizmi açısından bakıldığında Doğu Anadolu bağlamında güçlü bir etkiye sahiptir. Bu etkinin vurgulanması amacıyla yapılan bu çalışmada Akdamar adasının tarihsel süreçlerine değinilip kültürel miras turizmi açısından önemi açıklanmıştır.

2. KÜLTÜR TURİZMİ VE KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ

Kültür, çeşitli sembollerle nesilden nesile aktarılan, insan gruplarının ayırt edici özelliklerini içeren, açık veya gizli şablonları kapsayan bir kavramdır. Kültürün temelinde geleneksel fikirler ve onlara bağlı değerler yatmaktadır. Miras ise bir nesilden diğerine geçen her türlü kaynağı ifade etmektedir. Bu kaynakların kullanımı ise kültürel miras turizmini oluşturmaktadır.

Kültür, bir bölgede yaşayan halkta bulunan ve gelenek halinde devam eden çeşitli duygu, düşünce, dil, sanat, yaşayış öğelerinin tamamı yani medeniyet olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımda uygarlık ve kültür eş anlamlıdır. Fakat kültürün boyutu daha geniştir ve her topluluğun kendine has kültürü olsa da uygarlığı olmayabilmekte ve kültürün her toplumda mevcut olduğu, uygarlığın ise bazı toplumlarda bulunduğu görülmektedir (Yeter,2008; Demir, 2008:32). Kültür, yaşanarak alışkanlık haline getirilmiş güzel davranışlar bütünüdür (Bayhan, 2008). Kısaca kültür, bir toplumda bulunmasının yanı sıra aynı zamanda devam eden örf ve adet, dil, gelenek ve yaşam tarzı gibi somut olmayan öğelerin yanında o toplumun izlerini taşıyan somut unsurların tamamı şeklinde tanımlanabilmektedir (Demir, 2008:32).

Bir kültürün geleneksel üretim yöntemleri, yaşam tarzı, gelenekler veya ibadet şekilleri gibi somut olmayan veya mimari, arkeolojik alanlar, el sanatları, giysiler ve yemekler gibi somut öğeleri, bunları ortaya çıkaranlar hakkında bilgi vermektedirler. Bir bütün olarak tamamı, ait oldukları toplumun geçmişte ve günümüzde yaşayan nesillerinin özelliklerini anlatmaktadırlar. Kısacası, kültür turizmi, tarihi yapıların, sit alanlarının ve müzelerin ziyaret edilmesi, festival veya özel etkinliklere katılma, yerel halkın davranış biçimlerinin gözlemlenmesi veya tecrübe edilmesi gibi birçok etkinliği içerebilmektedir. İnsanlar, ziyaret ettikleri yerlerin kültürlerini öğrenmek ve folklorunu, geleneklerini, doğal güzellikleri ve tarihi mekânlarını tecrübe edebilmek için kültür turizmine katılmaktadırlar (Macdonald ve Joliffe; 2003; Bahçe, 2009:3).

Kültür turizmi, farklı ulusal kültürleri ve kültürel mirasları görmek için yapılan seyahat olarak tanımlanmaktadır. 1980'lerin başında Avrupa Birliği'nin kültürel kimlik ve kültür mirasını belirlemek için bu kavram önerilmiştir, daha sonra kültür turizmi meraklı insanlar tarafından, ulaşım ve iletişimdeki gelişmelerle birlikte, ilginç kültürleri öğrenme ve farklı kültürleri görme olarak tanımlanmıştır (Akbulut ve Artvinli, 2011:131). Kültür turizmi bir ülkenin veya

bölgenin kültürüne, özellikle insanlık geçmişine, sanatına, diğer değerlerine ve bu coğrafi bölgelerdeki insan yaşam biçimine bağlı olarak turizmin önemli bir bölümünü işgal eder. Bu turizm türü, çeşitlilik açısından diğer turizm türlerinden farklı olmakla birlikte bütün sezon boyunca devam etmesi ve başkalarının hayatını ve geleneklerini öğrenmek açısından eşsizdir. Kısacası, kültür turizmi, arkeolojik alanlar, anıtlar, yerleşimler, savaş alanları, tarihi eserler, müzeler, festivaller, konserler, folklor, tiyatrolar, sinemalar, gelenek ve görenekler, giyim, yemek, din, dil, sanat ve el sanatları gibi güncel ve tarihsel unsurları içermektedir (Akbulut ve Artvinli, 2011:131).

Kültür turizmi, çağdaş ve geçmiş kültürlere ait somut ve somut olmayan değerleri görme, bu değerlerle ilgili bilgi edinme amacıyla gerçekleşen; bununla ilgili ürün ve hizmetlerin satın alınmasından doğan doğrudan ya da dolaylı faaliyetlerden oluşan bir bütündür (Gülcan, 2010:102; Emir ve Avan, 2010:204). Kültürel miras ise, insanların öğelerle ve yerlerle ilişkilendirdiği değerlerdir (environment.nsw.gov.au, 2017). Kültürel miras, bir taraftan mimari yapı ya da tarihi kalıntılar gibi maddi öğeleri; diğer taraftan örf ve adet, sözlü gelenek ve yaşam biçimi gibi maddi olmayan unsurları, yani geçmişten günümüze ulaşan maddi ve maddi olmayan kültürel ifadelerin tamamının tanımlandığı kültürel çevredir (Yılmaz, 2005:6). Kültürel mirasın somut ve soyut olmak üzere iki türü vardır. Somut kültürel miras, tarih öncesi ve sonrası çağlardan günümüze kadar ulaşabilmiş, taşınabilen veya taşınamayan, yer altında veya yer üstünde karşılaşılan eski yerleşim alanlarındaki mimari yapılar ya da yapı kalıntıları, ortak kullanım alanları, günlük yaşamda kullanılan nesnelere, tarihi ve sanatsal eserler olarak tanımlanabilir (Tansuğ, 2008; Demir, 2008:33). Soyut kültürel miras ise, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, performanslar, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler, kültürel mekânlar anlamına gelmektedir¹. Genellikle kültür turizminin görüş alanı altında incelenen (ya da tam tersi) miras turizmi, turizmin en önemli ve yaygın türlerinden biri olup, çok eski turizm şekilleri arasında yer almaktadır (Dallen ve Boyd, 2006:1). Genel olarak şehirler ve özellikle de miras kentleri, yıllık turistlerin büyük çoğunluğuna ev sahipliği yapmaktadır. Birtakım araştırmacılar, kültürel miras turizmi segmentinin diğerlerinden daha iyi bir büyüme sunduğunu ve sanat kentlerinde ziyaretçi sayısının genel büyüme rakamlarından beklenenden daha fazla olduğunu ortaya koymuştur (Yang vd, 2010:829). Kültürel Miras Turizmi (veya sadece miras turizmi), turizmin bulunduğu yerin kültürel mirasına yönelik turizme dâhildir. Doğal miras ise, bitki örtüsü ve fauna da dahil olmak üzere, kırsal alanı ve doğal çevreyi kapsayan, biyoçeşitlilik açısından bilimsel olarak bilinen doğal nesnelere ve maddi olmayan özelliklerin, jeolojik ve yeryüzünün (coğrafi çeşitlilik) mirasıdır (Nataraja, 2016).

---

¹ Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, 1. Genel Hükümler, Madde 2: Tanımlar, Paris, 17 Ekim 2003, MISC/2003/CLT/CH/14

Özellikle, UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesi olarak listelenen turistik yerler, turizm endüstrisini teşvik etmek için değerlendirilmektedir. UNESCO tarafından tanımlanan miras sınıflandırmalarına göre, dünya mirası üç kategoride sınıflandırılır: kültürel, doğal ve karışık (hem kültürel hem de doğal) miras. Dünya Miras Komitesi, yılda bir kez toplanmakta ve bir mülkün Bir Dünya Mirası Alanı olarak yazılıp yazılmadığına dair son sözü söylemektedir (Yang vd, 2010, 829). Akdamar Anıt Müzesi 13.04.2015 tarihinde Dünya Geçici Miras Listesine alınmıştır (Unesco.org,2017).

3. AKDAMAR KİLİSESİ'NİN TARİHSEL SÜREÇLERİ

Van İl merkezine 42 km. mesafede, Van Gölü kıyısına 4 km. uzaklıktaki Akdamar Adası üzerinde yer alan Kilise adanın kuzeydoğusunda kuruludur (Güney, 2000:110). Adaya Agh'tamar adının verilmesi halk arasında yaygın olan efsaneyle açıklanır. Tamar adında güzeller güzeli bir kıza aşık olan bir bey, her gece sevgilisini görebilmek için karadan Agh'tamar Adasına geçmiştir. Fırtınalı bir gecede dalgalarla boğuşurken son nefesinde Ah Tamar diye seslenmiş. Sevgilisinin gelmesini endişeyle bekleyen Tamar, boğulduğunu duyunca o da kederinden ölmüş ve ada o günden beri Ah Tamar (Agh'tamar) adını almıştır (Güney, 2000:111).

Akdamar Adasındaki yapıların oluşturulduğu dönemde yörede Abbasi halifeliğine bağlı bir krallık olan Vaspurakan yönetimi hüküm sürmekteydi. Vaspurakan Yönetimi 1021-1022 yıllarında Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1025) tarafından ortadan kaldırılmıştır. Böylece Akdamar Adası'ndaki saray işlevini yitirmiş ve bir manastıra dönüştürülmüştür. Akdamar Manastırı'nda yaşayan Başpiskopos I. David Thornikian, 1113 yılında katogikosluğunu² ilan etmiş, böylece Van Gölü çevresindeki piskoposlukların çoğunluğu Akdamar Katogikosluğu'na bağlanmıştır. 1113-1895 yılları arasında Akdamar Manastırı'nda 38 Katogikos görev yapmış ve Birinci Dünya Savaşı sırasında bu katogikosluk ortadan kalkmıştır (Van Kültür ve Turizm Envanteri,2006: 274).

Kars-Ani'nin başkent olduğu Ermeni Pakraduni Hanedanlığının ilk kralı olan I. Aşot'un tahta oturmasıyla Ermeni sanatında Ermeni Bagrad sülalesi önderliğinde bir rönesans dönemi başlatılmış ve 9. ve 10. yüzyıllarda birbiri ardına çeşitli kiliseler yaptırılmıştır. I. Gagik Vaspurakan kralı olunca (M.S. 904 - 938) çeşitli yapıların, özellikle kilise ve manastırların yapımına önem vererek Bagrad yönetimiyle adeta yarışmıştır. Bu yapılardan Akdamar Kilisesi en fazla tanınan ve yayınlara konu olanıdır (Öney,1996:12).

Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi, 908 tarihinde Vaspurakan Kralı olan I. Hacik Gagik Ardzruni tarafından 915-921 tarihleri arasında Mimar

---

² Katogikos; Doğu Hıristiyanlığı geleneğine bağlı bazı kiliselerde kilisenin başında bulunan kişi için kullanılan ünvanıdır.

Manuel'e bir saray kompleksinin kilisesi olarak yaptırılmıştır (Karaca, 2004:210).Manastır, değişik zamanlarda yapılmış bir kilise, iki şapel, iki jamatun, çan kulesi, keşiş hücreleri, mezarlık ve iskeleden oluşmaktadır (Karaca, 2004:212).

Günümüzde Adada bulunan saray ve limandan geriye hiçbir şey kalmamıştır. Saray Van Gölü sularının yükselmesi sonucu yok olmuş geriye sadece katedral kalmıştır. 1293 yılında kilisenin kuzeydoğusuna bir şapel inşa edilmiştir. Kilisenin kuzeydoğu köşesine 1296–1336 tarihlerinde ikinci şapel inşa edilmiştir. Batısındaki büyük jamatun 1763 tarihinde; güneyindeki çan kulesi 19. Yüzyılın başlarında ilave edilmiştir. Kuzeyindeki jamatunun ise, tarihi bilinmemekle birlikte kullanılan malzemeden yola çıkılarak 18. Yüzyıl sonu ile 19. Yüzyıl başlarında yapıldığı düşünülmektedir (Van Kültür ve Turizm Envanteri, 2006: 274).Yüzyıllar sonra kiliseye eklenen yeni yapıların sanatsal ve mimari kalitesi katedralin çok altında kalmıştır. Üstelik yeni yapılar dış cephenin kimi kısımlarını bazı rölyefleri görünmez hale getirecek şekilde örttüklerinden orijinal anıtın incelenmesine de engel olmuşlardır. 18. Yüzyılda kilisenin güney tarafına bir çan kulesinin inşasıyla daha büyük kayıplar meydana gelmiştir. Çan kulesinin eklenmesi Kral Gagik'in locasına çıkan Ortaçağ mimarisinde bir eşi daha olmayan merdivenin kaldırılmasını gerektirmiştir (Mnatsakanian, 2010:12).

Kilise, merkezi kubbeli, dört yapraklı yonca şeklinde haç plana sahiptir. Kubbeli ve kare kesitli orta mekânı, biri apsis işlevi gören yarım kubbelerle örtülmüş dört niş çevrelemektedir. Malzeme olarak; yapının payeleri, merkezi kubbe, üst örtüyü taşıyan sivri kemerler, kapılar, duvar nişleri, mazgal pencereler ve beden duvarlarının bazı kısımlarında kahverengi volkanik tuf taşından oluşan düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Beden duvarlarının çoğunluğu kabaca işlenmiş moloz taşla örülmüştür. Çapraz ve beşik tonozlar moloz taş malzeme ile oluşturulmuştur. Duvarların değişik yerlerinde düzgün kesme taş ve kaba yontu taş malzeme ile birlikte haç işlemeli mezar taşlarından oluşan şipoli malzeme de kullanılmıştır (Karaca, 2004: 210).

Kilise mimarisi yanı sıra dış cephelerdeki taş kabartma süslemelerle de dikkat çekmektedir. Bu kabartmalarda İncil ve Tevrat'tan alınmış çeşitli sahneler bulunmaktadır. Erken Hıristiyanlık dönemi simegelerinden; Fırıncı çırakları, Aslan inindeki Daniel, Yunus söylencesi, Davut ile Golyat gibi Eski Ahit'ten alınma konular, ayrıca havariler, peygamberler, azizler, tarihi kişilikler tam figür ya da madalyon içinde büstler halinde yer almıştır. Yine çeşitli hayvan figürleri ve Üzüm salkımlı friz ve bu friz içinde av sahneleriyle günlük yaşamdan sahneler yer almaktadır. Batı cephede Kral Gagik'i kilise maketini sunarken gösteren bir sahne yer almaktadır. Dört yöndeki alınlıklarda İncil yazarları boydan tasvirlerini görmek mümkündür (İpşiroğlu, 2007:28-29). Akdamar Kilisesinin yontu programı büyük ölçüde Ermenistan'daki feodal sülaleler tarihine ve Ermeni folklorüne dayanmaktadır (Mnatsakanian, 2010:16).

Akdamar Kilisesi'nin figürlü kabartmaları dolgun, fakat yassı yüzlüdür. Bu nedenle güneşte figürler bir heykel gibi canlanıp; gölgede ve puslu havalarda donuklaşıp silikleşirler. Bu özelliği nedeniyle İpşiroğlu (2007) eserinde, kiliseyi bir ışık yapısı olarak tanımlayarak, mimarının III.-VII. yüzyıl Sasaniler döneminde Zerdüş dinine bağlı İran coğrafyasında hakim olan güneş kültünden etkilendiğini ileri sürmüştür (İpşiroğlu, 2007:9; Değirmencioğlu, 2014:510). Akdamar Kilisesinde Erken Ermeni ve Sasani sanatında rastlanan stilize formların muhteşem bir bilgisi ortaya koyulmuştur. Akdamar, Ermeni sanatında elli yıl sonra Ani yapılarında idrak edilecek olan yeni bir yönü temsil etmektedir (Mnatsakanian, 2010:15).

Akdamar Kilisesi, özellikle yapı dışını çeşitli bordürler halinde kuşatan ve duvarların orta ve alt kısımlarında heykel zenginliğinde canlandırılan figürlü taş kabartmalarıyla ün yapmıştır. Yapı dışının zengin figürlü kabartmalarla dolu görünümünden sonra iç kısmın sadeliği zıtlık yaratır. İçte, çoğu silinmiş olan duvar resimlerinin kalıntıları görülür (Öney,1996:13-14). Anıtsal resimler ve mozaikler Ermeniler için yabancı olmasa da, Ermeni kiliselerinin iç dekorasyonunda Bizans'ta olduğu kadar önemli bir rol oynamaz. Fakat Akdamar Kilisesi'ndeki X. yüzyıldan kalma, Mesih'in hayatından sahneleri betimleyen duvar resimleri, Ermeni sanatçının bu sanat dalına duyduğu ilginin kalıcı bir kanıtıdır (Atiya,2005; Değirmencioğlu, 2014:508).

Akdamar Adasındaki yapılar, 1979 tarihinde 1. Derece arkeolojik ve doğal sit alanı olarak tescil edilerek koruma altına alınmıştır (Karaca, 2004:213). Kilise, 2005–2006 yıllarında restore edilmiş, 2007 yılında anıt müze olarak hizmete girmiştir (kulturvarliklari.gov.tr, 2016).

4. AKDAMAR ANIT MÜZESİ'NİN (KİLİSESİ) KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Müzeler, uygarlık tarihine ait her türlü objenin, bilimsel kurallar altında sergilenerek, halkın beğeni ve kültürel birikimini zenginleştiren, araştırmacıların çalışmalarını kolaylaştırıcı ve geliştirici tarihi verilerin gelecek kuşaklara aktarıldığı mekânlardır. Zengin tarih ve kültür birikimine sahip olan ülkemizde zaman içinde inşa edilen yeni müze binalarının yanı sıra günümüze ulaşan taşınmaz kültür varlıkları da restore edilmekte ve pek çoğu "müze" olarak ziyarete açılmaktadır Ülkemizde Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı 189 müze ve 131 düzenlenmiş ören yeri olmak üzere, ziyaret edilebilir 320 ünite aynı zamanda birer eğitim ve bilim kurumu olarak hizmet vermektedir (kulturvaliklari.gov.tr,2016). Bu çalışmada, Türkiye'de yer alan ve en çok ziyaretçi alan müze istatistikleri ve Doğu Anadolu turlarında en çok ziyaret edilen Müzelerden biri olan Akdamar Anıt Müzesi istatistikleri incelenmiştir.

Somut kültürel miras ziyaretçilerinin geliş amaçları ya kültürel ya da dini/hac amaçlı olmaktadır. Geliş amacına göre ziyaretçiler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Türkiye'ye Geliş amacına göre ülkesinden çıkış yapan ziyaretçiler, II. Çeyrek: Nisan - Haziran, 2015 – 2016 (tuik.gov.tr, 2016).

Geliş amacı	2015				2016			
	Çıkış yapan yabancı	(%)	Çıkış yapan vatandaş (yurtdışı ikametli)	(%)	Çıkış yapan yabancı	(%)	Çıkış yapan vatandaş (yurtdışı ikametli)	(%)
Toplam	9 637 458	100,0	1 113 893	100,0	6 330 571	100,0	1 164 464	100,0
<i>Gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler</i>	6 760 096	70,1	263 206	23,6	3 990 885	63,0	285 007	24,5
Akraba ve arkadaş ziyareti	702 117	7,3	678 658	60,9	747 092	11,8	671 736	57,7
Eğitim staj (1 yıldan az)	35 874	0,4	5 591	0,5	20 138	0,3	5 804	0,5
Sağlık ve tıbbi nedenler (1 yıldan az)	69 998	0,7	23 224	2,1	53 911	0,9	36 351	3,1
<i>Dini/hac</i>	40 493	0,4	430	0,0	31 602	0,5	-	-
Alışveriş	336 511	3,5	12 472	1,1	260 376	4,1	15 274	1,3
Transit	11 255	0,1	-	-	5 077	0,1	-	-
İş amaçlı (konferans, seminer, görev vb.)	585 085	6,1	63 221	5,7	451 852	7,1	87 365	7,5
Diğer	276 150	2,9	860	0,1	331 427	5,2	1 222	0,1
Berberinde giden	819 879	8,5	66 231	5,9	438 211	6,9	61 706	5,3

Tablo 1 incelendiğinde 2014 yılında “Gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler” amacıyla çıkış yapan yabancı sayısının 4.714.977 kişi, çıkış yapan vatandaş sayısının ise 264.029 kişi olduğu görülmektedir. 2015 yılı verileri incelendiğinde ise çıkış yapan yabancılarda (6.878.830) bir düşüş olduğu görülürken çıkış yapan vatandaş sayısında

(305.386) bir artış gözlenmektedir. “Dini/hac” amaçlı çıkışlara bakıldığında ise “Gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler” amaçlı çıkışların tersine çıkış yapan yabancılardaki artış dikkat çekmektedir. Genel olarak ziyaretçilerin geliş amaçları incelendiğinde ise Türkiye’ye gelen ziyaretçilerin 2015 yılında %70,1 ve 2016 yılında %63’ünün “Gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler” amacıyla geldikleri görülmektedir. Bu rakamlar bize kültürel mirasın ve kültürel miras turizminin öneminin arttığını açıkça göstermektedir.

Tablo 2: 2000–2014 Yılları Arasında Müze ve Ören yerlerimizin Ziyaretçi Sayıları (kulturvarliklari.gov.tr, 2016)

Yıllar	Ziyaretçi Sayısı	Yıllar	Ziyaretçi Sayısı
2000	6.887.344	2008	22.662.590
2001	7.590.138	2009	21.193.627
2002	14.268.186	2010	25.854.341
2003	13.987.747	2011	28.462.893
2004	13.015.486	2012	28.781.308
2005	18.384.865	2013	29.481.005
2006	16.086.050	2014	29.774.390
2007	18.048.674		

Tablo 2 incelendiğinde 2000 yılından 2002 yılına kadar ziyaretçi sayısında artış gözlenirken 2003 ve 2004 yıllarında ciddi bir düşüş gözlenmektedir. 2005 yılında tekrar artışa geçen ziyaretçi sayısı 2006 yılında tekrar düşmüştür. Turizm talebinin özelliklerinden biri de esnek olmasıdır (Kozak vd, 2010:64). Ülkemizde ve dünyada yaşanan krizler turizm sektörünü çok fazla ve anında etkilemektedir. Çeşitli krizlerle beraber turist sayılarında yıllar bazında artışlar ve düşüşler gözlenmektedir. 2012, 2013 ve 2014 yıllarında ise artışın devam ettiği görülmektedir. Bu paralelde müze ve ören yerlerine verilen önem yıllar itibariyle artmaya başlamıştır.

Tablo 3: 2015 Yılında En Çok Ziyaret Edilen 10 Müze (kulturvarliklari.gov.tr, 2016).

1	İstanbul Ayasofya Müzesi	3.466.638
2	İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi	3.252.524
3	Konya Mevlana Müzesi	2.337.850
4	İstanbul Topkapı Sarayı - Harem Dairesi	877.331
5	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	411.797
6	Ankara Cumhuriyet Müzesi	381.294
7	Antalya Demre Müzesi	364.529
8	Nevşehir Hacıbekaş Müzesi	363.457
9	Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi	272.814
10	İstanbul Kariye Müzesi	233.000

Tablo 3 incelendiğinde artan kültürel miras turizmine olan talep karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli uygarlıklara tanıklık etmiş somut kültürel miras unsuru olan anıt müzeler ile taşınır kültürel miras unsurlarının sergilendiği müzeler çok sayıda ziyaretçi olarak hem ülkenin köklü tarihinin ve kültürel yapısının turist aracılığı ile tanınmasını sağlamakta hem de ekonomiye katkılar sağlamaktadır. Teknolojik gelişmeler ile Dünyanın küçülmesi, turizm bilincinin ve kültürel miras turizminin giderek yaygınlaşması sonucu ziyaretçi rakamları önümüzdeki yıllarda da artmaya devam edecektir.

Tablo 4: 2015 yılı müze ve ören yerleri gelirleri (İlk 20 müze ve ören yeri) (dosimm.gov.tr).

Sr	İLİ	MÜZE ÖRENYERİ ADI	TOPLAM ZİYARETÇİ	TOPLAM GELİR
1	İSTANBUL	Ayasofya Müzesi	3.466.638	77.475.570
2	İSTANBUL	Topkapı Sarayı Müzesi	3.252.524	68.273.318
3	İZMİR	Efes Örenyeri	1.702.865	38.361.290
4	DENİZLİ	Pamukkale Hierapolis Örenyeri	1.731.271	28.692.725
5	NEVŞEHİR	Göreme Açık Hava Müzesi	975.712	16.305.825
6	İSTANBUL	Topkapı Sarayı – Harem Dairesi	877.331	10.408.770
7	ÇANAKKALE	Troia Örenyeri	491.205	7.598.245
8	NEVŞEHİR	Derinkuyu Yeraltı Şehri	422.043	7.501.385
9	NEVŞEHİR	Kaymaklı Yeraltı Şehri	413.142	6.720.225

10	ANTALYA	Aspendos Örenyeri	335.363	5.226.085
11	ANTALYA	Aziz (st.) Nikolaus Anıt Müzesi	364.529	4.370.895
12	İSTANBUL	İstanbul Arkeoloji Müzesi	411.797	3.775.045
13	MUĞLA	Bodrum Su Altı Arkeoloji Müzesi	207.610	3.767.835
14	ANTALYA	Myra Örenyeri	276.824	3.599.880
15	ANTALYA	Alanya Kalesi	320.882	3.369.915
16	ANKARA	Anadolu Medeniyetleri Müzesi	272.814	3.099.445
17	TRABZON	Sümela Manastırı	330.705	2.915.665
18	AKSARAY	İhlara Vadisi Örenyeri	395.095	2.874.215
19	İZMİR	Akropol Örenyeri	188.777	2.854.645
20	İSTANBUL	Kariye Müzesi	233.000	2.730.745

Tablo 4 incelendiğinde turizm gelirleri bağlamında en yüksek gelir getiren ilk 20 müze ve ören yerine ait istatistiki bilgiler görülmektedir. Türkiye tanıtım eksikliği gibi sebeplerden dolayı kültürel miras turizmi açısından yeterince bilinmemekle birlikte deniz turizmi daha çok tercih edilmektedir. Bununla beraber toplam turist sayılarına göre müze ve ören yerleri turist sayısı açısından başarılı bir skor yakalayabilmektedir. 2015 yılındaki turist sayısındaki düşüslere rağmen, tek başına Ayasofya ve Topkapı Sarayı azımsanmayacak bir turizm geliri yaratmaktadır. 3. Sırada yer alan Efes Ören Yeri ile 2. sırada bulunan Topkapı Sarayı arasındaki hem ziyaretçi sayısı hem de gelir sayısındaki büyük farkın nedeni olarak turistik amaçlı seyahatlerin genellikle İstanbul'a yapılması, hatta İstanbul'un Türkiye'den daha fazla tanınması bunun yanısıra Ayasofya'nın başlı başına hem Bizans hem de Osmanlı izlerini taşıyan çok ünlü ve eşsiz bir yapı olması, yine Topkapı sarayının yüzyıllar boyu hüküm süren Osmanlı İmparatorluğuna ev sahipliği yapması ve Türkiye ile Dünya'da Osmanlı hanedan hayatının çok merak edilir olması gibi sebepler sıralanabilir. Ayrıca Ayasofya Müzesi ile Topkapı Sarayı'nın konum olarak yakın olmaları, iki yapının aynı gün içinde arka arkaya ziyaret edilmesini sağlamaktadır.

Tablo 5: Van İli'nin Son 9 Yıllık Ziyaretçi İstatistiği

Yıllar	Yerli Ziyaretçi	Yabancı Ziyaretçi	Toplam
2008	283.542	43.908	327.450
2009	475.041	75.951	515.403
2010	583.697	83.219	666.916
2011	431.622	93.795	525.514
2012	179.312	25.945	205.257

2013	545.677	65.345	611.022
2014	660,394	186,981	847,375
2015	709,742	202,868	912,610
2016 (11 Aylık)	680,733	254,502	935,235

Kaynak: Van Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Tablo 5'e bakıldığında Van İli'nde son 9 yıllık dönemde konaklayan ziyaretçi sayıları görülmektedir. 2008 yılı itibari ile ziyaretçi sayılarında artış devam ederken 2012 yılında bir düşüş gözlenmektedir. Bu düşüşün nedeni 2011 yılında yaşanan Van depremidir. Van İli'nin tarih öncesi ve tarih sonrası dönemlerde birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olması ve tarihi ipekyolu güzergahı üzerinde bulunması, ziyaretçi gruplarının daha çok kültür ve kültürel miras turizmini tercih eden turistlerden oluşmasını sağlamaktadır. Turizm bir faaliyet olarak ekonomik, siyasi, doğal olaylardan anında etkilenmektedir. Van İli Türkiye'nin doğu bölgesinde yer alması sebebiyle yaşanan terör olaylarından etkilenmekte ve bu da önemli oranda turist akışının önüne geçmektedir. Bu durum tabloda yer alan ziyaretçi sayılarının düşük olmasının nedenlerinden en önemlisidir. Bunun yanısıra İran ile olan sınır komşuluğu, İranlı turistler için Van İlinin rekreasyon merkezli bir destinasyon olmasını sağlamıştır. İran'dan gelen yabancı turistin geliş nedeni büyük ölçüde alışveriş turizmidir ve kültürel miras turizmine katılımları düşüktür.

Tablo 6: Akdamar Anıt Müzesi'nin Son 10 Yıllık Ziyaret İstatistiği

YIL	Toplam Ziyaretçi	YIL	Toplam Ziyaretçi
2006	0	2011	61.358
2007	29.781	2012	27.187
2008	30.247	2013	41.348
2009	25.167	2014	78.996
2010	52.853	2015	63.917

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Strateji Geliştirme Bütçe ve Gelirler Müdürlüğü.

Tablo 6 incelendiğinde son on yılda Akdamar Kilisesi Anıt Müzesi'ni ziyaret eden turist sayıları görülmektedir. 2005 ve 2006 yıllarında müze yenileme çalışmaları nedeniyle kapalı olduğundan ziyaretçi almamıştır. 2007 yılı itibari ile

müze tekrar ziyaretçi almaya başlamıştır. 2008 yılı itibari ile her yıl eylül ayının ikinci pazarı düzenlenen Ermeni ayinleri ile ziyaretçi sayılarında artış meydana gelmiştir. Özellikle 2010 ve 2011 yıllarında ciddi artış söz konusu iken 2011 yılının ekim ayında gerçekleşen Van depremi sonucu 2012 yılında ziyaretçi sayısında büyük bir düşüş meydana gelmiştir. 2013 yılı itibari ile yine yükselen ziyaretçi sayısı son on yıllık dönemde en yüksek skorunu 78.996 ile 2014 yılında yapmıştır.

SONUÇ

Kültür farklı toplumların yaşamlarından kesitlerin öğrenilmesi ve devamının sağlanması açısından önemli bir olgudur. Özellikle Anadolu, asırlar boyunca çeşitli uygarlıkların birbirinin ardından yerleşmesi sonucu kültür ve kültürel miras açısından zengin bir yer olmuştur. Yapılan kazılar sonucu elde edilen bulgular ve yenileme çalışmaları sonucu kültür mirası olan eserler gün yüzüne çıkarılmış ve geçmişte yaşayan toplumlar hakkında bizlere ipuçları vermiştir.

İnsanların değişen seyahat algıları günümüzde kültürel miras turizmi kavramını ortaya çıkarmış ve geçmiş toplumlara tanıklık eden eserler günümüzde yaşayan insanların ilgisini çekerek, yeni yönelimlerin hedefi haline gelmiştir. Bu bağlamda zengin tarihi yapıya sahip olan Anadolu kültürel miras turizmi için önemli bir merkezdir.

Akdamar Anıt Müzesi (Kilisesi) kültürel miras turizmi kapsamında özellikle doğu turlarında vazgeçilmez bir ziyaret noktasıdır. Ermeni kültür ve mimarisinin önemli yapılarından biri olan müze günümüzde çokça ziyaretçi ağırlamakta ve bu anlamda Türkiye turizmine katkılar sağlamaktadır. Ziyaretçi verilerine bakıldığında azımsanmayacak bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir.

2015 yılında Van İli'nin genel olarak aldığı ziyaretçi sayısı 912.610 iken Akdamar Anıt Müzesi'ni ziyaret eden ziyaretçi sayısı 63.917'de kalmıştır. Akdamar Anıt Müzesi'ni ziyaret eden kişi sayısının, Van İli'nde konaklayan kişi sayıları baz alındığında neden genel toplama göre düşük kaldığı konusunda bir kaç düşünce sunulabilir. Akdamar Anıt Müzesi'nin Akdamar Adası'nda yer alması ve iklim şartlarının Van Gölü üzerindeki gidiş geliş güzergahını etkilemesi sonucu turistik hareketlerin mevsimselleşmesi öncelikli neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzun ve yağışlı geçen sonbahar ve kış mevsimlerinde Akdamar Adası'nı ziyaret etmek genellikle tercih edilmeyen bir durumdur. Bir başka sebep olarak Van'ın yabancı ziyaretçi olarak İran pazarına sahip olması, İran'dan önemli ölçüde ziyaretçi akışı bulunması fakat İranlı ziyaretçilerin daha çok rekreatif bir faaliyet olan alışveriş turizmini tercih etmeleri gösterilebilir. Yine iş amaçlı ziyaretçilerin bir yada iki geceyle sınırlı kalan konaklamalarda iş yoğunluğu gibi

sebeplerle, kültürel miras turizmine katılma konusunda zaman sıkıntısı yaşamaları başka bir neden olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bir başka önemli sebep olarak yine Türkiye'nin deniz-kum-güneş turizmi potansiyelinin fazla olması ve bu bağlamda yerli ziyaretçilerin yıllık tatillerini dinlenerek geçirmek istemeleri sonucu deniz turizmini tercih etmeleri gösterilebilir. Bu durum zaten sınırlı bir ziyaret dönemine sahip olan Akdamar Adası'nın yaz aylarında ziyaretçi oranlarının düşük kalmasına neden olabilmektedir. Yine kültür turizmine katılan ziyaretçi gruplarının daha eğitilmiş, öğrenmeye açık ve genellikle 3. yaş turizmi grubundan oluşması ziyaretçi sayılarındaki düşüşün nedeni olarak düşünülebilir.

Kültürel miras turizmi açısından önemli bir yapı olan ve UNESCO tarafından Dünya Geçici Kültürel Mirası Listesine alınan Akdamar Anıt Müzesi'nin kültürel miras turizmi içinde önemi göz ardı edilmeyecek seviyededir. Türkiye turizmi ve kültürel miras turizmi açısından bakıldığında her türlü politik etkilenmelere rağmen ciddi oranda ziyaretçi alan bu yapının tanıtımlarının daha fazla yapıp öneminin vurgulanarak UNESCO Kültürel Miras Listesine alınması ve ziyaretçi sayısının artırılması yolunda tüm kamu kurumlarının, yerel yönetimlerin ve sivil toplum örgütlerinin işbirliği içinde çalışması önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Gülpınar ve Eyup Artvinli (2011), Effects of Turkish Railway Museums On Cultural Tourism, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 19, pp. 131–138.
- Atiya, S.A. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev. N. Hiçyılmaz), İstanbul: Doz Yayınları.
- Bahçe, A. (2009). Kırsal Gelişimde Kültür (Miras) Turizmi Modeli, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 25, 2009.
- Bayhan, N. (2008). Kültürün gücü mü, gücün kültürü mü?. 23 Temmuz 2008, <http://www.arkitera.com.tr>.
- Borg, Jan van der, Paolo Costa ve Giuseppe Gotti, (1996), Tourism in European Heritage Cities, *Annals of Tourism Research*, Vol. 23, No. 2, pp.306-321.
- Dallen J.T. ve S. W. Boyd (2006). Heritage Tourism in the 21st Century: Valued Traditions and New Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, 1:1, 2006, s. 1–16.
- Değirmencioglu, Ö.(2014). *İsa Peygamber ve Anadolu İkonografisi*, Ankara: Detay Yayıncılık.

- Demir, B. (2008). Türkiye'de Kentleşmenin Kentsel Kültürel Mirasa Etkileri, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2008.
- Emir, Oktay ve Ali Avan (2010). "Yabancı Turistlerin Satın Alma Karar Sürecinde Kültürel Varlıkların Etkisi: Konya Örneği", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.24, s.203-219.
- İpşiroğlu, M.Ş. (2007) Işıkla Canlanan Duvarlar Ahtamar Kilisesi, (Çev. A. Yalınız), İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- Gülcan, Bilgehan (2010). "Türkiye'de Kültür Turizminin Ürün Yapısı ve Somut Kültür Varlıklarına Dayalı Ürün Farklılaştırma İhtiyacı", İşletme Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2 S.1, s.99-116.
- Güney, Ç. (2000). Akdamar Adası ve Kilisesi, Travel Dergisi, Sayı 50, İstanbul.
- Karaca, Y.(2004). Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları, Yüzüncü yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kozak, Nazmi vd.(2010). Genel Turizm, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Macdonald, R. ve Joliffe, L. (2003). "Cultural Rural Tourism Evidence from Canada", Annals of Tourism Research, 30–2:308.
- Mnatsakanian, Stepan (2010). "Ahtamar: Ortaçağ Ermeni Mimarlığının Mücevheri", Derleyen: Ara Sarafian-Osman Köker, İstanbul: Bir zamanlar Yayıncılık.
- Nataraja T.C., Cultural Heritage Tourism In India,https://www.academia.edu/4284484/Cultural_Heritage_Tourism1, Erişim Tarihi: 29.12.2016
- Öney, G. (1996). Hıristiyan ve İslam Dünyasını Kaynaştırın Akdamar Kilisesi, Sanatsal Mozaik Dergisi, Sayı 6, Eko Basım ve Yayıncılık, İstanbul.
- Tansuğ, A. (2008). Kültürel Miras mı, Kültürel Varlık mı?. 18 Temmuz 2008, <http://www.cekulvakfi.org.tr>
- Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri (2006). Tarihsel Değerler, İstanbul: Van Valiliği Yayınları.
- Yang, Chih-Hai, Hui-Lin Lin ve Chia-Chun Han (2010). Analysis of international tourist arrivals in China: The role of World Heritage Sites, Tourism Management 31, pp. 827-837.

- Yeter, E. (2008). Kentsel Gelişme ve Kültür Değerleri, İstanbul: Tarihi Kentler Birliği Yayını.
- Yılmaz, Ö.Ö. (2005). Türkiye'de Kültürel Mirasın Sorunları ve Yönetimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43336/muze-istatistikleri.html>, Erişim Tarihi: 09.05.2016.
- <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43336/muze-istatistikleri.html>, Erişim Tarihi, 21.09.2016.
- <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=tr>, Erişim Tarihi: 21.09.2016.
- <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21532>, Erişim Tarihi: 21.09.2016.
- URL: <http://www.fortuneturkey.com/dunya-turizm-geliri-yuzde-37-artti12192#popup>, Erişim tarihi: 10.01.2017
- URL: http://www.tuik.gov.tr/basinOdasi/haberler/2016_16_20160210.pdf, Erişim tarihi: 10.01.2017
- URL: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,137897/akdamar-anit-muzesi-kilisesi-van-2015.html>, Erişim Tarihi: 21.09.2016.
- URL: <http://www.dosimm.gov.tr/assets/documents/ilk-20-gelir.pdf>, Erişim Tarihi : 11.01.2016

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 24.03.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 09.06.2017

Mardin Artuklu Üniversitesi Öğrenci Profili ve Harcama Analizi

Engin İŞ*
Suphi BALCI**
Mehmet Selman KAYAN***

Öz

Bu çalışmada Mardin Artuklu Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin aylık gelir ve harcamalarını belirlemek ve bu sayede şehir ekonomisine olan katkısını ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmada nicel desenli betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evreni, 2016-2017 öğretim yılında Mardin Artuklu Üniversitesinde kayıtlı 7582 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklem grubunu Mardin Artuklu Üniversitesine kayıtlı öğrenciler arasından basit random örnekleme yöntemiyle seçilen 287 öğrenci oluşturmaktadır. Belirlenen amaçlara ulaşmak amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen anket formu kullanılmıştır. Araştırmanın veri analizinde betimsel istatistikler ile t-testi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda; en fazla harcamanın gıda ve barınmada olduğu, kültürel/sosyal etkinliklere çok fazla harcamanın olmadığı, şehrin yaşanabilir, ekonomik bir şehir olduğu görüşleri ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mardin, Artuklu Üniversitesi, Harcama Analizi*

Mardin Artuklu University Student Profile and Expenditure Analysis

Abstract

The purpose of this study is to determine the monthly incomes and expenses of the students attending Mardin Artuklu University and examine their contributions to the city economy. Descriptive survey model is used in this quantitative study. The population of the study is composed of 7582 students attending Mardin Artuklu University in the academic year of 2016-2017. The study sample consists of 287 students selected through random sampling from different faculties. As the data collection tool, a survey form developed by the researchers is used. Descriptive statistics and t-test are employed in the analysis of the data. The results show that students spend their money on food and accommodation the most, cultural/social activities the least and it is also found that the city (Mardin) is both liveable and economical.

Keywords: *Mardin, Artuklu University, Expenditure Analysis*

---

* Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, EYTPE Bölümü, mozaik47@gmail.com

** Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, EYTPE Bölümü, suphibalci@gmail.com

*** Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, EYTPE Bölümü, selmankayan@gmail.com

Giriş

Bölgesel ve yerel çapta faaliyet gösteren birçok işkolunun ticari faaliyet yürütmeleri ülkemizin ekonomisinin gelişimine ve canlanmasına öncülük etmektedir. Bu ekonomik işleyiş, birçok yerin bu işlevleri ve ekonomiye sundukları iş kollarıyla anılmaya başlamışlardır. Tam anlamıyla ticari bir amaç doğrultusunda kurulmayan eğitim sektörüne ait kuruluşlar da içinde buldukları bölgelere çok ciddi ekonomik getiriler sağlayabilmektedirler. Üniversiteler ekonomiyi canlandıran kuruluşların en başında gelmektedir. Avrupa ülkelerinde 20. yüzyılın ortalarından sonra üniversitelerin ekonomik canlılık getirme öngörüsüyle gelişmemiş bölgelerde bu kuruluşlar yaygınlaştırılarak o bölgelerin gelişimine katkı sunması beklenmiştir (Özyaba, 1999).

Belli endüstri kollarının buldukları bölgelerin ekonomik varlıklarına doğrudan etki etmeleri gibi üniversiteler de buldukları bölgeler için ekonomik canlılık ve istikrar vesilesi olarak kuruldukları bölgeye etki ettikleri ifade edilebilir. Turizm sektöründe turistlerin bölge ekonomilerine yaptıkları katkının bir benzerini üniversite öğrencilerinin buldukları şehirlere yaptıkları düşünülebilir. (Aydemir, 1994).

Üniversitelerin kuruldukları bölgelere hem sosyo-kültürel hem de ekonomik katkılar sağladığı aşikârdır. Yerel ekonomiyi kalkındırmasına ek olarak üniversiteler, yeni finans kaynaklarının da ortaya çıkmasını sağlar. Bir taraftan bölgede sosyal yaşam kalitesi artarken diğer taraftan ekonomik istikrar sağlanır. Böylelikle üniversiteler sayesinde sosyolojik bakımdan gelişme, ekonomik bakımdan da kalkınma sağlanmış olur (Demireli ve Taşkın, 2013). Üniversitelerin son zamanlarda büyük merkezi yerlerden farklı olarak daha küçük yerleşkelere kurulmasıyla, bu küçük yerleşkelerin bilimsel bilgiye ve hizmetlere ulaşmasının yanı sıra ekonomik açıdan gelişimlerine de katkı sağlanması amaçlanmıştır (Tösten, Anık ve Kayan, 2017).

İlgili literatür incelendiğinde üniversitelerin buldukları şehrin ekonomisine olan katkıları üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır (Tösten vd., 2017; Yılmaz ve Kaynak, 2011; Yaylalı, Özer ve Dilek, 2012; Výrostová ve Výrost, 2007; Selçuk, 2012; Özer ve Çalmaşur, 2010; Ergun, 2014; Tösten, Çenberlitaş ve Gökoğlan, 2013; Ascani, Crescenzi ve Iammarino, 2012; Akçakanat, Çarıkçı ve Dulupçu, 2010; Akengin ve Kaykı, 2013). Yapılan araştırmalar sonucunda üniversitelerin buldukları bölgelere doğrudan ve dolaylı olarak birçok katkısının olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı bu çalışma bölge ekonomilerinin ve sosyal hayatın gelişimi açısından önemli etkileri olan üniversite öğrencilerinin, okudukları üniversitenin bulunduğu bölgedeki yerel ekonomiye nasıl bir katkı sunduklarını ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan

araştırmada üniversite öğrencilerinin harcamaları incelenmiş olup elde edilen bu veriler doğrultusunda yerel işletmecilere, yerel yöneticilere, yerel halka ve yatırım sahiplerine öneriler sunulmuştur.

Araştırmanın Modeli

Araştırmada nicel desenli betimsel tarama modelindedir. Tarama araştırması, bir grubun belirli özelliklerini belirlemek için verilerin toplanmasını amaçlayan çalışmalara tarama (survey) araştırması denir (Büyüköztürk ve diğerleri, 2014:14).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, 2016-2017 öğretim yılında Mardin Üniversitesinde kayıtlı 7582 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini Mardin Üniversitesine kayıtlı öğrenciler arasından basit random yöntemiyle seçilen 287 öğrenci oluşturmaktadır.

Veri Toplama Aracı ve Verilerin Toplanması

Belirlenen amaçlara ulaşmak amacıyla ölçme aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen anket formu kullanılmıştır. Anket formu kişisel bilgiler, gelir durumu, gider kalemleri ve ziyaretçi bilgileri olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır.

Verilerin Çözümlemesi

Araştırmanın veri analizinde betimsel istatistikler kullanılmıştır. Araştırma kapsamında toplanan 287 verinin tamamı analize tabi tutulmuştur. Betimsel istatistiklerden yüzde ve frekans değerleri ile genel olarak aylık harcama miktarının aritmetik ortalamasına bakılmıştır. Ayrıca öğrencilerin aylık harcamalarının cinsiyete göre anlamlı bir fark gösterip göstermediğini ortaya koymak için t-testi kullanılmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Bu bölümde araştırmaya katılan öğrencilerin harcama kalemleri, harcama maliyetleri ve sonuçları yorumlanmıştır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyetlerine ve yaşadıkları şehre ilişkin betimsel istatistikler Tablo 1.'de verilmiştir.

Tablo 1.
Öğrencilerin Cinsiyetlerine ve Yaşadıkları Şehre İlişkin Çapraz Tablo

Cinsiyet	Şehir		Toplam
	Mardin	Diğer	
Kadın	62 %30.2	143 %69.8	205 %71.4
Erkek	18 %22	64 %78	82 %28.6
Toplam	80 %27.9	207 %72.1	287 %100

Araştırmaya katılan öğrencilerin %71.4'ü kadındır. Kadın öğrencilerin %30.2'si Mardin'de, % 69.8'i ise Mardin ili dışında yaşamaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin %28.6'sı erkektir. Erkek öğrencilerin %22'si Mardin'de yaşarken, %78'i bu ilin dışında yaşadıklarını belirtmiştir. Araştırmaya katılan tüm öğrencilerin %27.9'u Mardin'de yaşarken, bu ile okumak için dışarıdan gelen öğrencilerin oranı ise %72.1'dir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin barınma yerlerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 2.'de verilmiştir.

Tablo 2.
Öğrencilerin Barınma Yerlerine İlişkin Bilgiler

Barınma Yeri	F	%
Kiralık ev	83	28.9
Kredi ve Yurtlar Kurumu	139	48.4
Özel Yurt	17	5.9
Ailesi ile	48	16.8
Toplam	287	100

Tablo 2. incelendiğinde öğrencilerin çoğunluğunun Kredi ve Yurtlar Kurumu'nda kaldıkları görülmektedir (%48.4). Bunu sırasıyla kiralık evde kaldıklarını belirten öğrenciler (%28.9), ailesi ile kalanlar (%16.8) ve özel yurttan kalanlar (%5.9) izlemektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin aylık gelir durumlarına ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3.'te verilmiştir.

Tablo 3.
Öğrencilerin 2016-2017 Öğretim Yılı Aylık Gelir Durumları

Gelir Durumu	F	%
0 – 300	27	9.4
301 – 600	190	66.2
601 – 900	55	19.2
901 – 1200	15	5.2
Toplam	287	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin %66.2'sinin gelirinin 301 ile 600 ₺ arasında olduğu tespit edilmiştir. 601 ile 900 ₺ arasında gelire sahip öğrenciler %19.2'dir. Öğrencilerinin çok azının (%5.2) geliri 901 ile 1200 ₺ arasındadır. 301 ₺'nin altında gelire sahip olduğunu belirten öğrencilerin de çok fazla olmadığı görülmektedir (9.4). Öğrencilerin büyük çoğunluğunun (%85.4) ortalama gelirinin 301 ile 900 ₺ arasında değişmesinde KYK'dan aldıkları kredi veya bursların önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin aylık gelir kaynaklarına ilişkin betimsel istatistikler Tablo 4.'te verilmiştir.

Tablo 4.
Öğrencilerin 2016-2017 Öğretim Yılı Aylık Gelir Kaynakları ve Ortalamaları

Gelir Kaynağı	F	$\bar{X}$
Aile	230	259 ₺
Burs	223	402.4 ₺
İş	12	445.8 ₺

Tablo 4. incelendiğinde ailesinden aylık gelir aldığını belirten 230 öğrenci olduğu ve bu öğrencilerin ailelerinden elde ettikleri aylık gelir ortalama 259 ₺'dir. Aileden geliri olmadığını belirten 57 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrenciler ortalamaya dâhil edildiğinde aile gelir ortalaması 207.56 ₺'ye düşmektedir. 223 öğrencinin burs veya kredi alabildiği ve buradan sağladıkları ortalama aylık gelirin 402.4 ₺ olduğu görülmektedir. Burs almayan 64 bu ortalamaya dâhil edildiğinde aylık ortalama burs veya kredi miktarı 312.68 ₺'ye düşmektedir. Bir işte çalışan ve buradan geliri olan öğrenci sayısı 12'dir. Çalıştıkları işten ortalama 445.8 ₺ gelir elde etmektedirler. Ancak öğrencilerin çoğu bir işte çalışmadıklarından öğrencilerin tümü bu ortalamaya dâhil edildiğinde iş geliri ortalaması 18.64 ₺ ye düşmektedir. Öğrencilerin gelir kaynakları incelendiğinde en yüksek katkıyı burs veya kredilerin sağladığı görülmektedir. Aileler gelir kaynağı olarak ikinci sırada yer almaktadır. Bir işte çalışma imkânı olan öğrenci sayısı az olduğundan olsa gerek, öğrencilerin işten elde ettikleri ortalama gelir çok düşük düzeylerde kalmaktadır. Öğrencilerin toplam aylık gelir ortalaması ise 538.89 ₺'dir. Tablo

2.'de de görülebileceği gibi 301 ile 600 ₺ arasında gelire sahip öğrenciler %66.2 ile ilk sırada yer almaktadır.

Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirlerinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği incelemek için bağımlı değişkene ilişkin ölçümlerin her iki grupta da normal dağılıp dağılmadığı test edilmiş ve verilerin normal dağıldığı görülmüştür (kadınlarda Skewness= .601, Kurtosis= .962; erkeklerde Skewness= .713, Kurtosis= .367). Öğrencilerin aylık gelirlerinin cinsiyete göre t-testi sonuçları Tablo 5.'te verilmiştir.

Tablo 5.
Öğrencilerin Aylık Gelirlerinin Cinsiyete Göre T-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
Kadın	205	527.61	182.76	285	-1.63	.105
Erkek	82	567.07	193.24			

Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirleri cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.105$). Kadın öğrencilerin aylık ortalama gelirleri ($\bar{X}=527.61$), erkek öğrencilerin aylık ortalama gelirlerinden ($\bar{X}=567.07$) 39.46 ₺ daha düşük olduğu görülmektedir.

Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirlerinin yaşadıkları şehre göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği incelemek için bağımlı değişkene ilişkin ölçümlerin her iki grupta da normal dağılıp dağılmadığı test edilmiş ve verilerin normal dağıldığı görülmüştür (Mardin'de Skewness= .568, Kurtosis= .508; diğerlerinde Skewness= .803, Kurtosis= .804). Öğrencilerin aylık gelirlerinin yaşadıkları şehre göre t-testi sonuçları Tablo 6.'te verilmiştir.

Tablo 6.
Öğrencilerin Aylık Gelirlerinin Yaşadıkları Şehre Göre T-Testi Sonuçları

Yaşanılan Şehir	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
Mardin	80	513	218.90	285	-1.32	.190
Diğer	207	548.89	171.66			

Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirleri yaşadıkları şehre göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.190$). Mardin'de yaşayan öğrencilerin aylık ortalama gelirleri ($\bar{X}=513$), diğer şehirlerde yaşayan öğrencilerin aylık ortalama gelirlerinden ($\bar{X}=548.89$) 35.89 ₺ daha düşük olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin aylık gider durumlarına ilişkin betimsel istatistikler Tablo 7.'de verilmiştir.

Tablo 7.
Öğrencilerin 2016-2017 Öğretim Yılı Aylık Gider Durumları

Gider Durumu	F	%
0 – 300	15	5.2
301 – 600	158	55.1
601 – 900	102	35.5
901 – 1200	12	4.2
Toplam	287	100

Öğrencilerin %5.2 gibi az bir kısmı 300 ₺ ve altında harcama yaptıklarını belirtmişlerdir. Giderinin 301 ile 600 ₺ arasında olduğunu belirtenlerin oranı %55.1 iken, %35.5'i 601 ile 900 ₺ arasında harcama yaptıklarını belirtmiştir. 901 ₺ ve üzeri harcama yapanların ise %4.2'de kaldığı görülmektedir. 601 ₺ üzeri gelire sahip öğrencilerin oranı %24.4 iken, bu miktarın üzerinde harcama yapan öğrencilerin oranı % 39.7'dir. Dolayısıyla öğrencilerin belli bir bölümünün giderlerinin gelirlerinden daha fazla olduğu söylenebilir.

Öğrenci giderlerinin harcama gruplarına dağılımı Tablo 8.'de verilmiştir. Tablo 8. incelendiğinde barınma gideri olduğunu belirten 245 öğrenci olduğu ve bu öğrencilerin barınmaya aylık ortalama 237.88 ₺ harcadıkları görülmektedir. Barınma gideri olmadığını belirten 42 öğrenci de bu ortalamaya dâhil edildiğinde, öğrencilerin genel olarak barınmaya harcadıkları miktar 203.07 ₺ olmaktadır. 264 öğrencinin gıda harcaması yaptığı ve bu harcama miktarının aylık 97.02 ₺ olduğu görülmektedir. Gıda gideri olmayan 23 öğrenci bu ortalamaya dâhil edildiğinde öğrencilerin aylık ortalama gıda gideri miktarı 89.25 ₺'ye düşmektedir. Öğrencilerin 1'i hariç tamamı ulaşım giderlerinin olduğu belirtmişlerdir. Öğrencilerin aylık ortalama ulaşımın gideri 81.58 ₺'dir. Ulaşım gideri olmadığını belirten 1 öğrenci de ortalamaya dâhil edildiğinde bu miktar 81.29 ₺ olmaktadır. Eğitim harcaması yaptığını belirten 267 öğrenci vardır. Bu öğrencilerin eğitim gideri olarak aylık ortalama 58.05 ₺ harcadıkları görülmektedir. Eğitim harcaması olmadığını belirten 20 öğrenci de bu ortalamaya dâhil edildiğinde öğrencilerin genel olarak eğitim gideri aylık 54.01 ₺ olmaktadır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin aylık gider kalemlerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 8.'de verilmiştir.

Tablo 8.
Öğrencilerin 2016-2017 Öğretim Yılı Aylık Gider Kalemleri ve Ortalamaları

Gider Kalemleri	F	$\bar{X}$
Barınma gideri	245	237.88 ₺
Gıda gideri	264	97.02 ₺
Ulaşım gideri	286	81.58 ₺
Eğitim gideri	267	58.05 ₺
Eğlence gideri	186	57.51 ₺
Giyim gideri	217	85.90 ₺
Sağlık gideri	142	44.93 ₺
Diğer giderler	75	94.60 ₺

186 öğrenci eğlence gideri olduğunu belirtmiştir. Öğrenciler tarafından eğlenceye ayrılan aylık ortalama miktar 57.51 ₺'dir. Bu ortalamaya eğlenceye para harcamadığını belirten 101 öğrenci dâhil edildiğinde ortalama 37.27 ₺'ye düşmektedir. Giyim için harcama yapan öğrenci sayısı 217 ve aylık ortalama miktarı 85.90 ₺'dir. Giyim harcaması yapmadığını belirten 70 öğrenci bu ortalamaya dâhil edildiğinde bu miktar 64.95 ₺'ye düşmektedir. 142 öğrenci sağlık giderinin olduğunu belirttiği ve bu kaleme aylık 44.93 ₺ harcadıkları görülmektedir. Sağlık harcaması yapmadığını belirten 145 öğrenci de dâhil edildiğinde, sağlık için harcanan aylık miktar 22.23 ₺ olmaktadır. Sigara, kuaför, iletişim ücretleri, özel kurs ve spor faaliyetleri gibi diğer giderleri olduğunu belirten öğrenci sayısının 75 olduğu görülmektedir. Diğer giderler kalemi altında yapılan aylık ortalama harcama miktarı 94.60 ₺'dir. Böyle bir harcama yapmadığını belirten 212 öğrenci ortalamaya dâhil edildiğinde, bu miktar 24.72 ₺'ye düşmektedir.

Öğrencilerin genel olarak en çok barınmaya, gıdaya ve ulaşım; en az ise eğlenceye, sağlığa ve diğer giderlere para harcadıkları görülmektedir. Öğrencilerin toplam aylık gider ortalaması ise 576.78 ₺'dir. Tablo 6.'da da görülebileceği gibi 301 ile 600 ₺ arasında gidere sahip öğrenciler %55.1 ile ilk sırada yer almaktadır.

Öğrencilerin toplam ortalama aylık giderlerinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği incelemek için bağımlı değişkene ilişkin ölçümlerin her iki grupta da normal dağılıp dağılmadığı test edilmiş ve verilerin normal dağıldığı görülmüştür (kadınlarda Skewness= .408, Kurtosis= -.012; erkeklerde Skewness= .453, Kurtosis= .163). Öğrencilerin aylık giderlerinin cinsiyete göre t-testi sonuçları Tablo 9.'de verilmiştir.

Tablo 9.
Öğrencilerin Aylık Giderlerinin Cinsiyete Göre T-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
Kadın	205	570.72	195.42	285	-.843	.400
Erkek	82	591.95	185.75			

Öğrencilerin toplam ortalama aylık giderleri cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.400$). Kadın öğrencilerin aylık ortalama giderleri ($\bar{X}=570.72$), erkek öğrencilerin aylık ortalama giderlerinden ($\bar{X}=591.95$) 21.23 ₺ daha düşük olduğu görülmektedir.

Öğrencilerin toplam ortalama aylık giderlerinin yaşadıkları şehre göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği incelemek için bağımlı değişkene ilişkin ölçümlerin her iki grupta da normal dağılıp dağılmadığı test edilmiş ve verilerin normal dağıldığı görülmüştür (Mardin’de Skewness= .513, Kurtosis= .008; diğerlerinde Skewness= .611, Kurtosis= -.212). Öğrencilerin aylık giderlerinin yaşadıkları şehre göre t-testi sonuçları Tablo 10.’da verilmiştir.

Tablo 10.
Öğrencilerin Aylık Giderlerinin Yaşadıkları Şehre Göre T-Testi Sonuçları

Yaşanılan Şehir	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
Mardin	80	524.19	229.17	285	-2.577	.011
Diğer	207	597.11	172.87			

Öğrencilerin toplam ortalama aylık giderleri yaşadıkları şehre göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p=.011$). Mardin’de yaşayan öğrencilerin aylık ortalama giderleri ($\bar{X}=524.19$), diğer şehirlerde yaşayan öğrencilerin aylık ortalama giderlerinden ($\bar{X}=597.11$) 72.92 ₺ daha düşük olduğu görülmektedir. Diğer şehirlerde yaşayan öğrencilerin toplam aylık giderlerinin Mardin’de yaşayan öğrencilerinkinden anlamlı olarak yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirleri ile toplam ortalama aylık giderleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelemek için ilişkili iki ölçüm setine ait fark puanlarının normal dağılıp dağılmadığı test edilmiş ve verilerin normal dağıldığı görülmüştür (Gelirde Skewness= .639, Kurtosis= .768; giderde Skewness= .409, Kurtosis= .014). Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirleri ile toplam ortalama aylık giderleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan bağımlı iki örnek t-testi sonuçları Tablo 11.’da verilmiştir.

Tablo 11.

Öğrencilerin Aylık Gelirleri ile Aylık Giderlerine Göre Bağımlı İki Örnek T-Testi Sonuçları

Aylık	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
Gelir	287	538.89	186.33	286	-3.461	.001
Gider	287	576.78	192.63			

Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirleri ile toplam ortalama aylık giderleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=.001$). Öğrencilerin aylık ortalama gelirleri ($\bar{X}=538.89$), aylık ortalama giderlerinden ($\bar{X}=576.78$) 37.89 ₺ daha düşük olduğu görülmektedir. Bu sonuç öğrencilerin her ay yaklaşık 37.89 ₺ borçlandığını ve eğitimlerini bu borç kaskacında sürdürdüklerini göstermektedir.

Mardin Artuklu Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilerin şehre yaptıkları yıllık ekonomik katkıya ilişkin betimsel istatistikler Tablo 12.'de verilmiştir.

Tablo 12.

Öğrencilerin Şehre Yaptıkları Yıllık Ekonomik Katkı

Toplam Öğrenci Sayısı	$\bar{X}$				Yıllık Toplam
	Aylık Gider	Şehirde Bulunma Süresi (Ay)	Yıllık Ziyaretçi Sayısı	Ziyaretçi Harcaması	
7582	576.78 ₺	9	2	74.63 ₺	40.490.002,96₺

Öğrenci sayısı olan 7582 ile ortalama aylık gider miktarı olan 576.78 ₺ çarpılmış ve öğrencilerin şehirdeki bir aylık toplam harcamaları tespit edilmiştir. Öğrenciler yıl içerisinde yaklaşık 9 ay bu şehirde yaşadıklarından çıkan aylık toplam harcama miktarı 9 ile çarpılmıştır. Böylelikle sadece öğrencilerin şehre yaptıkları yıllık ekonomik katkı miktarı (39.358.313,64 ₺) elde edilmiştir. Bir yıl içerisinde öğrencileri ziyaret etmek için şehre gelen kişi sayısı öğrenci başı yaklaşık 2 kişidir ve her bir ziyaretçinin Mardin'de yaptığı ortalama harcama 74.63 ₺'dir. Öğrenci sayısı 2 ile çarpılarak yıllık ziyaretçi sayısı (15.164) elde edilmiş ve elde edilen sayı 74.63 ₺ ile çarpılarak ziyaretçilerin yıl içerisinde şehre yaptıkları katkı (1.131.689,32 ₺) tespit edilmiştir. Öğrencilerin ve onları ziyarete gelenlerin yaptıkları tüm harcamaların Mardin'de yapıldığı varsayıldığında, Mardin ili ekonomisine olan yıllık katkısının toplam **40.490.002,96 ₺** olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmanın amacı, Mardin Artuklu Üniversitesi öğrencilerinin gelir-harcama ilişkisini, toplam harcamalarının gider kalemleri itibariyle dağılımını ve üniversite öğrencilerinin il ekonomisine katkısını araştırmaktır. Araştırma sonucunda öğrencilerin toplam aylık gelir ortalamasının 538.89 ₺, toplam aylık gider ortalamasının ise 576.78 ₺ olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin gelir ve giderleri arasındaki 37.89 ₺'lik farkın manidar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirleri ne cinsiyete göre ne de yaşadıkları şehre göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Öğrencilerin toplam ortalama aylık giderleri ise cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermezken, öğrencilerin yaşadıkları şehre göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Üniversite öğrencilerin şehrin ekonomisine yaptıkları yıllık katkı yaklaşık 40.490.002,96 ₺ olarak bulunmuştur.

Öğrencilerin toplam ortalama aylık gelirleri ile toplam ortalama aylık giderleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmuş olup öğrencilerin giderlerinin gelirlerinden daha yüksek (37.89 ₺) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç öğrencilerin tasarruf edemedikleri gibi eğitimlerini ekonomik olarak zor koşullar altında sürdürdüklerini ortaya koymaktadır. Öğrencilerin yaşam kalitesinin artırılması için üniversite tarafından daha fazla öğrenciye yerleşke içerisinde yarı zamanlı iş imkânının tanınması, burslar verilmesi, verilen burs miktarlarının artırılması, alanlarına göre özel sektör kuruluşları ile anlaşmalar yapılarak veya devlet kurumlarında iş imkânları oluşturularak, öğrencilerin çalışma şartlarının artırılması hem öğrencileri eğitimlerini ekonomik sıkıntılar altında sürdürmekten kurtaracaktır hem de yerel ekonomiye olan katkıyı daha da arttıracaktır.

İlgili literatürde harcama analizi üzerine yapılmış çalışmalardan Tösten, vd. (2017)'nin Siirt Üniversitesi'nde yaptıkları çalışmada öğrencilerin şehre olan mali katkısı aylık yaklaşık 6.532.500 ₺, yıllık ise yaklaşık 78.390.000 ₺ olarak hesaplanmıştır. Bu çalışmada Siirt Üniversitesi öğrencilerinin harcama kalemlerine bakıldığında en fazla harcamanın barınma, yiyecek-ıçecek ve giyimde olduğu; sosyal, kültürel ve sportif aktiviteler ile ilgili çok fazla harcamanın olmadığı anlaşılmıştır. Dulupçu ve Çarıkçı'nın (2007) 1.000 öğrenci ile Süleyman Demirel Üniversitesi'nde yaptıkları çalışmaya göre, üniversitede okuyan bir öğrenci ayda 493 ₺ civarında para harcamaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda Süleyman Demirel Üniversitesi'nde okuyan 19 bin 719 öğrenci Isparta ilinin aylık ekonomisine yaklaşık olarak 9,7 milyon TL'lik ekonomik katkı yaptığı ve 1 yılda öğrencilerin Isparta iline yaklaşık olarak 78 milyon TL tutarında katkı yaptıkları görülmüştür. Yapılan benzer çalışmalarda da öğrencilerin en fazla barınma ve gıda kalemlerine ödeme yaptıkları, şehirlerin gelişmişlik derecesine göre eğlence ve sosyal giderlerde farklılıklar oluştuğu ve şehir dışından gelenlerin giderlerinin daha fazla olduğu görülmüştür.

Üniversiteler buldukları bölgelerin ekonomik gelişmişliklerine göz ardı edilemeyecek ölçüde katkılar sunmaktadırlar. Ülkemizin ücra köşelerindeki yerleşim yerlerinde kurulan yüksekokullar gerek sosyal gerekse ekonomik açıdan buldukları bölgeler için can damarı konumunda oldukları ifade edilebilir. Yapılan çalışmada üniversitede okuyan öğrencilerin yaptıkları harcamalarla o bölgeye sağladıkları ekonomik fayda incelenmiştir. Aynı zamanda, öğrencilerin kendileriyle birlikte bölgeye çektikleri akraba, arkadaş vb. şekildeki insan kaynağı ayrıca üniversite bünyesinde yapılan organizasyonlar da düşünüldüğünde aslında üniversitelerin buldukları bölgelere yapılan araştırmada ölçülen etkiden çok daha büyük bir etki yaptığı söylenebilir.

Yapılan bu araştırmanın benzerlerinin ülkemizin farklı bölgelerindeki meslek yüksekokullarında, fakültelerinde ve üniversitelerinde yapılmasıyla elde edilen sonuçlar daha genellenebilir bir nitelik kazanacaktır. Bunun yanı sıra araştırmadan çok yönlü veriler elde edip daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak adına bölgede bulunan öğrencilerin ekonomik etkileşimde buldukları işletmeler ve hizmet kolları da bu çalışmaya dâhil edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akçakanat, T., Çarıkçı, İ., ve Dulupçu, M. A. (2010). Üniversite Öğrencilerinin Buldukları İl Merkezine Ekonomik Katkıları ve Harcama Eğilimleri: Isparta 2003–2009 Yılları Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010 (22).
- Akengin, H. ve Kaykı, A.(2013). Şehirleşme Üniversite İlişisine Bir Örnek: Gazimağusa, *Marmara Coğrafya Dergisi*.
- Ascani, A., Crescenzi, R., & Iammarino, S. (2012). Regional Economic Development: A Review. Interregionally Cohesive Neighborhoods (SEARCH) within the 7th European Community Framework Programme FP7-SSH -2010.2.2-1 (266834) European Commission.
- Aydemir, Saliha E. (1994), “Karadeniz Teknik Üniversitesinin Kent ve Bölge Ekonomisine Doğrudan ve Dolaylı Ekonomik Etkileri”, Bölgesel Kalkınma Sempozyumu, Trabzon, s.195–210.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. 18. Baskı Ankara: Pegem Akademi.
- Demireli, C. ve Taşkın, E. (2013). Üniversite Öğrencilerinin Buldukları Şehre Ekonomik Katkıları: Kütahya İl Merkezi Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37.
- Dulupçu, M., & Çarıkçı, İ. (2007). 2007 yılı öğrenci harcama eğilimleri, tutumları, sorunları ve en iyi tercihleri.
- Ergun, C. (2014). Üniversite ve Kent İlişkisi Üzerine Görüşler: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(31), 216-237.

- Özer, H., Akan, Y., & Çalmaşur, G. (2010). Atatürk Üniversitesi Öğrencilerinin Gelir-Harcama İlişkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 231-249.
- Özyaba, M. (1999). Kentsel gelişmede üniversitenin rolü: Uludağ Üniversitesi ve Bursa. *UMED Uludağ Üniversitesi Mezunlar Derneği 3. Geleneksel Mezunlar Buluşması*, 4-5.
- Selçuk, G. N. (2012). Atatürk Üniversitesi Öğrencilerinin Harcamalarının Analizi ve Erzurum Ekonomisine Katkısı/The Expenditure Analysis for the Students of Ataturk University and its Contribution to the Economy of Erzurum. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3).
- Tösten, R. , Çenberlitaş, İ., Gökoğlan, K. (2013). Dicle Üniversitesi Öğrenci Profili ve Harcama Analizi. *Elektronik Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5,10.
- Tösten, R., Anık, S., Kayan, M. S. (2017). Siirt Üniversitesi Öğrenci Profili ve Harcama Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4,17.
- Výrostová, V. - Výrost, T. (2007). Measuring The Role of Universities in Regional Development, *2nd Central European Conference in Regional Science, Slovak Republic*.
- Yaylalı, M., Özer, H., & Dilek, Ö. (2012). Selçuk Üniversitesi Seydişehir Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Gelir-Harcama İlişkisi ve Meslek Yüksekokulunun İlçe Ekonomisine Katkısı. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(13), 1-13.
- Yılmaz, M. K., ve Kaynak, S. (2011). Sosyo-ekonomik dönüşüm sürecinde üniversitelerin rolü ve yöre halkının üniversite'den beklentileri ile ilgili bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(4), 55-73.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / Received: 09.02.2017 • Kabul Tarihi / Accepted: 14.06.2017

Okul Öncesi 5-6 Yaş Grubu Çocukların Dileklerinin İncelenmesi

Sultanberk HALMATOV*

Emine KIZILTAŞ**

Öz

Bu araştırmada okul öncesi 5-6 yaş grubu çocuklarının dilekleri incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırmalar desenlerinden olgubilim kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu okul öncesi eğitim alan 5-6 yaşlarındaki çocuklar oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubunu seçkisiz olmayan örnekleme yöntemlerinden uygun örnekleme tekniği ile Ağrı ili merkez ilçede okul öncesi eğitim alan 10 okuldan seçilen 120 çocuk oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen görüşme formu kullanılmıştır. Araştırma sonucunda okul öncesi çocuklarının dileklerinin cinsiyete göre değiştiği tespit edilmiştir. Kızlar genellikle bencil, erkekler ise diğergam dileklerde buldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Dilek, Cinsiyet, Bencillik, Diğergamlık*

Investigation of Wishes of Pre-School Children 5-6 Age Group

Abstract

This paper analyzes wishes of pre-school children 5-6 age group. The paper uses phenomenology design, which is often used in qualitative research. The study group of the research is comprised of 5-6 year-old children attending preschool education institutions. Non-random sampling method was used in order to define the study group of the research. The participants are comprised of 120 children attending preschool education in 10 schools in central district of Agri province selected by suitable sampling technique among non-random sampling methods. Besides, interview form developed by the researchers was used as a data collection tool. The results of the research showed that the wishes of the preschool children differed by gender. The females usually made selfish wishes, while the males made altruistic wishes.

Keywords: *Wish, Gender, Selfishness, Altruism*

---

* Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sağlık Hizmetleri M.Y.O. Öğretim Üyesi, shalmatov@agri.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sağlık Hizmetleri M.Y.O. Öğretim Üyesi, ekiziltas@agri.edu.tr

---

1. GİRİŞ

Okul öncesi dönemde, çocukların gelişimleri için çok önemli olan çeşitli ihtiyaçları, güduları vardır. Bu ihtiyaç ve güdüler çocuklarda çok fazla doyurulmamış ve gerçekleşmemiş arzu ve eğilimlere yol açmaktadır. Buna karşılık erken dönemdeki çocukların içsel arzularını bekletme veya erteleme gibi kontrol mekanizmaları gelişmemiştir. Çocuklardaki isteklerin çokluğu, her isteğin anında karşılanamaması ve içsel kontrol mekanizmasının zayıflığı sonucunda hayaller ortaya çıkmaktadır (Vygotsky, 1966).

Bruner'e göre 6 yaş dönemi bilişsel gelişimin ikinci düzeyi olan imgesel döneme denk gelmektedir. Bu dönemde bilgi, imgelerle taşınmaktadır. Görsel bellek gelişmiştir ancak, çocuğun kararları dile değil, duyu organları yoluyla edindiği duysal etkilere dayalıdır. Herhangi bir nesneyi, olayı, durumu nasıl algıarlarsa zihinlerinde o şekilde canlandırmaktadırlar. Bu evrede çocuklar kendi algısal dünyalarının tutsağıdır. (Sinemoğlu, 2012). Bojovich (1995), 6-7 yaş gurubunun birçok olumsuz özellik taşıdığını ileri sürmüştür. Bu yaş dönemindeki çocuklarda huysuzluk, inatçılık, nazlanma, kaprisli olma gibi durumlar oldukça sık yaşanır. Çocuk genellikle kendi dediğini yaptırmak isteyen ve çevresindekileri isteklerine göre hareket etmelerini bekleyen durumdadır. Bu yaşlarda çocukların birçok ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçlardan bazıları karşılanabilirken, bazıları ise farklı sebeplerden dolayı karşılanamayabilir. Bu yüzden çocukların karşılanmayan istekleri hayallere ve dileklere dönüşür. Bir çocuğun neler hayal ettiğini ve ya ne dilediğini bilmek anne baba ve eğitimciler için önemli olabilir. Çocuğun ne dilediğinden, neleri hayal ettiğinden yola çıkarak çocuğun iç dünyası hakkında bazı ipuçları edinilebilir.

Ziryanova (2015), 6 yaş çocukların dileklerini yıllara göre değişip değişmediğini araştırmıştır. Çocuk dileklerini, *sihirli dilekler, kendisi için dilekler, ailesi ve ya yakınları için dilekler ve küresel dilekler* olmak üzere dört grupta toplamıştır. Araştırmanın ilk etabında (1992), çocuklar daha çok günlük hayatlarında ihtiyaç duydukları gerçek şeyleri örneğin, oyuncak, yiyecek gıda şeyleri daha çok dilemişlerken, ikinci etapta (2015) ise *sihirli dileklerin* daha fazla olduğu bulunmuştur. Breslav (1984, 1990), çocukların duygusal gelişimi ve cinsiyetler arası farkı araştırdığı çalışmasında çocukların üç dileğine değinmiştir. Araştırma sonucuna göre duygusal gelişimi sırasında bazı sorunlar ile karşılaşan çocuklar daha çok sosyal (diğergam) dileklerde buldukları görülmüştür.

Yapılan araştırmalar çocuklarında aslında küçük yaşlardan itibaren tüm kültürlerde, erkek ve kız çocuklarına farklı davranıldığını ortaya koymuştur (Coleman, 1992; Connell, 1998; Sprock, 2000, Powell&Greenhaus, 2010; Winstead, A.B.,&Derlega, 1993). Çoğu ailede anne baba bir bebekleri olacağını

öğrendiklerinde, doğacak bebeğin cinsiyetini tahmin etmeye başlamaktadır. Bebek doğduktan sonra ise bebeğin kıyafetleri, eşyaları ve odası cinsiyetine göre ayarlanmaya çalışılmaktadır (Coleman, 1992; Connell, 1998; Sprock, 2000, Powell&Greenhaus, 2010; Winstead, A.B.,&Derlega, 1993). Lambert, Yackley ve Block (1971) yaptıkları araştırmada, anne babaların çocukların cinsiyetlerine göre davranma eğiliminde olduklarından bahsetmişlerdir. San-Bayhan ve Artan (2011), cinsiyete uygun davranmanın, sadece anne babayla kurulan iletişimle öğrenilmediğini, oyun ortamındaki diğer çocukların, kardeşlerin de bu konuda önemli ölçüde etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bağlamda anne-babaların çocuklarını cinsiyetlerine uygun eğitim vermeye çalışırken onların dileklerini dikkate alıp almadıkları ile ilgili çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ülkemizde okul öncesi 5-6 yaş grubu çocuklarının dilekleri incelendiği bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Çocukların dilekleri dikkate alınarak organize edilen bir öğrenme ortamının onların cinsiyetlerine uygun bir yaşam sürmeleri açısından önemli olacağı düşünülmektedir. Bu araştırmada çocukların dileklerinin *cinsiyete* göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu bağlamda araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1.1. Alt Problemler

2. Çocukların dileklerinin cinsiyete göre dağılımı nedir?
3. Çocukların bencil dileklerinin -üç dileklerinin- cinsiyete göre dağılımı nedir?
4. Çocukların diğergam dileklerinin -üç dileklerinin- cinsiyete göre dağılımı nedir?

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, 2015-2016 eğitim-öğretim yılında Ağrı ili merkez ilçesinde okul öncesi eğitim alan çocukların dileklerinin -üç dileğinin- cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu amaçla farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanan nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim (fenomenoloji) araştırma deseni olarak kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2006). .

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada nitel araştırmalarda sıkça kullanılan olgubilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle nitel araştırma, sosyal olguları bağlı buldukları çevre içerisinde

araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir bakış açısına sahiptir. Bu bağlamda, nitel araştırma yöntemlerinin en önemli katkısı, araştırma konusunun, kendi bağlamında ve ilgili bireylerin gözünden ele alınmasını ve irdelenmesini sağlamasıdır. (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s.39-41).

Olgular, günlük yaşantımızı doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen olaylar, algılar, yönelimler ve düşüncelerdir. Olgubilim deseni ise, günlük yaşamda sıkça karşılaştığımız fakat tam olarak açıklayamadığımız bu tür olguların derinlemesine incelenmesine olanak sağlamaktadır. Olgubilim araştırmaları psikoloji, sosyoloji, sağlık bilimleri ve eğitim alanında yapılmaktadır (Creswell, 2007, s.58).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu okul öncesi eğitim alan 5-6 yaşlarındaki çocuklar oluşturmaktadır. Araştırmada çalışma grubunun belirlenmesi için seçkisiz olmayan örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. Araştırmanın katılımcılarını seçkisiz olmayan örnekleme yöntemlerinden uygun örnekleme tekniği ile Ağrı ili merkez ilçede yer alan ve okul öncesi eğitim alan 10 okuldan seçilen 120 çocuk oluşturmaktadır. Çocukların 60'ı kız, 60'ı ise erkektir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Görüşmeler, olgubilim araştırmalarının temel veri toplama kaynağıdır. Görüşmeler, araştırılan konuya ilişkin katılımcıların bakış açılarını, geçmiş yaşantılarını ilgili bağlam içerisinde görebilmesi konusunda araştırmacıya olanak sağlar. Katılımcıların, görüşülen konuya ilişkin bilgi ve tecrübelerini ortaya koyabilmeleri için araştırmacının güven ve empatiye dayalı bir ortam oluşturması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s.74). Derinlemesine görüşmenin temel amacı ne sorulan sorulara yanıt aramak ne de bir hipotezi test etmektir. Görüşme, başkalarının yaşam deneyimlerini ve bu deneyimler sonucu kazandıklarını anlamaya çalışmaktır. Görüşmeler, en karmaşık sosyal, politik ve eğitimsel olayların, süreçlerin ve sorunların derinlemesine ortaya konulmasını sağlamaktadır. Çünkü bu tür olaylar ve sorunlar insanların somut deneyimlerine dayanan soyutlamalar, algılamalardır (Seidman, 2006, s.7).

Bu araştırmada görüşme formlarını geliştirmek amacıyla öncelikle alanyazın taraması yapılmıştır. Yapılan tarama sonucu elde edilen bilgilerden yararlanılarak görüşme verilerini toplamak amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme soruları hazırlanmıştır. Hazırlanan görüşme soruları üç ayrı uzman görüşü alınarak tekrar gözden geçirilmiştir. Araştırmanın nitel araştırma olması nedeni ile uygulama boyunca gerekli yerlerde düzeltmeler ve kontroller yapılmıştır.

Görüşmeler çocukların kendilerini rahatça ifade edebilecekleri bir ortamda yapılmıştır. Görüşmeler ses kaydı alınarak yapıldığı için kişisel bilgiler görüşme öncesi yazılı olarak alınmıştır. Görüşmeler yaklaşık 15 dakika sürmüş ve görüşme sonunda çocuklara teşekkür edilerek görüşmeler sonlandırılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Görüşmelerden elde edilen verileri analiz etmek için nitel analiz tekniklerinden içerik analizi ve betimsel analiz tekniklerinden faydalanılmıştır. İçerik analizi, belirli kurallara dayalı kodlamalarla bir metnin bazı sözcüklerinin daha küçük içerik kategorileri ile özetlendiği sistematik, yinelenebilir bir teknik olarak tanımlanır. (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2012, s. 240). Araştırmada öncelikle görüşme ses kayıtları bilgisayar ortamında yazıya geçirilerek bu yazılı doküman ve ses kaydı başka bir araştırmacıya incelemesi amacıyla gönderilmiştir. Yapılan incelemeler arasında farklılık bulunmamıştır. Analiz kısmında öncelikle görüşme verilerinden kodlar tespit edilmiş, kodlardan temalar oluşturulmuştur. Kod ve temaların güvenilirliği açısından başka bir araştırmacıdan kod ve temalar oluşturması istenmiş, bu iki araştırmacının oluşturduğu kodlar arasındaki uyuma Cohen Kappa formülüyle (0.70) güvenilir düzeyde bulunmuş ve gerekli düzenlemeler yapılarak son hali verilmiştir (Field, 2009). Araştırmanın betimsel analiz kısmında ise, elde edilen verilerin sistematik ve açık bir şekilde betimlenmesi, yorumlanması ve neden sonuç ilişkilerinin ortaya koyulması gerçekleştirilerek bir sonuca varılmak amaçlanmıştır. Bu nedenle katılımcıların görüşleri incelenirken kullandıkları kelime, kavram ve cümlelere dikkat edilerek özellikle kendi ifadelerinde yer verdikleri kavramların kullanılmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca katılımcıların ifadelerinin yer yer alıntılar yapılarak bire bir aktarılmasına özen gösterilmiştir. Katılımcıların görüşlerinden elde edilen verilerin analizi sırasında, araştırmanın başlangıcında belirlenen kategorilere uygun olan kodlar benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılmıştır. Çalışmada her bir çocuk Ç harfi ile temsil edilirken çalışmaya katılan çocukların isimleri gizlenerek her bir çocuk için 1 den 120' ye kadar rakamlar kullanılmıştır.

Araştırmaya katılan çocukların verdikleri cevaplar tek tek gözden geçirilerek, kız ve erkek çocukların diledikleri dilekleri arasındaki farklar belirlenmeye çalışılmıştır. Her bir çocukla bireysel olarak görüşmeler yapılarak çocukların üç dileği belirlenmiştir. Görüşmeler sonucunda kız çocukların 180 (60X3) ve erkek çocukların 180 (60X3) olmak üzere toplam 360 dilek elde edilmiştir.

Daha sonra çocukların diledikleri dilekler *bencillik ve diğergâmlık* olmak üzere iki kategoride toplanmıştır. Dilediği üç dileğin hepsini sadece kendine bir şeyler isteyen dilekler, örneğin; “Oyuncak istiyorum, oynamak istiyorum” gibi

dilekler *bencillik* grubuna alınmıştır. Dilediği üç dileğin hepsini veya en az ikisini başkaları için bir şeyler isteyen dilekler ise, örneğin; Babamın maaşı çok olsun veya kardeşime oyuncak bebek istiyorum gibi dilekler de *diğergâmlık* kategorisine dâhil edilmiştir.

3. BULGULAR

Bu bölümde araştırma sonucunda elde edilen bulgulara ait frekans dağılımları ve araştırmaya katılan çocukların dileklerinden doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Araştırmaya katılan kız ve erkek çocuklarının *bencil* ve *diğergâm* dilekleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1.

Bencil ve Diğergâm Dileklerinin Cinsiyete Göre Dağılımı.

Cinsiyet	Bencil (f)	Diğergâm (f)
Kız	40 (%67)	20 (%33)
Erkek	19 (%32)	41 (%68)
Toplam	59 (%49)	61 (%51)

Tablo 1 incelendiğinde, araştırmaya katılan 60 kız çocuktan 40’ının (%67) diledikleri dilekler kendi çıkarlarına yönelik bencil dilekler, 20’sinin (%33) ise başkalarını düşünerek diledikleri diğergâm dilekler olduğu görülmektedir. Erkek çocukların sadece 19’u (%32) bencil dileklerde bulunmuş 41’i (%68) ise diğergâm dileklerdir. Sonuç olarak kızalar genel olarak bencil dileklerde erkekler ise diğergâm dileklerde bulunmuşlardır. Bu konuda çocukların dilekleri ile ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Dilek 1: Ben makine istiyorum bir sürü çikolata yapsın. Çünkü çikolatayı çok seviyorum ama annem bana az alıyor. Eğer makinası olursa her gün yerim (KÇ₁).

Dilek 2: Bir sürü renkli kalem istiyorum. Çünkü kalemlerim hep kayboluyor. Eğer bir sürü olursa annem bana almak zorunda kalmaz (KÇ₁).

Dilek 2: Kocaman biri olmak isterdim. İstedğim yere tek başıma gitmek için (KÇ₅)

40 kız çocuğu ve 19 erkek çocuğunun diledikleri dilekler sadece kendilerini düşünerek dilemişlerdir. Her bir çocuk 3 dilek dilediğinden dolayı 40 kız çocuğunun (40X3) 120, erkek çocukların ise (19X3) 57 olmak üzere toplam 177 bencil dilekleri mevcuttur. Bencil dileklerin cinsiyetlere göre incelendiğinde erkek ve kız çocukları arasında fark olduğu görülmektedir. Kız çocukları daha çok toka, saat, kolye gibi aksesuar dilemişlerken, erkek çocuklar ise daha çok oyuncak ve yiyecek istemişlerdir. Kız ve erkek çocukların bencil-üçdilekleri-dilekleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2

Bencil Dileklerin -Üç Dileğin- Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	Bencil Dilek	Aksesuar	Kıyafet	Oyuncak	Yiyecek	Evcil Hayvan
Kız	120	40 (%33)	60 (%50)	15 (%12)	2 (%1)	3 (%2,5)
Erkek	57	3 (%5)	4 (%7)	27 (%47)	15 (%26)	8 (%14)
Toplam	177	43(%24)	64 (%36)	37(%20)	22 (%12)	11(%6)

Tablo 2 incelendiğinde, kız çocuklarına ait olan 120 dileğin yarısı (%50) kıyafet (elbise, ayakkabı vb. gibi), %33’ü aksesuar (kolye, küpe, saat vb. gibi) ve sadece %12’si oyuncak ile ilgili dilekler olduğu görülmektedir. Buna karşılık erkek çocukların çok azı kıyafet (%4) ve aksesuar (%3) dilemişken, büyük bir bölümü (%47) oyuncak istemişlerdir. Kız çocukların en çok diledikleri bencil dilekler arasında kıyafet ve aksesuar varken, erkek çocukların bencil dilekleri arasında daha çok oyuncak ve yiyecek yer aldığı bulunmuştur. Tabloya göre kız ve erkek çocukların bencil dileklerinin de birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bu konuda çocukların dilekleri ile ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Dilek 1: Yemeklerin çok olmasını isterdim. Çünkü yemek yemeyi çok seviyorum (EÇ₆).

Dilek 2: Şemsiyemin olmasını isterdim. Yağmurda ıslanmamak için (KÇ₃₄).

Dilek 1: Bulutların üstünde olmak isterdim. İnsanları, ağaçları, dereyi yukarıdan görmek isterdim (KÇ₃₃).

Dilek 3: Bir sürü toka isterdim. Saçımı farklı şekillerde yapmayı çok isterdim (KÇ₃₃).

Dilek 2: İki uçlu kılıcım olmasını istiyorum. Arkadaşlarımla savaştığımda oyunu kazanmak istiyorum.(KÇ₃).

Dilek 1: Altınım olmasını istiyorum. Çünkü zengin olmak istiyorum (KÇ₉).

Dile 3: Prenses elbisesi istiyorum. Pamuk prenses olmak için (KÇ₂₉).

Dilek 3: Bir sürü ayakkabı istiyorum. Her gün bir tane giymek istiyorum (EÇ₂₆).

Kız ve erkek çocukların diğergâm dileklerinin cinsiyet göre dağılımları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3

Diğergâm Dileklerin -Üç Dilekleğin- Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	Ev	Para	Sağlık	Mutluluk	Anne-babayı yanında isteme
Kız	12 (%25)	3 (%5.26)	21 (%77.77)	15 (%55.55)	9 (%37.5)
Erkek	36 (%75)	54 (%94.73)	6 (%22.22)	12 (%44.44)	15 (%62.5)
Toplam	48	57	27	27	24

Tablo 3 incelendiğinde erkek çocukların 123 dileği diğergâm dilek iken kız çocuklarının 60 dileğinin diğergâm dilek olduğu görülmektedir. Erkek çocukların dileklerinin 54'ü (%94.73) para (babamın veya annemin parası çok olsun gibi) ile ilgili iken kız çocukların sadece 3'ü (%5.26) dileği para ile ilgilidir. Buna karşılık kız çocukların 21 (%77.77) dileği sağlık (annemin, babamın veya kardeşimin sağlığı iyi olsun gibi) ile ilgili iken erkek çocukların sadece 6 (%22.22) dileği sağlıkla ilgili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda kız ve erkek çocukların diğergam dileklerinin de farklılaştığı görülmektedir. Erkekler genel olarak para ve ev gibi diğergam dileklerde bulunurken, kızlar ise sağlık ve mutluluk gibi diğergam dileklerde bulunmuşlardır.

Çocuklarının diledikleri en ilginç dilekler ise şöyledir.

Dilek 1: Annem babam kavga etmesin (KÇ₈).

Dilek 1 Ailem hep yanımda olsun (KÇ₄₉).

Dilek 3 Dünyaya hiç gelmemeyi dilerdim. (KÇ₅₁).

Dilek 1: Nenemle yaşıyoruz. Kendimize ait bir evimizin olmasını isterdim (EÇ₃₁).

Dilek 2: Sert bir sopa, babam annemi çok dövüyor. Bu sert sopayla ben de babamı dövmek isterdim (EÇ₃₁).

Dilek 3: Süpermen maskesi, süpermen kadar güçlü olmak ve o maskeyi taktığımda kötülerin beni görmesini isterdim (EÇ₃₁).

Dilek 4: Dileği de bir kutu sigarasının olması (EÇ₄)

SONUÇ TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada okul öncesi 5-6 yaş grubu çocukların dilekleri incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre çocukların dilekleri cinsiyete göre değişmektedir. Kızlar daha çok bencil dileklerde bulunurken erkekler ise daha çok diğergam dileklerde buldukları görülmüştür. İki-yedi yaş aralığında çocukların benmerkezci özellikler göstermesi (Peker, 2001; Köksal-Akyol, 2011) çocukların dileklerinde de görülmektedir. Piaget' göre çocuklar yaşadıklarını başka bir insanın görüşü açısından değerlendirmekte zorlandıklarından dolayı benmerkezci bir özellik göstermektedirler (Kandır, 2005). Çocukların cinsiyete göre oyuncak tercihleri ile ilgili yapılan çalışmalarda oyuncak tercihlerinin cinsiyetlerine göre farklılaştığı tespit edilmiştir (Alexander ve Hines, 2002; Tuzcuoğlu, Güven, Efe, 2006).

Araştırmada çocukların toplam üç dilekleri analiz edildiğinde de kızların üç dileklerinde de bencil dileklerde bulunma oranlarını erkeklere göre daha yüksek olduğu, erkeklerin ise kızlara göre üç dileklerinde daha çok diğergam dileklerde buldukları tespit edilmiştir. Breslav (2009) okul öncesi dönemi çocukların diledikleri üç dileği araştırmıştır. Araştırma sonucunda çocukların diledikleri dileklerine göre çocukları vitalistler (vitalizm), egosantrikler ve dengeliler olmak üzere üç grupta toplamıştır. Araştırmaya katılan çocukların % 20'si vitalist olarak belirlemiş olup bu gruptaki çocuklar daha çok yemek, fiziksel eğlenceye yönelik dileklerde bulunmuşlardır. Çocukların %30'u egosantrik gr-up olarak belirlenmiş olup bu gruptaki çocuklar genellikle liderlik, yemek, yeteneklerini ön plana çıkarma gibi dileklerde bulunmuşlardır. Araştırmaya katılan çocukların %50'si ise dengeliler grubu olarak belirlenmiş olup bu gruptaki çocuklar hem kendileri hemde başkaları için dileklerde bulunmuşlardır.

Araştırma sonuçlarına göre erkekler ve kızlar arasında hem bencil hem de diğergam dileklerin değiştiği görülmektedir. Kızlar bencil dilek olarak genelde aksesuar ve kıyafet, diğergam dilek olarak daha çok sağlık ve mutluluk (aileleri için) dilerken, erkekler bencil dilek olarak genelde oyuncak ve yiyecek, diğergam

---

dilek olarak daha çok ev ve para gibi (aileleri için) dileklerde bulunmuşlardır. Karaman ve Köksal-Akyol, 2011’de çocukların yaptıkları resimlerde oyuncak çizimleri incelendiğinde kız ve erkek çocuklarının cinsiyetlerine göre farklı oyuncaklar çizdikleri görülmüştür. Yine Karalyova (2003) Moskova’da yaptığı bir çalışmada 5-6 yaş boşanmış ve boşanmamış ailelerin çocuklarının dileklerini araştırmıştır. Çalışma sonucunda boşanmış ve boşanmamış ailelerde yaşayan çocukların diledikleri dilekler arasında bazı farklar bulunmuştur. Araştırma sonucuna göre boşanmış ailelerde yaşayan çocukların %78’i diğerkâm dileklerde bulunurken, boşanmamış ailelerde yaşayan çocukların %37’si diğerkâm dileklerde bulunmuşlardır. Aynı çalışmada boşanmamış ailelerde yaşayan çocukların %63’ü bencil dileklerde bulunmuşken, boşanmış ailelerde yaşayan çocukların %22’si bencil dileklerde bulunmuşlardır.

Bu araştırmada okul öncesi 5-6 yaş grubu çocukların dilekleri incelenmiştir. Bu konu ile ilgili aşağıda belirtilen konularda da araştırma yapılabilir:

- Okul öncesi eğitim alan ve almayan farklı yaş grubundaki çocukların dilekleri karşılaştırılabilir.
- Erken çocuklukta anne ve babaların çocukları ile ilgili dilekleri karşılaştırmalı olarak araştırılabilir.
- Okul öncesi öğretmenlerinin ve okul öncesi öğretmen adaylarının dilekleri karşılaştırmalı olarak incelenebilir.
- Çocukların dilekleri farklı değişkenler (anne baba eğitim düzeyi, aile tipi, kardeş sayısı) açısından incelenebilir.

KAYNAKLAR

- Alexander, G.M.,&Hines, M. (2002). Sex Differences in Response to Children’s toys in Non-Human Primates (Cercopi the Cusaethiopssabaeus). *Evolutionand Human Behavior*, 23, 467-479.
- Breslav, G. M. (1984). Okulöncesi Dönem Çocuklarının İletişimlerdeki Duygusal Düzenleme Sorunu. *Psikoloji Soruları Dergisi*, 3, 53-59. (Бреслав Г.М. Проблемыэмоциональнойрегуляцииобщения У Дошкольников // Вопросыпсихологии.
- Breslav, G. M. (1990). Çocukların Benlik Gelişimindeki Duygusal Özellikleri; Normlar ve Sapmalar. *Psikoloji Soruları Dergisi* .(Бреслав Г.М. Эмоциональныеособенностиформированияличности В Детстве: Норма И Отклонения.)

- Bojovich, L. İ. (1995). Benlik Gelişimindeki Sorunlar. (Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды / Под ред. Д. И. Фельдштейна. — Москва; Воронеж: Ин-Т Практической психологии)
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., Demirel, F. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*(11.Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Connell, R. (1998). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*.(Çeviri: C. Soydemir). İstanbul: Ayrıntı.
- Cresswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry & Research Design*. ABD: Sage.
- Coleman, M. C. (1992). *Behavior Disorders: The Oryand Practice*. Allyn & Bacon.
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS* (3rd Edition). London: Sage.
- Kandır, A. (2005). *Bilişsel Gelişim*, İstanbul: Morpa Kültür.
- Karaman, Y., Ve Köksal-Akyol, A. (2011). Okul Öncesi Eğitim Kurumlarına Devam Eden Çocukların Yaptıkları Resimlerde Oyuncak Çizimlerinin İncelenmesi. *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (3), 277-296.
- Korolyeva, S. A. (2003). *Boşanmış Ailelerin Çocuklarındaki Aile ve Benlik Algularının Özellikleri*. (Королёва, С. А. (2003). Психологические особенности образа себя и образа родителей у детей старшего дошкольного возраста после развода родителей. Психологическая наука и Образование)
- Köksal-Akyol, A. (2011). Bilişsel Gelişim. A. Ulusoy (Ed) *Eğitim Psikolojisi* İçinde (S.73-108) Ankara: Baskı.
- Panfilova, M. A. (2009). *Erkek ve Kız Çocukları Eğitimde Psikolojik Temeller*. (Панфилова М.А. Психологические основы воспитания девочек и мальчиков в детском саду и в семье.- М.: Психология)
- Peker, M.R. (2001). Anaokulu Çocuklarının Belirsizlik İçeren Sözlü İletişim Durumlarında Anlam Çıkarabilme Becerileri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14(1), 251.
- Powell, G. N. & Greenhaus, J. H. (2010). Sex, Gender, And Decisions at the Family-Work Interface. *Journal of Management*. 36(4), 1011-1039.
- San-Bayhan, P., Ve Artan, İ. (2011). *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*. Ankara: Morpa.

- Seidman, I. (2006). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide For Researchers in Education and the Social Sciences*. New York: Teachers College.
- Sprock, J. (2000). Gender-Typed Behavioral Examples of Histrionic Personality Disorder. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 22, 107-122.
- Tuzcuoğlu, N., Güven. G. Ve Efe, K. (2006). 4-6 Yaş Grubu Çocuklarında Oyuncak Tercihlerini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi 1. Uluslararası Okul Öncesi Eğitim Kongresi Bildiri Kitabı, 455-473, İstanbul: Ya-Pa.
- Vygotsky, L. S. (1966). *Oyun ve Oyunun Çocuğun Zihinsel Gelişimi Üzerindeki Etkisi*. (Выготский Л. С. Игра И Еероль В Психическомразвитииребенка // Вопросыпсихологии)
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin.
- Ziryanova, N. M. (2016). Günümüz Çocuklarının Hayal Ve Dilekleri. ([Зырянова Н.М., Чертова Ю.Д.](#)(2016) [Мечты И Желаниясовременныхдошкольников](#) В Сборнике [Сборникматериалов](#) 5 [Ежегоднойнаучно-Практическойконференции "Воспитание И Обучениедетеймладшеговозраста"](#), Издательство [МГУ](#) (Москва), Том 5, С. 627-628)
- Winstead, A. B. &Derlega, J. V. (1993). Gender and Close Relationships: An Introduction. *Journal of Socialissues*, 49(3), 1-9.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 23.02.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 13.06.2017

Türkiye Düzey - 1 Bölgeleri için Yoksulluk Üzerine Bir Çözümleme

Güller ŞAHİN*

Halil İbrahim AYDIN**

Öz

Yapılan çalışmanın amacı, yoksulluğu etkilediği düşünülen görece bileşenlerin etkisini Türkiye Düzey-1 Bölgeleri için 2007-2014 zaman dilimi içerisinde incelemektir. Bu amaçla Düzey-1 Bölgeleri kapsamında yer alan on iki alt bölgeye ait yoksulluk oranı, nüfus yoğunluğu, işsizlik oranı, net göç hızı ve ilköğretimde okullaşma oranı değişkenleri kullanılarak eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Eşbütünleşme analiz sonuçları, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin söz konusu olduğunu göstermiştir. Çalışmadan elde edilen temel politika çıkarılması olarak; alt bölgeler arasında yatay-kesit bağımlılığının olması nedeniyle, yoksulluğun azaltılmasına yönelik politikalar belirlenirken göç hızı, işsizlik, ilköğretimde okullaşma, nüfus yoğunluğu göstergelerinin dikkate alınması salık verilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Yoksulluk, Kalkınma, Düzey-1 Bölgeleri, Panel Eşbütünleşme Analizi*

An Analysis on Poverty for The Level - 1 Regions of Turkey

Abstract

The purpose of the study is to investigate the effects of relative components for the Level-1 Regions of Turkey within the 2007-2014 period. For this purpose, co-integration analysis have been carried out for the twelve sub-regions under these regions using the variables of poverty rate, population density, unemployment rate, net migration speed and enrollment ratio in primary school. Co-integration analysis results revealed long-term relations between the variables. Main political outcome of the study is; as there is a cross-section dependence between the sub-regions, it may be advisable to take into consideration the migration speed, unemployment, enrollment in primary school and population density in developing anti-poverty policies.

Keywords: *Poverty, Development, Level-1 Regions, Panel Co-Integration Analysis*

---

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, SBE, İktisat ABD, guller.sahin@dpu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Batman Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü öğretim üyesi, hiaydin12@gmail.com

Giriş

Dünya ülkelerinin çoğunluğu yoksulluk ve/veya kalkınma sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu problemler birbirleri ile illiyet bağı çerçevesinde analiz edilmekte ve kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için yoksulluğun azaltılması gerekmektedir (Aydın, 2015: 71).

Kalkınma olgusu, büyüme evresindeki bir ülke ekonomisinin sosyo-ekonomik problemlerine çözüm üretme olarak açıklanabilmektedir. Diğer bir deyişle, kalkınmanın asıl amacı ekonomik büyümeden elde edilen kaynakların, daha rahat ve gelişmiş bir yaşam için bireylerin sosyal sorunlarının çözümünde kullanılmasıdır. Sosyal problemlerin çözülmesi süreci olarak ifade edilen kalkınma için, ekonomik imkânların da ileri seviyede olması sağlanmalıdır (Ersungur, 2005: 20). Bu noktadan hareketle yoksulluğu minimize etmek suretiyle bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi mümkün olmakta ve çarpan etkisi ile ulusal kalkınmaya katkı sunulmaktadır.

Yoksulluk olgusu ise genel anlamda insanların temel ihtiyaçlarını karşılama imkânına sahip bulunamaması ve yaşayabilecekleri minimum hayat standartlarının olmaması şeklinde ifade edilmektedir. Yoksul statüsünde bulunan kişiler, toplumsal refah seviyesinin ve toplumsal yaşam standardının mutlak ya da görel olarak minimum bir düzeyinin altında bulunması şeklinde açıklanmaktadır (Öztürk, Çetin, 2011: 2664 & Eren, 2011: 85). Yoksulluk kavramı dar ve geniş anlamda olmak üzere iki farklı şekilde açıklanmaktadır. Yoksulluk dar anlamda, açlıktan ölme ve barınacak yerin bulunmaması şeklinde; geniş anlamda ise gıda, giyim ve barınma gibi olanakların insanların yaşamlarını devam ettirmek için yeterli olmasına rağmen bu olanakların toplumun genel düzeyinin gerisinde kalması şeklinde tanımlanmaktadır (Ensari, 2010: 9).

Yoksulluk, kalkınmalarını gerçekleştirememiş az gelişmiş ülkelerde nüfus artış oranının yüksek olması sebebi ile bireylerin fizyolojik, sosyal ve fiziki ihtiyaçlarını giderememesi sonucu gün yüzüne çıkmaktadır. Yoksulluk, temelde bir az gelişmişlik problemi olmakla beraber gelişmiş ülkeler için de sorun teşkil etmektedir. Yoksulluk, hemen hemen bütün ülkelerde var olan bir ekonomik hastalık olarak açıklanmaktadır. Ancak, bu hastalık az gelişmiş ülkelerde çok daha ciddi seviyelere ulaşmış bulunmaktadır (Gündüz, 2006: 34-35).

Yoksulluğun fazla üretemeden, üretilen değerler karşılığında elde edilen değerlerin bireyler, bölgeler ve sektörler arasında adil bir şekilde paylaştırılmamasından ortaya çıktığı belirtilmektedir. Yoksullukla ilgili yazın taraması incelendiğinde, yoksulluğun nedenlerinin makro ve mikro düzeyde ele alındığı dikkati çekmektedir. Bu doğrultuda nedensel makro büyüklükler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (Özgenç, 2013: 45-46):

- Savaş, çatışma, terör ve doğal afet,
- Küreselleşme,

- Yetersiz ve/veya eşitsizliği artırıcı büyüme,
- Enflasyon,
- İşsizlik ve düşük ücret,
- Adaletsiz vergi sistemi,
- Bütçe açıkları, dış borç ve cari açık,
- Gelir dağılımı eşitsizliği,
- Serbest ticaret ve serbest finansal akımlar,
- Devletin küçülmesi ve özelleşmeye yönelik politikalar,
- Yetersiz beşeri sermaye,
- Temel ve mesleki eğitim yetersizliği,
- Fırsat eşitsizliği,
- Demokrasi, hak ve özgürlükler,
- Sosyal güvenlik sistemlerindeki problemler,
- Yetersiz beslenme ve açlık,
- Ekonomik krizler,
- Yüksek doğurganlık oranları ve hızlı nüfus artışı,
- Yönetimsel ve yasal nedenler,
- Teknolojik gelişmeye erişmede fırsat eşitsizliği,
- Ekolojik kapasitenin adil dağılmaması,
- Yolsuzluk,
- Piyasada tekelleşme,
- Göç, çarpık kentleşme,
- Aile yapısında ve sosyal bağlarda değişim,
- Cinsiyet eşitsizliği ve kadın haklarının çiğnenmesi,
- Adil olmayan hukuk ve yargı sistemi

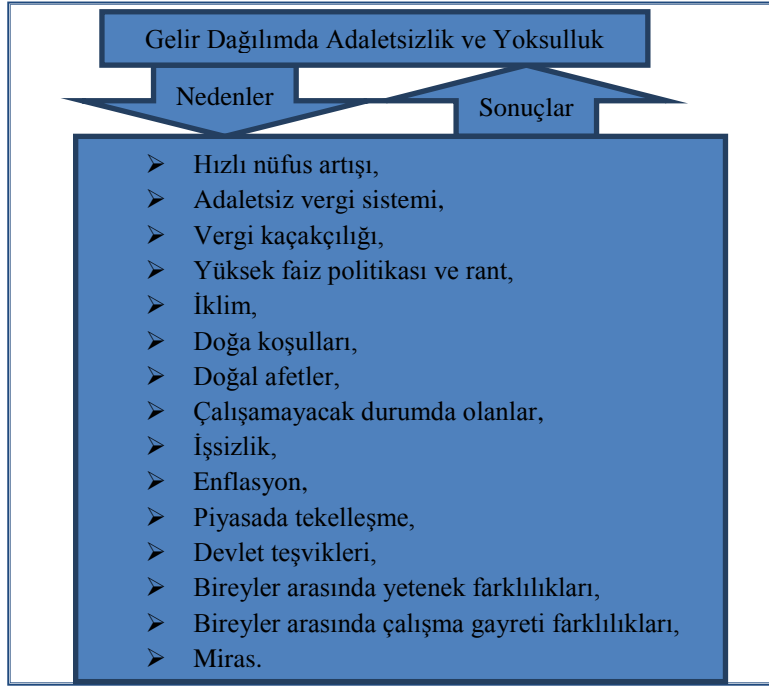
Yoksulluğun mikro nedenleri olarak ise:

- Madde bağımlılığı ve kumar gibi kötü alışkanlıklar,
- Düşük eğitim düzeyi,
- Cinsiyet,
- Ev hanımlığı, ücretsiz aile işçiliği gibi zamanın ekonomik değeri olmayan işlere ayrılması,
- İşgücü talebine uygun özelliklere sahip olmama,
- Temel ve mesleki eğitim yetersizliği
- Boşanma, terk edilme, ölüm gibi nedenlerle ailenin dağılması,
- Çalışmaya ilişkin olumsuz etik değerler,
- Suç kurbanı olmak,
- Yetersiz beslenme ve açlık,
- Yaş, cinsiyet gibi demografik özellikler,
- Özürlülük, fiziksel ve ruhsal sağlık bozukluğu gibi unsurlar sayılmaktadır.

Yoksulluk ve gelir dağılımı kavramları birbirleri ile son derece yakın kavramlardır. Gelir dağılımındaki eşitsizliklerden kaynaklı olarak yoksullukta

değişim gözlemlenmektedir. Gelir dağılımındaki dengesizliğin artması yoksulluğu tetiklemekte, yaşam şartlarını kötüleştirmekte ve yoksulluğun derinleşmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda yoksulluk ile gelir dağılımı eşitsizliği birlikte düşünülmesi gereken kavramlardır (Aydın, 2015: 75). Yoksulluk, gelir dağılımı adaletsizliği ile birlikte ele alındığında ise ortaya çıkan neden ve sonuç döngüsü Şekil 1 gibi olacaktır:

Şekil 1: Gelir Dağılımında Adaletsizliğin ve Yoksulluğun Nedenleri

Kaynak: Aktan, 2002: 3.

Şekil 1 içerisinde yer alan nedenler, gelir dağılımında adaletsizlik ile yoksulluk sorunlarını oluşturmakta ve bu durum ülkelerin kalkınmalarının önünde önemli bir engel meydana getirmektedir.

Türkiye’de politika yapıcılar kalkınmanın tarihsel seyri içerisinde çeşitli politikalar geliştirerek, bu politikaları hayata geçirmişlerdir. Günümüzde bölgesel kalkınma politikaları açısından Türkiye’de ön plana çıkan bölge sınıflandırması, İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırılması (İBBS) olarak görülmektedir. Söz konusu sınıflandırma, Avrupa Birliği (AB) bölgesel politikaları ile beraber kullanılan bölge sınıflandırması esas kabul edilerek, Türkiye’nin AB’ye uyum sürecinde benimsenen bir araç olarak açıklanmaktadır. 28.08.2002 Tarih ve 2002/4720 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe giren İBBS ile hedeflenen bölgesel istatistiklerin ve verilerin toplanması, geliştirilmesi, iletilmesi; bölgelerin sosyo-ekonomik açıdan analizlerinin yapılması; bölgesel politikaların

çerçevesinin belirlenmesi ve AB'nin bölgesel istatistiki sistemine uygun, karşılaştırılabilir istatistiki bir veri tabanı oluşturulmasıdır. İlgili Bakanlar Kurulu Kararı'na göre Düzey 1, Düzey 2 ve Düzey 3 şeklinde üç aşamalı bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Düzey 3 kapsamında 81 ilin her biri bir birim olarak ele alınmıştır. Düzey 2 istatistiki bölge birimleri 26 adet olup, Düzey 3 kapsamındaki komşu illerin gruplandırılması sonucu belirlenmiş birimleri kapsamaktadır. Düzey 1 istatistiki bölge birimleri ise 12 adet olup, Düzey 2'de yer alan bölge birimlerinin sınıflandırılması sonucunda tanımlanmış bölgelerden oluşmaktadır (Çağatay, 2016: 350).

Çalışmamızda ele alınan Düzey 1 bölgelerinin yoksulluk sorununa ışık tutması amacıyla 2010-2014 yılları arasındaki yoksulluk oranı değerleri Tablo 1 içerisinde gösterilmektedir:

Tablo 1: Düzey 1 Bölgeleri Medyan Gelirin %50'sine Göre Yoksulluk Oranı (%)

Düzey 1 Bölgeleri	2010	2011	2012	2013	2014
TRA Kuzeydoğu	15,3	14,7	13,2	11,8	13,0
TRB Ortadoğu	11,5	13,2	13,4	12,5	11,6
TRC Güneydoğu	11,5	15,1	12,8	11,9	10,0
TR1 İstanbul	11,5	11,7	9,6	8,6	10,5
TR2 Batı Marmara	14,6	11,6	13,0	10,6	10,8
TR3 Ege	12,1	11,9	11,6	11,1	10,6
TR4 Doğu Marmara	9,9	9,0	10,8	9,1	7,9
TR5 Batı Akdeniz	14,5	13,7	12,9	11,1	11,6
TR6 Akdeniz	12,6	12,3	13,7	11,2	14,5
TR7 Orta Anadolu	12,2	13,3	12,4	10,6	10,0
TR8 Batı Karadeniz	14,4	13,8	12,0	11,1	10,5
TR9 Doğu Karadeniz	13,4	10,7	11,1	9,0	10,5

Kaynak: TÜİK (erişim tarihi: 28.09.2016)

Tablo 1 incelendiğinde; 2014 yılına ait en düşük yoksulluk oranı %7,9 ile Doğu Marmara iken, en yüksek yoksulluk oranı ise %14,5 ile Akdeniz bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 2010-2014 Yılları arasına ait genel bir değerlendirme yapıldığında ise, Düzey-1 bölgelerinde yoksulluk oranı %10 düzeyinde değişiklik göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, yoksulluğu etkilediği düşünülen göreceli bileşenlerin etkisini Türkiye Düzey-1 Bölgeleri için 2007-2014 zaman dilimi içerisinde incelemektir. Amaç doğrultusunda; giriş bölümünün ardılı çalışmanın birinci bölümünde literatür seçkisine yer verilmiş, ikinci bölümünde veri seti, yöntem bilim ve bulgular kısmı açıklanmıştır.

1. Literatür

Çalışmamızın yoksulluğu etkilediği düşünülen göreceli bileşenlerinin seçiminde makro büyüklükler olarak ifade edilen nüfus yoğunluğu, işsizlik oranı, net göç hızı ve ilköğretimde okullaşma oranı değişkenleri kullanılmıştır. Bu bağlamda literatür seçkisi; çoğun Türkiye özelinde ve yoksulluk boyutunda gelir dağılımı eşitsizliği, göç, istihdam, işsizlik, eğitim, demografik değişken, finansal gelişme, sosyal harcama, sürdürülebilir kalkınma ve kavramsal çerçevedeki güncel çalışmalardan oluşmaktadır.

Çalışkan (2010) çalışmasında, gelir dağılımı eşitsizliği ve yoksulluk arasında durum analizi yaparak, Türkiye'nin özellikle OECD ülkeleri içindeki konumunu değerlendirmiştir. Türkiye'nin gelir eşitsizliği ve yoksulluk konularında gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça dezavantajlı bir konumda bulunduğu; 1960'lı yıllardan günümüze değin gelir eşitsizliğinde anlamlı bir iyileşmenin gerçekleşmediği; siyasi iktidarların gelir dağılımında adaleti sağlama ve yoksullukla mücadele amacıyla uygulanan sosyal politikalara yeterince ağırlık vermedikleri; 2008 küresel ekonomik krizin ülkemize ilk yansımalarının gelir eşitsizliği ve yoksulluk açısından olumsuz bir konjoktüre girilmesi elde edilen bulgular arasındadır.

Üzümcü (2014) araştırmasında bölgesel kalkınma, gelir dağılımı, yoksulluk ve sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi gelişmeleri üzerine değerlendirme yapmıştır. Bölgesel kalkınma çabalarının hem başarısızlığını gösteren hem de bu çabaları dolaylı biçimde sınırlayan veya engelleyen gelir dağılımı adaletsizliği, yoksulluk ve diğer sosyal ekonomik göstergeleri içeren sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi gelişmeleri çerçevesinde Malatya (TRB1) alt bölgesini incelemiştir.

Tümtaş ve Ergun (2014), Van kent merkezi saha araştırması kapsamında 2014 yılı hane halkı verilerini kullanarak zorunlu ve isteğe bağlı göçün yarattığı yoksulluğun etkilerini, buna ek olarak 2011 yılında kentte yaşanan depremin etkilerine değinmişlerdir. Elde edilen bulgularda, kent genelinde belirgin bir yoksulluk tablosu görüldüğüne ve kentin en önemli sorunsal algılarını işsizlik ve yoksulluk olgularının oluşturduğuna ulaşılmıştır.

Güneş (2009), tarafından yapılan çalışmada kentsel yoksulluk, göç ve istihdam arasındaki ilişki Eskişehir ilinde hane halkı üzerine yapılan alan araştırmasının bulgularına dayanarak incelenmiştir. Çalışmada göçün yoksulluğa neden olduğu: (1) Kırsal kesimde mülksüzleşen, kendisinin ve ailesinin yeniden üretimi sağlayabilecek kaynaklardan yoksun olan 1980 sonrası kentin yeni göçmenleri, yoksulluğu daha derinden yaşamaktadır ve yaşamını yardım olarak sürdürmektedir (2) Yoksul göçmenler çoğunlukla düşük ücretli, düzensiz, güvencesiz, örgütsüz, geçici işlerde istihdam edilmekte ve uzun süreli işsizler olarak gelir kaynaklarının tamamen dışında kalmaktadır tezleri ile ortaya konmuştur.

Çalışkan (2007) çalışmasında, Türkiye’de eğitim seviyesi ile işgücüne katılım, işsizlik ve yoksulluk oranları arasındaki ilişkileri analiz etmiştir. Eğitim seviyesi ile işgücüne katılım ve yoksulluk oranları arasında teorik beklentilerle uyumlu, ancak işsizlik oranları açısından eğitim sisteminin beklentilerle uyumsuz olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Alpaydın (2008) tarafından yapılan çalışmada, başat olarak eğitimin ekonomik ve sosyal getirileri ele alınmış, çeşitli ülkelerde ve Türkiye’de eğitim düzeyine göre yoksulların oranları incelenmiştir. Ardılı Türkiye’de eğitimin işgücü durumu, farklı gelir gruplarında ve bölgelerde eğitim harcamaları, eğitimin finansmanı gibi niceliksel veriler değerlendirilmiştir. Bulgular arasında alınan eğitimlerin niteliğinin farklı okul ve bölgelerde önemli değişiklikler gösterdiğine dikkat çekilmiş, kamu eğitim yatırımlarının yoksulluğu azaltıcı etkisine vurguda bulunulmuştur.

Öztürk (2012), toplam doğurganlık hızı ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi 1990 ve 2000 yıllarına ait Türkiye il verileri ile yatay-kesit tahminlemesi kullanarak araştırmıştır. Bulgularda, doğurganlık hızı ile illerin gelirleri arasında anlamlı ve negatif bir ilişki saptanmıştır. Benzer bulgulara doğurganlık hızı ile ilintili olarak bağımlılık oranı ve ortalama hane halkı büyüklüğü için de ulaşılmıştır. Ayrıca, illerin yoksulluğunda çok sayıda çocuk sahibi olma davranışının önemli olduğu ve toplam doğurganlık hızlarının yüksek/düşük olduğu illerde gelir düzeyinin düşük/yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Jalilian ve Kirkpatrick (2005) yaptıkları çalışmada, 42 gelişmekte olan ülkede finansal gelişmenin yoksulluğun azaltılmasına etkisini havuzlanmış panel veri metoduyla incelemişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, finansal gelişmenin yoksulluğu azaltıcı etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Donou-Adonsou ve Sylwester (2016) yaptıkları çalışmada, 2002-2011 dönemine ait verilerle gelişmekte olan 71 ülkede finansal gelişmenin, yoksulluğu hangi oranda azalttığını sabit etkili iki aşamalı En Küçük Kareler (Least Squares-LS) yöntemi ile araştırmışlardır. Bulgular finansal gelişmenin başat göstergesi olarak GSYH kredi kullanımının, yoksulluk oranı ve yoksulluk açığı ile ölçümlendiği zaman bankaların yoksulluğu azalttığını göstermiştir. Yoksulluk açığının karesi alındığında ise, bankaların yoksulluğu azaltmada önemli bir etkisinin olmadığı gözlemlenmiştir. Diğer yandan, mikro finans kurumlarının yoksulluk üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı bulgulanmıştır. Bulgular temel olarak yoksulluğu azaltmak için bankaların etkin, mikro finans kurumlarının ise etkisizliğine işaret etmiştir.

Sam (2008) tarafından yapılan çalışmada, yoksulluğa dair kapasite yaklaşımı tahlil edilmiştir. Hazırlanan çalışmada insani gelişme ve insani yoksulluk olgularının özünü açıklayan Amartya Sen’in geliştirmiş olduğu kapasite yaklaşımı irdelenmiş olup, kalkınma ve yoksulluk konusunda ileri sürdüğü argümanlar açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada kapasite yaklaşımının, kalkınma

ve yoksulluk gibi benzeşik konularda çözüm tekniği üretme süreci içerisinde alternatif bir düşünsel çerçeve olarak değerlendirilebileceği önerilmiştir.

Özgenç (2013) çalışmasında, sürdürülebilirlik ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada sürdürülebilirlik ve yoksulluk olgularının tarihsel gelişim aşamaları ele alınarak, kavramlar arasında kurulan ilişki mekanizması ve Türkiye'nin performans görünümü irdelenmiştir. Salık verilen temel politika önerileri ise, belirlenen hedeflerin ve alınan kararların zaman boyutunda ekoloji, ekonomi ve sosyal alanlar üzerindeki etkileri ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği; yoksulluğun ulusal ve uluslararası unsurlardan etkilendiği; yoksulluğun ortadan kaldırılmasının diğer politika alanlarının sürdürülebilir başarısı için ön şart olduğu; yoksullukla mücadele için özerk kurumsal bir yapının bulunması; yoksullukla mücadele yöntemlerinin ülkelerin her alandaki kapasiteleri ve ülke gerçekleri göz önünde bulundurularak belirlenmesi olarak sıralanabilir.

Çelikay ve Gümüş (2014) tarafından hazırlanan çalışmada, Türkiye'de yoksullukla mücadele etmek için gerçekleştirilen sosyal harcamaların, yoksulluk sorununu nasıl etkilediğini tespit etmek üzere bir analiz yapılmıştır. İBBS içerisinde kategorize edilen 26 bölgenin 2004-2011 yılları arasına ait sosyal harcama ve yoksulluk oranı verileri ile statik panel veri analizi yapılmıştır. Çözümleme sonuçlarına göre, sosyal harcamaların gayri safi katma değer içindeki payı arttıkça yoksulluk oranının azaldığı tespit edilmiştir. Sosyal harcamaların alt bileşenlerini oluşturan eğitim harcamaları, sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamaları için de benzeşik bulgulara ulaşılmıştır.

Boukhatem (2016) araştırmasında, düşük ve orta gelirli 67 ülkenin 1986-2012 dönem aralığında finansal gelişmesinin, yoksulluğu hangi kanallar aracılığı ile etkilediğini analiz etmiştir. Elde edilen bulgulara göre, finansal gelişmenin yoksulluğu önemli ölçüde azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, düşük ve orta gelirli ülkelerde fakirlere yönelik kamu yatırım politikalarının sorun oluşturabileceği belirtilmiştir.

2. Veri Seti, Yöntembilim ve Bulgular

A. Veri Seti ve Özellikleri

Yapılan çalışmanın amacı, yoksulluğu etkilediği düşünülen göreceli bileşenlerin etkisini Türkiye Düzey-1 Bölgeleri için 2007-2014 zaman dilimi içerisinde incelemektir. Bu amaçla Düzey-1 Bölgeleri kapsamında yer alan on iki alt bölgeye ait yoksulluk oranı, nüfus yoğunluğu, işsizlik oranı, net göç hızı ve ilköğretimde okullaşma oranı değişkenleri kullanılarak panel birim kök sınamaları ve panel eşbütünleşme testi yapılmıştır. Panel veri analizi kapsamında modele ait fonksiyonel ifade aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$$(PR60)_i = f(\ln PD, \ln MS, UR, ER)_i(1)$$

Fonksiyonda yer alan $PR60$, yoksulluk oranı (medyan gelirin %60'ına göre, %); $lnPD$, nüfus yoğunluğu (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS), kilometrekareye düşen kişi sayısı); $lnMS$, net göç hızı (ADNKS, %); UR , işsizlik oranı (15 yaş ve üzeri, %); ER , ilköğretimde okullaşma oranı (net, %) değişkenlerini ifade eden kısaltmalardır.

Değişkenlere ait serilere logaritmik dönüşüm işleminin uygulanması, serinin değerleri arasındaki farkları azaltacağından kısmen serinin durağanlaşmasını sağlamaktadır. Bu doğrultuda nüfus yoğunluğu ve net göç hızı değişkenlerine ait seriler için logaritmik dönüşüm işlemi uygulanmış, düzey değerleri itibarıyla mevcut oransal bir değer olan yoksulluk oranı, işsizlik oranı ve ilköğretimde okullaşma oranı değişkenlerine ait seriler ise yarı logaritmik bir kalıpta model içerisinde yer almıştır. Tüm değişkenlere ait ikincil veriler, yıllık veri sıklığı altında Türkiye İstatistik Kurumu'nun veri tabanından derlenmiştir. Çözümleme işlemleri ise, ekonometri paket programı içerisinde gerçekleştirilmiştir.

B. Yöntembilim

Kurulan modelde çözümleme işlemleri için yatay-kesit bağımlılık testi, panel birim kök sınamaları ve panel eşbütünleşme yöntemi kullanılmıştır.

1. Yatay-Kesit Bağımlılık (Cross-Section Dependence) Testi

Panel veri modellerinde bozuklukların yaygın olarak bağımsız yatay kesitlerden kaynaklandığı varsayılır. Bu durum özellikle yatay-kesit boyutu (N) büyük olduğu zaman geçerlidir. Panel regresyon modelleri kurulurken genellikle kesitsel bağımlılığın mevcut olduğuna yönelik alan yazında önemli kanıtlar vardır. Tahminleme işlemlerinde yatay-kesit bağımlılığının dikkate alınmaması tahmincinin etkinsizliği, test istatistiklerinin geçersizliği ve hesaba katılmamış artıkların bağımlılığı gibi ciddi sorunlar yaratmaktadır.

Yatay-kesit bağımlılığını ölçümlemek için kullanılan testlerden Breusch-Pagan (1980) Lagrange Multiplier (LM) ve Pesaran (2004) CD testleri, zaman boyutunun birim sayısından büyük olduğu durumlarda; Pesaran (2004) CD_{LM} testi ise birim sayısının zaman boyutunu aştığı durumlar için tercih edilen tahmincilerdir. Çalışmamızdaki Düzey-1 Bölgeleri içerisinde yer alan 12 alt bölge (N) ve 2007-2014 zaman dilimi boyutundaki 8 yıl (T), $N>T$ koşulunu sağlamaktadır. Bu doğrultuda yatay-kesit bağımlılığı için Pesaran CD_{LM} tahmincisi tercih edilmiştir (Erataş vd., 2013: 24):

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} c_{ij} \Delta Y_{i,t-j} + d_i t + h_i \bar{y}_{t-1} + \sum_{j=0}^{p_i} n_{ij} \Delta \bar{y}_{i,t-j} + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

Denklik (2) içerisinde yapılan çözümleme sonucunda CD_{LM} test istatistik değerlerine ulaşılır ve kalıntılar arasında eş anlı ilgileşim beklenir. İlgileşimin istatistiksel anlamlılığı Breusch-Pagan LM sayesinde incelenmektedir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \sim X_{N(N-1)/2}^2 \quad (3)$$

Denklikteki ρ_{ij} , her bir denklemin LS tahmincisi ile ulaşılan kalıntılar arasındaki basit ilişim katsayısını ifade eden notasyondur. Kalıntılar arasında ilişim olmadığını ifade eden H_0 yokluk hipotezi altında; LM, N sabitken ve T sonsuza doğru giderken $ki - k$ are dağılımını göstermektedir.

Pesaran (2004) birim sayısının, zaman boyutunu aştığı durumlarda yatay kesitlerin birbirleri ile ilişim içerisinde olup olmadığını test etmek için Breusch-Pagan LM testine alternatif olarak farklı bir test istatistiğini önermiştir. Pesaran'ın CD_{LM} test istatistiği aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$LM_S = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T_{ij} \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \rightarrow N(0,1) \quad (4)$$

Denklik (4) içerisinde yer alan CD_{LM} testine ait temel hipotezler:

$$H_0: \rho_{ij} = \rho_{ji} = cor(u_{it}, u_{jt}) = 0, i \neq j \text{ (yatay-kesit bağımlılığı yoktur)}$$

$H_1: \rho_{ij} = \rho_{ji} \neq 0, i \neq j$ (yatay-kesit bağımlılığı vardır) şeklinde yorumlanmaktadır.

Panel regresyon modellemelerinde yatay-kesit bağımlılığı, aynı zamanda çözümleme işlemi için kullanılacak birim kök sınamalarına karar verme adımıdır. Buna göre birimler arasında yatay-kesit bağımlılığı olmaması durumunda birinci nesil birim kök sınamaları, tersi durumda ikinci nesil birim kök sınamaları kullanılmaktadır.

2. Panel Birim Kök Sınamaları

Seriler arasında ortaya çıkması olası sahte regresyon problemini ortadan kaldırmak amacıyla serilerin durağanlığı Pesaran (2007) ikinci nesil panel birim kök sınaması ile incelenmiştir. Pesaran'a göre faktör yüklemelerini tahmin etmek yerine, birimler arasındaki ilişimi ortadan kaldırmak için basit bir yöntem önerilir. Söz konusu yöntem, Augmented Dickey-Fuller (ADF) regresyonunun gecikmeli yatay-kesit ortalamaları ile genişletilmiş halidir. Böylece, regresyonun birinci farkı kesitler arasındaki ilişimi yok etmektedir. Basit bir "Yatay-Kesit Genelleştirilmiş Dickey Fuller (Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller / CADF)" regresyonu aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2013: 223-24):

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i^* Y_{it-1} + d_0 \bar{Y}_{t-1} + d_1 \Delta \bar{Y}_t + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Denklikte yer alan $\bar{Y}_t, N$ gözlem sayılarının t zamana göre ortalamasını vermektedir. Gecikmeli yatay-kesit ortalamaları ve birinci farkların varlığı, faktör yapısı aracılığı ile birimler arası ilişimi göz önüne almaktadır. Hata terimi veya faktörde ilişim olması durumunda, regresyon tek değişkenli olarak Y_{it} ve $\bar{Y}_t$ 'nin gecikmeli birinci farklarının eklenmesi ile genişletilmektedir:

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i^* Y_{it-1} + d_0 \bar{Y}_{t-1} + \sum_{j=0}^p d_{j+1} \Delta \bar{Y}_{t-j} + \sum_{k=1}^p c_k \Delta Y_{i,t-k} + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

$$i = (1, 2, \dots, N)$$

Ortalama sıfırdan farklı olduğu zaman ve N sonsuza süregiderken, ortak ögenint ve t 'nin gecikmeli değerleri ile yakınsayabileceği belirtilmiştir. Her bir yatay kesitte u_{it} 'deki olası otokorelasyonu göz önünde bulundurmak için, ortak öge $\Delta \bar{Y}_t$ ve $\Delta \bar{Y}_t$ 'nin gecikmeli değerleri yakınsayabilir.

$$H_0: \rho_i = 0 \text{ (seri durağandır)}$$

$$H_1: \rho_i < 0 \text{ (seri durağan değildir)}$$

CADF'de ρ_i katsayılarına ilişkin t değerlerine ulaşılır. Pesaran (2007) tarafından kritik değerler tablo haline getirilmiştir. Pesaran yaptığı Monte Carlo benzetimlerinde CADF'nin $N > T$ ve $T > N$ her iki durumu içinde geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Söz konusu bu durum çalışmamızda CADF panel birim kök testini tercih etmemizin bir diğer nedenidir.

Denklik (6)'da bir bilgi kriteri veya ardışık testler kullanılarak, genişletme derecesi seçilmektedir. Regresyon tahminleme işleminin ardılı, CIPS istatistiğini elde etmek için gecikmeli değişkenlerin t-istatistiklerinin ortalamaları (CADF_i) bulunmaktadır:

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N CADF_i(7)$$

Denklik (7) içerisindeki gibi elde edilen CIPS istatistiğinin birleşik asimptotik limiti standart değildir. Kritik değerler farklı N ve T değerleri için hesaplanmaktadır.

3. Panel Eşbütünleşme Yöntemi

Modellememizde Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi, dört istatistik üzerine kurulduğu ve oldukça esnek olduğu, hata düzeltme modelinin kısa ve uzun dönem parametrelerinde heterojenliğe izin verdiği, ayrıca yatay kesitler arasında ilişileşim olduğunda dirençli kritik değerler öz çıkarım sonucu elde edilebildiği için tercih edilmiştir (Yerdelen Tatoğlu, 2013: 240).

Westerlund (2007) tarafından panel verilerle çalışırken eşbütünleşme ilişkisinin varlığını sınamak amacıyla Hata Düzeltme Modeli (Error Correction Model-ECM) temelli dört adet test önerilmiştir. Söz konusu testlerin temelini, her bir yatay kesitin kendi hata düzeltmesine sahip olup olmadığının belirlenmesi aracılığıyla eşbütünleşme ilişkisinin sınanması oluşturur. Bu ilişki Denklik (8)'de yer alan regresyon olarak ifade edilir (Yerdelen Tatoğlu, 2013: 239-40):

$$\Delta Y_{it} = \delta_i' d_t + \lambda_i' \Delta X_{it} + \gamma_i Y_{it-1} + \varphi_i X_{it-1} + e_{it}(8)$$

Regresyon modelindeki d_t , sabit ve trend deterministik öğeler vektörünü; γ_i , uzun dönem ve φ_i , kısa dönem parametrelerini simgelemektedir. Modeldeki d_t , vektörüne bağlı olarak üç durum söz konusudur:

$$1. d_t = \{\emptyset\}$$

2. $d_t = 1$
3. $d_t = (1, t)$

Otoregresif parametrenin (ρ) her bir yatay-kesit ya da tüm panel olmak üzere iki şekilde değerlendirilmesine izin verilmektedir. Birinci tür istatistikler “panel varyans oranı istatistikleri” olarak tanımlanmaktadır. Bu istatistiklerde, tüm yatay kesitler için otoregresif parametre sabit olmaktadır ($\rho_i = \rho$). İkinci tür istatistikler ise “grup ortalaması varyans oranı istatistikleri” ismini alır ve ρ , kesitler arasında farklılık göstermektedir.

P_a ve P_t test istatistikleri, paneli oluşturan tüm bilgiler ile hesaplanarak hipotezler kurulur:

$$H_0: \rho_i = 0 \text{ (tüm } i \text{'ler için)}$$

$$H_1: \rho_i < 0 \text{ (tüm } i \text{'ler için)}$$

Hipotezlerin kurulmasından sonra P_a ve P_t istatistikleri Denklik (9) ve (10) içerisindeki gibi hesaplanır:

$$P_a = \left(\sum_{i=1}^N L_{i11}^{-1} \right) \sum_{i=1}^N L_{i12} \text{ (9)}$$

$$P_t = \hat{\sigma}^{-1} \left(\sum_{i=1}^N L_{i11}^{-1/2} \right) \sum_{i=1}^N L_{i12} \text{ (10)}$$

Her bir yatay-kesit için tahmin edilen ρ_i 'ler ve ρ_i 'lerin t oranlarının ağırlıklı ortalaması hesaplanarak, grup ortalaması istatistikleri G_a ve G_t elde edilir:

$$H_0: \gamma_i = 0 \text{ (tüm } i \text{'ler için)}$$

$$H_1: \gamma_i < 0 \text{ (en az bir } i \text{ için)}$$

G_a ve G_t istatistikleri ise aşağıdaki denklikler aracılığı ile ifade edilir:

$$G_a = \sum_{i=1}^N L_{i11}^2 L_{i12} \text{ (11)} \quad G_t = \sum_{i=1}^N \hat{\sigma}_i^{-1} L_{i11}^{-1/2} L_{i12} \text{ (12)}$$

Söz konusu her iki grup test için, H_0 yokluk hipotezinin reddedilmesi paneli oluşturan seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Westerlund panel eşbütünlük test bulguları, standart normal dağılım kritik değeri ile karşılaştırılırken geçerli varsayım yatay kesitlerin bağımsız olmasıdır. Westerlund, yatay-kesit bağımlılığını dikkate almak için hesaplanan test istatistiklerinin Chang (2004)'de belirtilen bootstrap dağılım kritik değerler ile karşılaştırılmasını salık vermektedir.

C. Bulgular

Çalışmanın çözümleme bulgularına üç aşamada ulaşılmıştır. Birinci aşamada yatay-kesit bağımlılık testine, ikinci aşamada panel birim kök

sınamalarına, üçüncü aşamada ise panel eşbütünleşme testine ilişkin sonuçlardan elde edilen bulgular aşağıda açıklanmıştır.

Yatay-kesit bağımlılık test sonuçlarına göre CD_{LM} tahmincisi için olasılık değeri 0.05 düzeyinde anlamlı bulunmuş ve “ H_0 : yatay-kesit bağımlılığı yoktur” hipotezi reddedilmiştir. İlgileşimlerin istatistiksel anlamlılığı altında yokluk hipotezinin reddedilmesi, seriler arasında yatay-kesit bağımlılığı olduğunu göstermektedir. Elde edilen bu bulguya göre, on iki alt bölge yatay-kesit birimlerinden birine gelen bir yoksulluk şoku diğer bölgeleri de etkilemektedir. Yatay-kesit bağımlılığına ait test sonuçları Tablo 2 içerisinde aktarılmıştır:

Tablo 2: Yatay-Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	Breusch-Pagan LM		Pesaran CD_{LM}	
	Test İstatistiği	Prob	Test İstatistiği	Prob
PR60	120.415	0.000	10.416	0.000
lnPD	335.944	0.000	18.328	0.000
lnMS	157.309	0.000	12.063	0.000
UR	248.554	0.000	15.709	0.000
ER	264.841	0.000	16.213	0.000

Düzyey-1 alt bölgeleri arasında yatay-kesit bağımlılığı olması nedeniyle, çözümleme işlemleri için ikinci nesil birim kök sınamaları kullanılmıştır. Birim kök sınama sonuçları Tablo 3 içerisinde gösterilmiştir:

Tablo 3: CADF Panel Birim Kök Sınama Sonuçları

Değişkenler	PR60	lnPD	lnMS	UR	ER	p*
CADF _{t-ist.}	-8.884	-8.473	-7.111	-8.407	-3.476	0
	-4.173	-5.531	-3.961	-6.815	-0.538	1
	-6.015	-7.422	-5.076	-5.910	-1.493	2
CIPS _{ist.}	-5.094	-7.947	-4.518	-6.362	-2.484	

Not: * p, gecikme uzunluğu simgesidir ve en yüksek p değeri, 2 olarak alınmıştır. Gecikme uzunluğuna göre en düşük Akaike Information Criticon (AIC), p değeri 0'dır.

Birim kök sınama sonuçlarına göre; yoksulluk oranı, nüfus yoğunluğu, net göç hızı ve ilköğretimde okullaşma oranı değişkenlerine ait t-istatistik değeri, Pesaran (2007)'in makalesindeki Tablo II-c kritik değerleri ile karşılaştırıldığında düzey değerlerinde 0.05 önem seviyeleri için anlamlı bulunmuştur. Serilerin birim kök içermediğini ifade eden yokluk hipotezi kabul edilmiş, söz konusu değişkenler düzey değerlerinde birim köklü sonuçlar türetmemiştir. Değişkenler için hesaplanan CADF_{t-ist.} değerleri, kritik değer tablosunda yer alan 0.05 önem düzeylerine göre -3.81'den küçüktür. Ayrıca her bir değişken için hesaplanan CIPS değerleri, kritik değer tablosundaki düzey değerlerinde 0.05 önem seviyeleri için -2.79'dan küçüktür. Ancak, işsizlik oranı değişkeni Tablo II-c kritik değerleri ile karşılaştırıldığında 0.05 önem düzeyine göre anlamsız bulunmuştur. İşsizlik oranı değişkeninin, düzey değerinde durağan olmadığı ve serinin I(1) özelliği gösterdiği elde edilmiştir.

Birim kök sınama sonuçlarına göre ulaşılan bir diğer bulgu ise; Düzey-1 Bölgeleri'nde yoksulluk oranı, nüfus yoğunluğu, net göç hızı ve ilköğretimde

okullaşma oranı değişkenlerine göre yakınsamanın varlığı, işsizlik oranı değişkenine göre ise yakınsamanın yokluğudur.

Pesaran ikinci nesil panel birim kök sınamalarından elde edilen bulgular doğrultusunda, değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerini belirlemek için Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi yapılmıştır.

Tablo 4: Westerlund ECM Panel Eşbütünleşme Sınama Sonuçları

Grup Ortalaması Varyans Oranı / Panel Varyans Oranı	Test İstatistikleri	Bootstrap Prob.
G_t	-6.751	0.000
G_a	-1.899	0.621
P_t	-9.888	0.001
P_a	-5.145	0.023

Not: Maksimum gecikme sayısı 2, döngü sayısı 10.000 olarak alınmıştır.

Tablo 4 içerisine aktarılan Westerlund ECM Panel Eşbütünleşme Testi sonuçları, H_0 yokluk hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Ulaşılan bu bulgu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye işaret etmekte, koentegrasyon ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca değişkenler arasında yatay-kesit bağımlılığının bulunması, sonuçların yorumlanması aşamasında bootstrap olasılık değerlerinin dikkate alınmasını önermektedir. G_a , dışındaki grup ortalaması ve panel varyans oranı istatistiklerine göre, kurulan modelde H_0 yokluk hipotezinin reddedilmesi seriler arasında eşbütünleşme ilişkisini desteklemektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yapılan çalışmada yoksulluğa neden olduğu düşünülen nüfus yoğunluğu, net göç hızı, ilköğretimde okullaşma ve işsizlik oranı bileşenlerinin etkisi, 2007-2014 zaman dilimi içerisinde Düzey-1 Bölgeleri'ni oluşturan on iki alt bölge ele alınarak incelenmiştir. Panel veri yapısında kurulan model içerisindeki seriler için çözümleme sonuçlarına yatay-kesit bağımlılık testi, birim kök sınamaları ve eşbütünleşme testi olmak üzere üç aşamada ulaşılmıştır. Birinci aşamada yapılan Pesaran CD_{LM} yatay kesit bağımlılık test sonuçları, on iki alt bölge arasında yatay-kesit bağımlılığı olduğunu göstermiştir. Elde edilen bu sonuç, alt bölge yatay-kesit birimlerinden birine gelen bir yoksulluk şokunun diğer bölgeleri de etkilediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla yoksulluğun azaltılmasına yönelik politikaların, İstanbul, Batı Marmara, Ege, Doğu Marmara, Batı Anadolu, Akdeniz, Orta Anadolu, Batı Karadeniz, Doğu Karadeniz, Kuzeydoğu Anadolu, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin birbiriyle etkileşim içerisinde olduğu göz önüne alınarak belirlenmesi gerekmektedir. Ardıl ikinci aşamada yapılan ve yatay-kesit bağımlılığını dikkate alan CADF birim kök sınama sonuçlarına göre; yatay kesitler arasında yoksulluk oranı, nüfus yoğunluğu, net göç hızı ve ilköğretimde okullaşma oranı değişkenleri için yakınsamanın varlığı, işsizlik oranı değişkeni açısından ise yakınsamanın yokluğu elde edilmiştir. Bu bağlamda nüfus yoğunluğu, net göç hızı ve ilköğretimde okullaşma değişkenleri yoksulluğu azaltıcı politikalar için başat öncüller olarak değerlendirilebilir.

Üçüncü aşamada yatay-kesitler arasında ilgileşim olduğu ve birim sayısının, zaman boyutunu aştığı durumlar için önerilen Westerlund ECM panel eşbütünleşme testi yapılmıştır. Sonuçlar; alt bölgeler arasında koentegrasyon ilişkisinin varlığını ortaya koyarak, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Çözümlemeye dâhil olan değişkenlerin uzun dönemli dinamikler açısından birlikte hareket ettiği eşbütünleşme varsayımı, yatay-kesit bağımlılık sonuçlarında belirtilen politika çıkarmasını destekleyici niteliktedir. Ulaşılan çözümleme sonuçları; literatür seçkinde açıklanan Güneş (2009), Tümtaş ve Ergun (2014) tarafından yapılan saha araştırmaları; Çalışkan (2007), Alpaydın (2008), Öztürk (2012) tarafından Türkiye kapsamında yapılan çalışmalar ile benzer sonuçlar türetmiştir.

Yoksullukla mücadeleye içkin nüfusla ilgili olgu, doğal kaynakların kısıtlayıcı olduğuna ilişkin Ricardo'nun 'Rant Teorisi' ve Malthus'un 'Nüfus Teorisi' adlı iki önemli teoriyi düşündürmektedir. Klasik siyasal iktisatçılardan David Ricardo ve Thomas Malthus, teorilerinde arazinin taşıma kapasitesinin ekonominin ölçeği için nihai sınırlayıcı faktör olduğunu söylemiştir. Bu düşünceye göre nüfus yoğunluğundaki artış, tüketim aracılığı ile kaynaklar üzerinde baskılayıcı etki yaratmaktadır. Ancak, yoksulluk ve nüfus arasındaki ilişkiye yönelik politika belirleniminde, sürdürülebilirlik boyutunda nüfusun niceliksel olmaktan ziyade niteliksel yönlerine odaklanılması salık verilebilir. Gerekli olan politika ve düzenlemelerin nüfusun yapısı, durumu, dinamik özelliği gibidemografik değişkenler ile bütüncüllüğü şeklinde yapılması halinde ekonomik büyümeye ivme kazandırıcı, dolayısıyla bu durumun da yoksulluğu azaltıcı sonuçlar yaratacağı öngörülebilir. Ayrıca, Sam (2008)'ın çalışmasında incelediği kapasite yaklaşımının, kalkınma ve yoksulluk benzeşik olgularında çözümsel teknikler üretme süreci içerisinde alternatif bir düşünsel çerçeve olarak değerlendirilmesi görüşü de önerilebilir.

Yoksulluk ve göç arasında olası karşılıklı dual ilişki düşünüldüğünde; kırsal yoksulluk artışının göç hızını artırdığı, artan göç hızının ise sosyo-ekonomik unsurlardan kaynaklı çok boyutlu ve karmaşık ilişkileri içeren yoksulluğun derinleşmesi için itici bir güç olduğu kuramsal olarak kabul edilmektedir. Güneş (2009) çalışmasında, göç ve kentsel yoksulluk ilişkisi çerçevesinde iki temel tez olduğunu varsayar: Birinci tez, göçün kentsel yoksulluğun nedeni olduğu; ikinci tez ise yoksulluk olgusunun bireylerin hareket alanını sınırlayarak göçe engel olduğudur. Kuramsal beklentilerle örtüşen ve çalışmamızdan göç olgusu için elde edilen sonuç, açıklanan birinci tez çerçevesinde değerlendirilmektedir. Sonuç doğrultusunda; kırsal alanlarda çoğun ekonomik kaynaklı unsurlar bireylerin kentlere göç etmesini sağlayarak göç hızını artırmakta, kentlerdeki iş olanaklarının sınırlı ve istihdam artışlarının göç hızından yavaş olması ise yoksulluğu baskılamaktadır. Bu durum klasik göçün nedenlerini doğrulayarak, yoksulluğun göçün nedeni ve sonucu olduğu çevrimsel yapı ilişkisini destekler niteliktedir.

Yoksulluk ve temel eğitim düzeyindeki ilgileşim için çalışmadan elde edilen sonuçlar, söz konusu değişkenler arasındaki bütüncüllüğü ve nedenselliği ifade etmektedir. Bu sonuç, yoksullukla mücadele için alınması gereken eğitim alanındaki politika önlemleri ile örtüşmektedir. Düzeltici ve iyileştirici politika önlemleri arasında toplumun eğitim seviyesinin yükseltilmesi; eğitim sisteminin nicel ve nitel olarak verimliliğe yönelik bir şekilde yürütülmesi; eğitimde kamu ve özel sektörün payının birlikte artışının sağlanması; bölgesel bazda uygulanacak eğitim politikalarının eğitime erişimi kolaylaştıracak nitelikte planlanması; halk eğitim merkezlerinin, yatılı ilköğretim bölge okullarının, okur-yazarlık kurslarının ve mesleki eğitim veren kurumların yaygınlaştırılması önerilebilir.

Çalışmamızdan elde edilen sonuçlar bölgesel düzlemde temel politika çıkarılması olarak; yoksullukla mücadele programlarının nüfus, göç ve eğitime yönelik sosyal politikaları içeren tümleşik bir yapıda aranması gerektiğidir. Ayrıca yoksulluğun çok boyutlu ve karmaşık neden-sonuç yapısının varlığı, değişkenler arasındaki ilgileşime odaklanmayı zorunlu hale getirmektedir. Bu bağlamda yoksullukla neden-sonuç yapısı ilgileşimine sahip olduğu belirtilen nüfus, göç ve eğitim bileşenlerinin sonuçlar açısından değil, nedenler üzerinden tartışılması daha sağlıklı bir yaklaşım olabilecektir.

Kaynakça

- Aktan, Coşkun Can; “Yoksulluk Sorununun Nedenleri ve Yoksullukla Mücadele Stratejileri”, *Hak-İş Konfederasyonu Yayını* 2012, ss. 1-13.
- Alpaydın, Yusuf; “Türkiye’de Yoksulluk ve Eğitim İlişkileri”, *İLEM Yıllık*, 3(3) 2008, ss. 49-64.
- Aydın, Halil İbrahim; “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Yoksulluk ve Kalkınma Sorunu: Ekonomi Politik Bir Çözümleme”, iç. Şevket Tüylüoğlu (Ed.), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Sanayileşme ve Kalkınma Çabaları*, Ankara: Ankara Strateji Enstitüsü Rapor No. 2015-1, ss.71-85.
- Breusch, Trevor and Adrian PAGAN; “The Lagrange Multiplier Test and its Application to Model Specification in Econometrics”, *Review of Economic Studies*, (47) 1980, pp. 239-253.
- Çağatay, Uluç; “Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Kurumsal Yapılanma”, iç. Halil İbrahim AYDIN ve Yunus Emre ÖZER (Ed.), *Kalkınma Üzerine Ekonomi-Politik Yazılar*, Ankara: Orion Yayınevi 2016, ss.343-371.
- Çalışkan, Şadan; “Eğitim-İşsizlik ve Yoksulluk İlişkisi”, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2007, ss. 285-308.

- Çalışkan, Şadan; “Türkiye’de Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, 2(59) 2010, ss. 89-132.
- Çelikay, Ferdi ve Erdal Gümüş; “Sosyal Harcamaların Yoksulluk Üzerine Etkileri: Ampirik Bir İnceleme”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (14) 2014, ss.127-138.
- Donou-Adonsou, Ficawoyi and Kevin SYLWESTER; “Financial Development and Poverty Reduction in Developing Countries: New Evidence From Banks and Mikrofinance Institutions”, *Review of Development Finance* 2016, pp.1-9.
- Ensari, Sıddık; “TÜİK’in Yoksulluk Analizleri Üzerine”, Maliye Finans Yazıları, 24(87) 2010, ss. 9-15.
- Erataş, Filiz; Hayriye, Başçı Nur ve Melih Özçalık; “Feldstein-Horioka Bilmecesinin Gelişmiş Ülke Ekonomileri Açısından Değerlendirilmesi: Panel Veri Analizi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2) 2013, ss. 18-33.
- Eren, Mehmet Vahit; “Türkiye’de Yoksulluğun Azaltılmasında Yoksul Odaklı Turizm Yaklaşımı”, Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu, 28-30 Nisan, Ordu: Ordu Üniversitesi 2011, ss.79-100.
- Ersungur, Mustafa; *Bölgesel İktisat*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İİBF Yayınları, 2005 Yayın No:219.
- Gündüz, Ali Yılmaz; “Türkiye’de Yoksullukla Mücadele Üzerine Bir İnceleme”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*,5(15) 2006, ss.34-55.
- Güneş, Fatime; “Kentsel Yoksulluk/Dışlanma (mı), Göç ve İstihdam: Eskişehir’de Belediyeden Yardım Alan Haneler”, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2009, ss. 449-470.
- Jalilian, Hossein and Colin Kirkpatrick; “Does Financial Development Contribute to Poverty Reduction?”, *The Journal of Development Studies*, 41(4) 2005, pp. 636-656.
- Jamel, Boukhatem; “Assessing The Direct Effect of Financial Development on Poverty Reduction in A Panel of Low- and Middle-Income Countries”, *Research in International Business and Finance*,(37) 2016, pp. 214-230.
- Özgenç, Nazlıhan; “Sürdürülebilirlik ve Yoksulluk İlişkisi”, Yayınlanmamış Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanlık Tezi, Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü 2013.
- Öztürk, Mustafa ve Başak Işıl Çetin; “Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluk ve Kadınlar”, *Journal of Yasar University*, 3(11) 2011,ss.2661-2698.

- Öztürk, Lütfü; “Türkiye’de İllerin Yoksulluk Nedeni Olarak Toplam Doğurganlık Hızları: Yatay Kesit Bir Analiz, 1990-2000”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXI(1) 2012, ss. 193-210.
- Pesaran, M. Hashem; “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *Working Paper No:0435, University of Cambridge* 2004.
- Pesaran, M. Hashem; “A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence”, *Journal of Applied Econometrics*,(22) 2007, pp. 265-312.
- Sam, Neslihan; “Yoksulluğa Bir Yaklaşım Biçimi: Kapasite Yaklaşımı, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXVII(1) 2008, ss.59-70.
- TÜİK, İnternet Adresi:
<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/tabloYilSutunGetir.do?durum=acKapa&menuNo=414&altMenuGoster=1>,Erişim Tarihi: 28.09.2016.
- Tümtaş, Mim Sertaç ve Cem ERGUN; “Göç ve Yoksulluk Kısılacında Yıkılan Bir Kent: Van”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 5(2) 2014,ss. 1-23.
- Üzümcü, Adem; “*Bölgesel Kalkınma, Gelir Dağılımı, Yoksulluk ve Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (SEGE) Gelişmeleri (TRB Düzey 1 Bölgesi Üzerine Bir Değerlendirme)*”,iç. Metin Berber; Deniz Özyakışır ve Halil İbrahim Aydın (Ed.), *Bölgesel Kalkınma Üzerine Yazılar*, Ankara: Savaş Yayınevi 2014, ss. 181-213.
- Westerlund, Joakim; “Testing for Error Correction in Panel Data”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, (69/6) 2007, pp. 709-748.
- Yerdelen Tatoğlu, Ferda; *İleri Panel Veri Analizi: Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta Yayıncılık 2013.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 28.05.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 06.06.2017

Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri*

M. Emin SULAR**

Öz

Zerdüştilik uzun tarihî geçmişe sahip bir dindir. Bu dinin kurucusu, mensupları tarafından peygamber olarak kabul edilen Zerdüş'tür. Günümüzde Zerdüştiler, İran'da azalma trendinde olan nüfuslarıyla azınlık statüsünde yaşamaktadırlar. Bu çalışmada İran Zerdüştilerinde geçmişten günümüze uygulanan farklı defin şekilleri incelenmiştir. Bunların en bilineni Zerdüştilerin *dahme*, (دخمه) batılıların *tower of silence* dediği yöntemdir. Bu yöntemde cesetler, akbabaların gelip yemesi için *dahme* denilen yapılara bırakılırdı. Yakın dönemde çeşitli sebeplerden dolayı Zerdüştiler bunu terk etmek zorunda kalmışlardır. Günümüzde artık ölülerini gömmektedirler.

Anahtar Kelimeler: *Zerdüştilik, Zerdüş, Defin, Dahme*

Burial Forms in Iranian Zoroastrians From Part to Present

Abstract

Zoroastrianism is a religion with a long historical background. The founder of this religion is Zoroaster who is regarded as prophet by his members. Nowadays, Zoroastrians live in a minority status with a tendency of population decrease in Iran. In this study, the different forms of burials applied by Iran Zoroastrians are examined. The most familiar of these is the method that Zoroastrians calls as *dakhma*, westerners calls as *tower of silence*. In this method, the corpses were left for the vultures to come and eat in places where called as *dahme*. Because of various reasons in the recent period, Zoroastrians have had to abandon this method. Nowadays they are burying their dead.

Key Words: *Zoroastrianism, Zoroaster, Burial, Dakhma*

** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Öğrencisi,
me.sular@alparslan.edu.tr

Giriş

Zerdüştilik, dört bin yıla yakın tarihî geçmişi olan kendine özgü kadim bir dindir. Ortaya çıkmasından itibaren iletişimle bulunduğu din ve kültürleri hem etkilemiş hem de onlardan etkilenmiştir. Ayrıca tarihi süreçte Tanrı ve Peygamber adına nispetle *Mazdayesnî*, *Zerdüştilik* ve *Zoroastrianism*, Fars kökenli olmayı ifade eden *Parsîlik* gibi çeşitli şekillerde isimlendirilmiştir. İslâmî kaynaklara ise *Mecûsîlik*¹ olarak geçmiştir.

Günümüzde Zerdüştiler, dinlerini genelde *Din-i Zertoştî* olarak isimlendirirler. Bunun yanısıra yaygın olmasa da bazen *Din-i Mazdayesnî* ve *Din-i Behdinân Dini* gibi başka isimler de kullanırlar.² Makalede bu dini ifade etmek üzere onların yaygın tercihi olan ilk isim kullanılacaktır. Fakat burada, Farsçadaki *Zertoştî* şeklindeki yazımı yerine Türkçedeki *Zerdüşti* şeklindeki kullanımı tercih edilecektir.

Bu dinin kurucusu, mensupları tarafından peygamber kabul edilen Zerdüş'tür. Zerdüş'ün nerede, nasıl yaşadığı konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Bu noktada iki temel görüş söz konusudur. Bu görüşlerden ilki, Pehlevî dinî edebiyatında verilen bilgilere dayanırken diğeri, *Avesta* metinlerinin tahlili ve tarihî delillere dayanmaktadır.

Pehlevî dini edebiyatına dayanan görüşe göre, Zerdüş M.Ö. 5 ve 6. yüzyılları arasında³ Azerbaycan'da yaşamıştır.⁴ Bu kaynaklarda Zerdüş'ün hayatı konusunda birçok mitolojik bilgi de yer almaktadır.⁵ *Avesta* metinleri ve tarihî delillere dayananlara göre ise Zerdüş, Sasani dönemde oluşturulan metinlerde belirtilen tarihten çok önce Batı İran'da değil, İran'ın kuzeydoğusunda yaşamıştır.⁶ Bu araştırmacılarından biri olan Mary Boyce'a göre, Zerdüş, Merkez Asya'da M.Ö. 1400 ile 1000'li yıllar arasında yaşamıştır.⁷ Bu rakamı, M. Ö. 2000

¹ Kur'an'da bu inançtan bir yerde bahsedilmiştir: "Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseyenler, Sabîiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir. Şüphesiz Allah her şeye tanıktır." Hac, 22/17.

² Bu isimlerin anlamı için bkz. Menûçehr Menûçehrpûr, *Bidânîm û Serbilund Başîm*, IV. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1390/2011, ss. 52-53.

³ Jale Amûzgâr ve Ahmet Tefzilî, *Usture-i Zindigi-yi Zerdüşti*, Çâp-ı Behmen, Tahran 1370/1991, ss. 14-16.

⁴ Jale Amûzgâr ve Ahmet Tefzilî, *Usture-i Zindigi-yi Zerdüşti*, s. 21.

⁵ Celaleddin Âştîyânî, *Zertoşt*, VIII. Baskı, Şirket-i Sihâm-ı İntişâr, Tahran 1381/2002, ss. 57-58.

⁶ Âştîyânî, *Zertoşt*, s. 60.

⁷ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, I. Baskı, Leiden 1975, s. 190.

yılına kadar götüren araştırmacılar vardır.⁸ Güncel Zerdüşti kaynaklarında, Zerdüşti'nin M. Ö. 1768 yılında doğduğu geçmektedir.⁹

Günümüzde Zerdüştiler İran'da 14-16 bin arası değişen nüfuslarıyla İran İslâm Cumhuriyeti Anayasa'sının 13. maddesine¹⁰ göre kendilerine verilen dinî azınlık statüsünde yaşamlarını sürdürmektedirler.¹¹ Dinî azınlık statülerinden dolayı dinî törenlerini özgürce yapar, evlilik, miras ve eğitim gibi işlerini kendi yasalarına göre yürütürler. Kamusal alanda da diğer İranlı vatandaşlar ile aynı hak ve görevlere sahiptirler. Askere gider ve vergi verirler. Zerdüşti kadınlar, devletin belirlediği kıyafet şekline göre giyinirler.

Makalenin konusu, İran'daki Zerdüştilerin günümüzdeki defin şeklini incelemektir. Konun daha iyi anlaşılması için ilk olarak onların tarihte uyguladığı bazı defin şekilleri hakkında bilgi verilecektir. Makalede ölüden sonra yapılan törenlere değinilmeyecektir.

Makale yazarı, İran Zerdüştileri üzerine alan çalışması yürütmüştür. Burada dahme ve mezarlık alanlarına gidilerek gözlemler yapılmıştır. Bunun dışında Zerdüştilerin ölü gömme törenlerine iştirak edilmiştir. Böylece yazılı kaynaklarda konu hakkında verilen bilgilerin nasıl pratize edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan gözlemler, fotoğraf ve video olarak kaydedilmiştir. Bunun dışında yetkili kişilerle görüşmeler yapılmıştır. Bundan dolayı makaledeki veriler gözlem, görüşme ve doküman analizi yöntemleri ile elde edilmiştir. Doküman seçiminde Farsça ve özellikle Zerdüştiler tarafından oluşturulan yazılı kaynaklar tercih edilmiştir.

A- Geçmişte Uygulanan Bazı Defin Şekilleri

Konuya geçmeden önce, Zerdüşti gelenekte insanın yapısını oluşturan unsurların, ölümün neyi ifade ettiği ve nasıl gerçekleştiğinin bilinmesinde fayda vardır. Buna göre insanın, *beden*, *can*, *ruh* ve *fraveher* denilen dört unsurdan oluştuğu kabul edilmiştir. Bunların ilk ikisi, geçicidir ölümle birlikte yok olur.

⁸ Araştırmacıların verdikleri diğer tarihler için bkz. Âştîyânî, *Zertoşt*, ss. 82-116; Amûzgâr ve Ahmet Tefzîlî, *Usture-i Zindîgi-yi Zerdüşti*, ss. 19-20.

⁹ Erdeşîr Hurşîdyan, *Pâsoh bî Porseşhâ-yı Din-i Zertoştîyân*, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1387/2008, s. 15.

¹⁰ "Yalnızca İranlı Zerdüştiler, Yahudiler ve Hıristiyanlar dinî azınlık olarak tanınmıştır. Bunlar bu kanun çerçevesinde dinî törenlerini özgürce, kişisel işlerini (evlilik ve miras) ve dinî eğitimlerini kendi yasalarına göre yaparlar."

¹¹ En fazla Zerdüşti nüfus oranı *Parsî* olarak bilindikleri Hindistan'dır. Burada 70 bin civarında Parsî olduğu belirtilmektedir. Bunun dışında sayıları kesin olarak bilinmese de Batı ülkelerinde çok sayıda Zerdüşti bulunmaktadır. Günümüzde dünyada toplamda Zerdüşti nüfusun 125-150 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Baki Adam, "vd.", *Dinler Tarihi*, I. Baskı, Grafik Yay., Ankara 2015, ss. 265-266.

Ruh ve fraveher ise saygı gösterilmesi gereken ebedî unsurlardır.¹² Avestaî Dil'de *tanvu* olarak geçen bedene, dünya hayatında ruhun ikametgâhı olması itibariyle iyi bakılmalıdır. Ama beden, can özelliğini kaybedip, ruh ondan ayrıldıktan sonra değerini kaybeder ve zararlı bir unsura dönüşür. Bu noktada cesedin çevreyi kirletmemesine dikkat edilmelidir. Can, bedene hareket özelliğini kazandırır. Canın bedenden ayrılmasıyla ölüm gerçekleşir.¹³ Fraveher ise Tanrı nurundan bir zerredir ve insana verilen emanettir. Bunun insanda bulunması ruha dünya hayatında doğru yolu seçmesi konusunda rehberlik etmektir, ölüm gerçekleştiğinde ise kaynağına geri döner. Fraveher hiçbir zaman kirlenmez, daima ışık saçarak, ruha doğru yolu gösterir.¹⁴ Bu noktada fraveherin, İslâm dinindeki fitrat denilen olguya karşılık geldiği söylenebilir. Ölümle beden yok olurken, ruhun manevi âlemdeki varlığı devam eder.¹⁵ Bu noktada ölüm ruh için yokluk değil manevi alemde yeni bir başlangıcı ifade etmektedir.

Hiçbir toplum kendi üyelerinden biri öldüğünde cesedini ortada bırakmamıştır. Onun için özel törenler düzenlemiş ve defin yöntemi uygulamıştır. Her toplum, inanç sistemi ve hayatı değerlendirme şekline göre ölüleri için farklı defin yöntemi belirlemiştir. Gömme, yakılma, vahşi hayvanlara yedirme ve suya bırakma bunlardan bazısıdır. Bu noktada defin şekli, insanın ölümü anlamlandırma tarzının yansımasıdır ve bir toplumun dinî inancı, karakteri hakkında bilgi veren önemli bir göstergedir.

Zerdüştilikte ölü defni denilince akla ilk gelen, yakın döneme kadar uyguladıkları cesedin *dahme* denilen yapılara konularak akbabalara yedirilmesi uygulaması akla gelmektedir. Fakat yapılan arkeolojik çalışmalarda ulaşılan bulgulardan ve yazılı kaynaklardan İran coğrafyasında tarihte birçok farklı defin yönteminin kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu yöntemlerden en eski olanlarından biri, dağların taşlık yamaçlarında küçük çapta deliklerin yapılması, cesetlerden kalan kemiklerin bu deliklere konulmasıdır. Bu yöntemle dair en iyi örnekler, İran'ın Larican şehrindeki Karvan dağında bulunmaktadır. Kafir mağarası anlamına gelen *Ğar-ı Kafir* denilen bu mezarların, Med dönemi (M.Ö.727-549) *muğ* denilen din adamı sınıfına ait olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶ Muğlar, Med Devleti zamanında

¹² Nesim Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, Neşr-i Semîra, I. Baskı, Neşr-i Semira, Tahran 1384/2005, s. 56.

¹³ Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, s. 79.

¹⁴ Şehzâdî, *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Mûbed-i Mûbedân Rustem Şehzâdî*, s. 98; Erdeşîr Behî, *Namaz der Din-i Zertoştî*, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1391/2012, s. 21, 1. dipnot; Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, s. 134.

¹⁵ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 57; Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, s. 134; Şehzâdî, *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Mûbed-i Mûbedân Rustem Şehzâdî*, s. 91.

¹⁶ Nesim Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 62.

din işleriyle uğraşan ruhban sınıfıdır.¹⁷ Herodotos, Med Devleti'nin altı kabileden oluştuğunu, bunlardan birinin muğlar olduğunu belirtir.¹⁸

Her ne kadar Zerdüştilik, Med devletinin resmi dini olmasa da büyük ihtimalle muğ denilen din adamı sınıfının tabii olduğu ve halka anlattığı din Zerdüştilik idi. Bunun delillerinden biri, Irak'ın Süleymaniye şehrinde Medlere ait olduğu tahmin edilen Kızkapan Mezarlığın'daki taşların üzerinde, Med dönemi kıyafetlerini giymiş, ateşin karşısında ağzını *penâm*¹⁹ denilen örtü ile kapatarak duran bir muğun rölyefidir.²⁰ Muğların ölüleri için böyle bir defin şekli uygulamaları da Zerdüşti geleneğinde tabii kabul edilen ölü cesedinin, tabiatın dört kutsal unsuru olan toprak, su, hava ve ateşi kirletmemesi gerektiği inancından kaynaklanmış olmalıdır. Bu çeşit defin şekli sonradan değineceğimiz üzere Medlerden sonra Partlar (M.Ö. 247-M.S 224) döneminde de uygulanmıştır.

Dönemi bilinmese de İran'da uygulanan diğer defin şekli, cesedin bir tabut içerisinde yer altındaki mahzene konulmasıdır. Ceset, çürüyünce geriye kalan kemikler tabuttan çıkarılır ya bir çukura veya başka bir platforma nakledilirdi. Şuşter şehrinin Gululuk denilen bölgesinde yapılan kazılarda bu çeşit mezar kalıntılarına rastlanmıştır.²¹

Farklı tarihî dönemlere ait olduğu tahmin edilen diğer bir defin şeklinde, ölüden kalan kemiklerin küp şeklinde oyulmuş taş mezarlara konulmasıdır.²² Defin şekillerindeki kemiklerin saklanması ve onlara özel önem verilmesi Zerdüşti geleneğindeki âhîrzaman inancı ile ilişkili olmalıdır. Çünkü Zerdüşti geleneğe göre yeniden diriliş gününde, insan beden ve ruh olarak yeniden diriltilecektir.²³ Bu günde insanın yaratılması için kemiklere ihtiyaç olacaktır.

İran devlet geleneğinin başlangıcı olan ve Zerdüştiliği devlet dini kabul eden Ahamenişler/Persler (M.Ö. 550-330) döneminde farklı defin şekillerine rastlamaktayız. Bunlardan ilki, taştan bir anıt mezarın yapılması ve cesedin buraya konulmasıdır. Bunun örneği, Ahamenişlerin kurucusu II. Koruş (M.Ö. 558-530), için yapılan anıt mezardır. II. Koruş, Saka Massagetlere (İskitlere) karşı savaş sırasında öldürülmüştü.²⁴ II. Koruş'un cesedi Fars eyaletindeki Pasagard'a

¹⁷ Mazdapûr, *Zertoştîyân*, s. 33.

¹⁸ Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 59.

¹⁹ Zerdüşti dininde, kutsal ateşe yaklaşan din adamları onu kirletmemek için ağızlarını *penâm* denilen bir örtüyle kapatırlar.

²⁰ Behrâm Fraveşi, *Cihân-ı Fraverî*, III. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1388/2009, ss. 126.

²¹ Nesim Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, ss. 68- 69.

²² Nesim Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 72

²³ Mihrdâd Kaderdân, *Costarî der Âyîn-i Zertoşt*, s. 93

²⁴ Herodotos, *Herodotos Tarihi*, s. 114.

getirildi. Burada kendisi için taştan anıt mezar yapıldı, cesedi buraya konuldu. Bu anıt mezar, günümüze sağlam ulaşmıştır.²⁵

II. Korûş'tan sonraki Ahameniş padişahları, Nakş-ı Rستم denilen yerdeki dik, taşlık yamaçta kendileri için dört mezar odası yaptırdılar. Yerden bayağı yüksekte bulunan bu muazzam mezarlar, haçı andıran mimariyle taşların oyulmasından yapılmıştır. Haçın ortasında, mezar odası yer alır. Yaklaşık iki bin beş yüz yıllık geçmişe sahip bu yapılar, varlıklarını çok iyi koruyarak günümüze ulaşmıştır.

Ahemenişlerden sonra İran'da yaklaşık beş yüz yıl hâkimiyet süren Partlar döneminde, Medlerde olduğu gibi dağlarda taşlık alanlar oyulmuş ve cesetten kalan kemikler bu oyuklara konulmuştur. Bu oyuklara, kemiklerin yeri anlamına gelen *ustudân* denilirdi. Ustudânlar, bir cesedin bütün halde sığamayacağı kadar küçüktü. İran'ın Hersin nahiyesindeki İshakvend Köyün'de bu dönemden kalma ustudânlar bulunmaktadır. Partlar döneminde uygulanan diğer bir defin şekli, *kuyu mezarlar*dır. Uygulamada, ilk önce on-on beş metre derinliğinde kuyu kazılırdı. Onun dibine bir koridor yapılır ve koridorun duvarlarında katmanlar oluşturulurdu. Cesetlerden geriye kalan kemikler, çömlerlerin içine konulur, bunların ağzı bir taş kapak veya neft gibi bir madde ile sıkıca kapatılır ve bu katmanlara konulurdu. Şuş şehrindeki Akrapul bölgesinde yapılan kazılarda bu defin şekline dair kalıntılara ulaşılmıştır.²⁶ Sasaniler döneminde (224-651), Partlardan farklı olarak kemikler ejderha şeklinde içi neft ile sıvanarak hava ile teması kesilmiş çömlere konulur ve bunlar küçük tepeciklere gömülürdü.²⁷

Arkeolojik kalıntılar yanında Yunan kaynaklarında dönemin İran'ında uygulanan defin şekilleri hakkında bilgilere ulaşmaktayız. 5. yüzyılda yaşamış, Perslerin örf ve adetlerini gözlemleyerek onlar hakkında bilgi veren Yunan Tarihçi Herodotos, Perslerin ölümlerini mumyaladıktan sonra gömdüklerini bildirmektedir.²⁸

Yerini ve dönemini tam olarak tespit edemesek de Kadim İran'da bazı bölgelerde gömülmenin yanında yakılma yöntemi de uygulanmıştır. Genç *Avesta* metinleri olan *Vendidâd*'ta ölümlerin gömülmesi ve yakılması yasaklanmakta, bunun yerine dahmeye konulması emredilmektedir. Bunun istisnası, hava şartlarının kötü olmasından cesedi dahmeye götürme imkânının olmamasıdır.²⁹ *Vendidâd*'ta, ölümlerin gömülmesi ve yakılmasının yasaklamasından hareketle bu

²⁵ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 28.

²⁶ Nesim Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 69.

²⁷ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, ss. 69- 70.

²⁸ Herodotos, *Herodotos Taihi*, s. 78.

²⁹ *Vendidâd*, 8/1-8.

metinlerin oluşturulduğu dönem ve toplumda bu iki yöntemin mevcut olduğu söylenebilir.

İran'da yukarıda değinilen defin şekillerinin yanında, belirtilen *Vendidâd* metni ve tarihî kaynaklarda bildirildiği üzere ölülerin *dahme* denilen özel yapılara konularak akbabalara yedirilmesi şeklinde uygulamanın olduğu anlaşılmaktadır. Dahme uzun tarihî geçmişiyle yakın döneme kadar İranlı Zerdüştiler tarafında uygulanmış ve gelmiştir. Fakat Zerdüştiler çeşitli sebeplerden kaynaklı bu yöntemi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bütün bu örnekler, Kadim İran'daki defin şekillerinin çeşitliliğini göstermektedir.

1. Dahme Uygulaması

Zerdüştiler yüzyıllarca devam ettirdikleri dahme uygulamasını Tahran'da 1931, Kirman'da 1941, Yezd'de ise 1961 yılında terk ederek yere gömme uygulamasına geçmişlerdir.³⁰ Buna neden olarak, şehirlerin gelişmesi, dahmelerin yerleşim alanı içinde kalması ve Zerdüşti olmayanların tepkileri gösterilmektedir.³¹ Terk edilmiş olmasına rağmen, konu hakkında bilgi veren Zerdüşti kaynaklar, dahme uygulamasının doğruluğunu, faydalılığını savunmaya devam ederler. Hindistan'daki Parsîlerde dahme hala mevcuttur.

a. Dahmenin Yapısı ve Ortaya Çıkışı

Cesedin konulduğu yeri, Zerdüştiler *dahme* ya da *dâdgah*, Avrupalılar ise *tower of silence* (sessizlik kulesi) olarak isimlendirirler.³² Dahme uygulamasında güneşin önemli yeri vardır. Bundan dolayı uygulamaya *Hurşît Nigerişnî* de denilmiştir. Farsçada *hurşît* Güneş, *nigerişnî bakma*, *bakış* ve *görüş* gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamda Hurşît Nigerişnî, cesedi Güneş ışınlarına maruz kalacak mekâna bırakmayı ifade etmektedir. Zerdüşti gelenekte Güneş, insan hayatının ve gücünün kaynağı olması noktasından önemli görüldüğünden ruh, bedenden ayrıldıktan sonra gücün asıl kaynağına tekrar dönmesi için beden, Güneş ışınlarının göreceği bir yere bırakılırdı. Ayrıca Güneş, yaratılan varlıkları temizleyici unsur olarak kabul edilmiştir.³³ *Dahme* kelimesi, Kadim İran'da başka defin uygulamalarını ifade edecek anlamda da kullanılmıştır. Örneğin, cesedin yer

³⁰ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 59; Mazdapûr, *Zertoştîyân*, s. 107.

³¹ Sıdıki Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, I. Baskı, Subhân-ı Nur, Yezd 1387/2008, s. 252.

³² Mazdapûr, *Zertoştîyân*, s. 105.

³³ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, ss. 53-54; Mazdapûr, *Zertoştîyân*, s. 105; Zerdüştilerin birçok uygulamasında güneşin etkisini görmekteyiz. Dahme kapısının yönünün doğuda olması, cesedin dahmeye ve günümüzde mezarda yüzü doğuya gelecek şekilde konulması, gün içinde namazda, Sudrepûşî ve diğer dinî törenlerde yönün hep güneşe dönük olması, buna örnek gösterilebilir.

altında bir mahzene konulmasına da *dahme* denilmiştir.³⁴ Anlaşıldığı kadarıyla dahme, zamanla ileride kendisinden bahsedilecek uygulamayı ifade edecek anlamı kazanmıştır.

Dahme yapıları, dönem itibariyle yerleşim alanlarından uzak, dağların tepesinde ya da yüksek alanlarda inşa edilmiştir. Bunun nedeni, buraların akbabaların gelmesine uygun olması, cesetten yükselen kötü kokuyla bulaşıcı hastalıklara neden olan mikropların havada yükselerek canlılara zarar vermemesi gösterilmektedir.³⁵

Dahme yapısı, daire şeklinde olup taştan, kalın, üç-dört metre yükseklikte duvarlarla çevrilidir. Duvarlar, dışarıdan içi, içeriden çevrenin görülmesini engeller. Dahmenin büyüklüğü ve alan genişliğiyle ilgili belirli bir standart yoktur. Yapının, doğu yönünde, standart kapıların yarısı büyüklüğünde demirden kapısı vardır. Kapı, dışarıdan bakanların içeri görmesini engelleyecek şekilde zeminden yüksek, dahme duvarının ortasındadır.

Fotoğraf 1: Yazd'de bir dahmenin dıştan görünüşü (M. Emin Sular, 2014).

Dahme kapısında girişten hemen sonra kapının bir metre ilerisinde yaklaşık iki metre uzunluğunda, bir metre yüksekliğinde taşla örülmüş duvar bulunur. Bu duvarın işlevi, kapı açıldığında dışarıdan dahmenin içinin görülmesini engellemektir. Dahmenin iç yapısında dikkati çeken en önemli bölüm, ortasındaki *kemiklerin yeri* anlamına gelen *ustudân* denilen yerdir. *Ustudân*, yaklaşık dört metre genişliğinde, bir metre derinliğinde dairevi çukurdur. Dahmeye konulan ceset, akbabalar tarafından yenildikten sonra kemikler, güneşte kuruyunca buraya atıldığı için bu isimle anılmıştır.³⁶ Kaynakların belirttiğine göre, dahmenin uygulandığı dönemde *ustudân*'ın dibinde kum ve çakıl bulunurdu. Kumla çakılın altında dahmenin dışına açılan dört delik vardı. Dahmeye konulan cesetten çıkan kan ve artıklar, yağmurla *ustudâna* taşınırdı. Yağmur suları, kum ve

³⁴ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yazd*, s. 254.

³⁵ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 54.

³⁶ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 60.

çakıl taşları vasıtasıyla süzülür, temizlenir ve deliklerden dışarı çıkardı.³⁷ Ustadândan dış duvara kadarki alan, her birinin bir cesedin bırakılacağı genişlikte döşenmiş taşlarla üç bölüme ayrılmaktadır. Ustadâna doğru meyilli olan üç bölümdeki taşların arasında, belli aralıklarla ustudâna kadar uzanan küçük çukurlar vardır. Duvarın kenarındaki ilk bölüme erkeklerin, ortasındakine kadınların, alttakine çocukların cesetleri bırakılırdı. Cesetlerden çıkan kan, çukurlarla ustudâna akardı.³⁸

Fotoğraf 2: Dahmenin içten görünüşü ve ustudân (M. Emin Sular, 2014).

Kadim İran'da, yukarıda anlattığımız dahme yapısından farklı olarak yüksek, yuvarlak ve içi dolu dahme şekilleri de vardı. Yüksekliği, üzerinin görülmesini engellerdi. Bu dahme şeklinin dıştan ve içten merdiveni yoktu. Ancak dıştan bağımsız merdivenle çıkılabiliyordu. Bu umumî dahmelerin yanında, ülkenin ekonomik durumunun iyi olduğu dönemde, her Zerdüştinin kendisi için inşa ettiği özel dahmeler de vardı. Buna *ten bı ten* denilirdi. O kişi, öldüğünde buraya konulurdu.³⁹

Dahme uygulamasının ne zaman, nasıl ortaya çıktığını tespit etmek için elimizdeki en eski kaynak olan *Avesta* metinlerine bakmamız gerekmektedir. Konuyla ilgili *Gâta* metinlerinde⁴⁰ herhangi bilgi görememekteyiz. Genç *Avesta* metinleri olan *Vendidâd*'ta yukarıda yazıldığı üzere ölülerin defin ve yakılması yasaklanmakta, bunun yerine dahmeye konulması emredilmektedir.⁴¹ Bu, dahme uygulamasının Zerdüş'ten çok sonra tespit edilemeyen bir dönemde ortaya çıktığını göstermektedir. Zerdüş'te dönemde dahmeler olsaydı, büyük ihtimalle *Gâta* metinlerinden direk veya dolaylı olarak onlardan bahsedilirdi.

Bazı kaynaklar, dahmenin kaynağını Ârilere dayandırmaktadır. İranlıların atası olan Âriler, İran'a göç etmeden önce, havanın soğuk ve karın çok yağdığı

³⁷ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 256.

³⁸ Melika Heyderî ve Rıza Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, I. Baskı, Şirket-i Çâp-ı Hevâcî, Tahran 1394/2015. s. 138.

³⁹ Heyderî ve Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, ss. 138-139

⁴⁰ Gâtalar, Zerdüş'te dönemine dayandırılan *Avesta*'nın en eski metinleridir.

⁴¹ *Vendidâd*, 8/1-8.

Sibirya'da yaşadılar. Bunlar, ölümlerini özellikle kış mevsiminde yer buzlaşmış, kar çok olduğundan yeri kazıyıp gömemezdiler. Bunun için cesedi, dağların yüksek noktalarına bırakırlardı. Ariler daha sonra İran'a göç edince bu geleneklerini buraya taşıdılar. Onların torunu Zerdüştiler, atalarından tevarüs eden bu geleneği yüzyıllarca devam ettirdiler.⁴² Dahme uygulamasının özellikle dağlık ve soğuk bölgelerde başlayıp, yaygınlık kazandığı yönündeki bu görüşün doğru olmadığı kanaatindeyiz. Bu geleneğin ortaya çıkışı, sadece doğal şartlara bağlanırsa, o zaman soğuk ve dağlık bölgelerde yaşayan tüm inanç ve toplumların genelinde bunun neden olmadığı yönünde bir soru akla gelmektedir.

Başka görüşe göre, cesetlerinin vahşi hayvanlara ve kuşlara yedirilmesi, aslında Medlere ait bir gelenektir. Bundan önce, İranlılar ölümlerini gömerlerdi. Daha sonra Medlerin bu uygulaması dahme adı altında yaygınlaştı.⁴³ 5. yüzyılda Perslerin örf ve adetleri hakkında bilgi veren Yunan Tarihçi Herodotos'un dönemin muğ din adamı sınıfının ölümlerini yırtıcı kuş veya köpeklere parçalattıktan sonra Perslerin ise ölümlerini mumyaladıktan sonra gömdüklerini anlatmaktadır.⁴⁴ Herodotos'un verdiği bilgiler, son görüşü destekler niteliktedir. Fakat buna rağmen verilen bilgilerden dahmenin tam olarak ne zaman, nasıl ortaya çıktığını tespit etmek zor görünmektedir.

Sonuç olarak tarihte İran Platosu'nda defin şekillerinde çeşitliliğin olduğu görülmektedir. Bu çeşitliliğin siyasî ve dinî birliğin olmadığı Sasanilerin ilk döneminde de mevcuttur.⁴⁵ Fakat geç dönemde dahme geleneğinin ön plana çıktığı, dönemin Zerdüşti din adamı sınıfının defin işleminde özellikle dahme geleneğini tercih ettiği, bunun dışındaki uygulamaları günah saydığı ifade edilmektedir.⁴⁶ Sonuçta dahme geleneğinin kesin olarak ne zaman, nerede ortaya çıktığı bilinmese de özellikle Sasanilerin son döneminde ön plana çıkarak, Zerdüştiler arasında yakın zamana kadar uygulanan geleneğe dönüştüğü anlaşılmaktadır.

b. Yezd Dahmeleri ve Ölünün Dahmeye Konulma Şekli

Günümüze ulaşan İran'daki dahmeler, varlıklarını büyük oranda Manecî'ye⁴⁷ borçludur. Manecî, eğitim alanında yaptığı işler yanında, eski

⁴² Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, ss. 252-253; Koruş Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1392/2013, s. 79; Yezd Zerdüştiler Meclisi, *6 Numaralı Tabela*.

⁴³ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 65.

⁴⁴ Herodotos, *Herodotos Taihi*, s. 78.

⁴⁵ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 67.

⁴⁶ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, ss. 250-251.

⁴⁷ Manecî Limcî Huşeng Hâtaryâ, (1813-1893) sosyal ve ekonomik açıdan durumları kötüleşen İranlı Zerdüştilerin yardım talepleri üzerine dindaşları olan Hindistan'daki Parsilerin 1854 yılında onlara yardım etmek üzere gönderdiği kişidir. Manecî'nin çalışmaları ile yok olma noktasına

dahmelerin tamir edilmesini ve yenilerin kurulmasını sağlamıştır.⁴⁸ Yezd'de inşa ettirdiği bir dahmeye Manekcî'nin ismi verilmiş, öldüğünde de cesedi buraya konulmuştur.

İran'da yapı olarak en sağlam dahmeler, Yezd'dedir. Bunların başında, Yezd şehir merkezindeki *Manekci* ve *Gülistan* dahmeleri gelir. Ayrıca Şerifâbad Köyü'nde iki, Aliâbad ve Çem Köylerinde iyi durumda birer dahme daha bulunur. Bunların dışında Yezd çevresinde ya tamamen ya da kısmen harap olmuş başka dahmeler de mevcuttur.⁴⁹

Manekcî ve Gülistan dahmeleri, şehir merkezinin güneydoğusunda, halk arasında *Dahme Dağı* denilen yan yana iki dağ üzerine kurulmuştur. Bu dağlar, bir dağ silsilesinin son iki halkası niteliğindedir. Günümüzde artık yerleşim alanı içerisinde kalmış bu yer, yerli ve yabancı turistlerce önemli bir ziyaret merkezidir.

Dahmelerin üzerinde bulunduğu iki dağın kuzey ve batı yönünde, etrafı duvarla çevrili geniş, düz alan bulunur. Burada, dahmenin uygulandığı döneme ait çok sayıda *hayle* ve bir Zerdüşti Mezarlığı yer alır. Dikdörtgen şeklindeki mezarlık, ayrıca yüksek duvarlarla çevrilidir. Dahmeleri ziyarete gelenler, giriş kapısında bilet aldıktan sonra yapıların olduğu alana girerler. Giriş kapısından itibaren beş yüz metrelik mesafeden sonra, çok sayıda haylelin bulunduğu düzlük alana ulaşılır. Buradaki her yapı üzerine, Yezd Zerdüştiler Meclisi tarafından konu hakkında önemli bilgilerin verildiği numaralandırılmış tabelalar konulmuştur. Yeri geldikçe buradaki bilgileri aktaracağız.

Hayle, çadır anlamına gelen *hayme* kelimesinden türetilmiş olup konaklama, istirahat amaçlı inşa edilmiş yapılardır.⁵⁰ Hayleler, içlerinde iyi durumda olan birkaç tanesi hariç geneli yıkık, harap haldedir. Alanı kuşatan ihata duvarının çok sağlam olmamasından, kaçak yollardan alana giren çok sayıda bisikletli ve motosikletli alanda dolaşır. Ayrıca girişteki bekçi dışında, içeride yapıların korunması için ekstra önlem alınmadığından, ziyaretçiler istedikleri gibi yapıları dolaşmakta, hatta onlara zarar verebilmektedirler. Bu gidişle yakın

---

gelmiş Zerdüştilerin sosyal ve ekonomik durumları hızlı şekilde iyi yönde değişir. Onun önemli başarılarından biri de Zerdüştiler için büyük bir külfet olan cizye vergisinin kaldırılmasını sağlamasıydı. Manekcî, günümüzde Zerdüştilerin adından saygıyla bahsettikleri önemli tarihî kişilerden biridir. Bazı Zerdüşti kurumların duvarlarında onun büyük portreleri asılıdır. Ferâmez Pûrustemî, *Encümen-i Zertoştîyân-ı Tahran*, I. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1387/2008, ss. 29-30; Ketayûn Mazdapûr, *Zertoştîyân*, ss. 77-78.

⁴⁸ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 59.

⁴⁹ Heyderî ve Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, s. 139.

⁵⁰ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 86; Hayleler, dahme alanı dışında Yezd çevresindeki altı Ziyaretgâh alanında da mevcuttur. Zerdüştiler kutsal gördükleri bu mekanları, yılın belirli dönemlerinde ziyaret ederler. Burada birkaç gün haylelerde kalır dinlenir, yemek yer, raks eder ve çeşitli oyunlar oynarlar.

gelecekte buradaki bütün yapıların tamamen yok olacağı söylenebilir. Zerdüştiler, kendilerine ait olan bu yapıları koruyup restore etmede yeterli maddi imkana sahip değildirler. Devletin de bu konuda herhangi girişimi söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca dahmelerin bulunduğu iki dağın güney yönünde, dahmelere yakın mesafede kamuya ait büyük iki bina inşa edilmiştir. Aynı durum İsfahan'da günümüzde şehrin ortasında kalmış, Sasaniler dönemine tarihlendirilen tepeliğin üzerindeki Ateşgede için de söz konusudur. Bu Tarihî Ateşgede, şimdilerde harap haldedir, hızlıca yok olmaya doğru gitmektedir. Ayrıca tepenin üstünde Ateşgede'ye yakın konumda, devlet tarafından betondan büyükçe, şimdilerde atıl durumda olan bir yapı inşa edilmiştir. Bu örnekler, devletin İslâm öncesi mirası korumaya dönük isteksizliği şeklinde yorumlanmaktadır.

Dahmenin uygulandığı dönemde ölülerini uzak yoldan getiren Zerdüştiler, alana ulaştıklarında hayle denilen yapılarda bir müddet istirahat eder, sonra ölülerini dahmeye götürürlerdi. Bundan sonra hayleye tekrar döner, burada ölüleri için tören yapar, iki-üç gün kalırlardı. Beraberlerinde getirdikleri pirinç, nohut, patates, sebze ve süt ürünleri gibi malzemelerden yemekler yapar, ekmeği pişirir ve bunları hayır için dağıtırlardı.⁵¹

Dahmelerin kuzeyindeki hayleler genelde kerpiçten yapılmıştır. Az da olsa taş ve tuğladan yapılanları vardır. Hayle binaları, kare şeklindedir. İçyapısında, ortada merkezi salon, yanlarda kapıları salona açılan üç-dört oda yer alır. Duvarlarda dışarıya açılmayan çok sayıda pencere bulunur. Salonla odaların tavanı, kubbe şeklindedir. Alandaki tabelalardan, dinî törenlerin salonda yapıldığı, odaların ise mutfak, oturma ve ambar amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir. Bazı haylelerin temel kısmında sel baskınları sırasında suyun binaya zarar vermeden akıp gitmesi için kanallar vardır.

Alanda yer alan çok sayıdaki hayleden her biri, çevredeki bir köy halkı tarafından inşa edilmiştir. Köyden ölüsü olanlar, buraya geldiklerinde, köylerine ait haylede kalırdı. Haylelerin duvarlarına konulan küçük tabelalarla bunun o dönemde hangi köye ait olduğu yazılmıştır.

---

⁵¹ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 86.

Fotoğraf 3: Yezd’de haylelerden bir görüntü (M. Emin Sular, 2014).

Haylelerin içinde *salâr* denilen cenaze işleriyle ilgilenen görevli kişilere ait bir ev vardır. *Salâr*, ölüyü dinî kurallara göre dahmeye götürmekle görevli şahıstı. Bunlar genelde iki kişiydiler.⁵² *Salârlara* ait olduğu belirtilen ev üzerine konulan üç numaralı tabelaya göre, *salârların* bu evde sürekli kalmasıyla onların toplumla en az düzeyde temas kurmaları sağlanmıştır. Bununla bulaşıcı hastalıktan ölmüş bir cesede temas eden *salârların*, hastalığı yaymalarının önünün alınması amaçlanmıştır.

Alanda kendisinden söz etmemiz gereken diğer yapılar, *su ambarı*, *burc-ı fanus* ve *ateşgâhtır*. Günümüzde artık içinde su bulunmayan tuğladan yapılmış su ambarının, çok iyi durumda iki badgîr ve kubbe tarzı tavanı vardır. Ambarın altına doğru inen otuza yakın taş basamakla suyun olduğu merkezi alana gidilir.

Burc-ı fanus, alanı aydınlatmak için inşa edilmiş yapıdır. Bunun günümüzdeki en sağlam örneği, Çem Köyü’nün dahme alanındadır. Buradaki *burc-ı fanus*, taş ve çamurdan yapılmış, yaklaşık on metre yüksekliğinde, altı geniş, yukarıya doğru incelen koni şeklindedir. En üstte, ateşin konulduğu üç yöne açılan üstü kapalı delikler bulunurdu.⁵³ Burada, ateşin sürekli yanmasını sağlayan kişi *dahmehân* idi. *Dahmehân* ayrıca *salârlarla* birlikte cesedin dahmeye konulması görevini yapardı. Onun evi, dahmenin hemen yakınındaydı.⁵⁴ Çem Köyü *Dahmesi*’nin giriş kapısının hemen yakınında *dahmehâna* ait ev, hâlihazırda sağlam şekilde varlığını korumaktadır.

Ateş yeri anlamına gelen *ateşgâh*, taş ve tuğladan yapılan kare ve yarım daire şeklinde küçük yapı olup, haylelerin ortasında yer alır. *Ateşgâhın* içinde duvarlara bitişik bank şeklinde oturak mevcuttur. Oturakların sonunda ateşin

⁵² Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 245.

⁵³ Heyderî ve Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, ss. 150-152.

⁵⁴ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 86.

yakıldığı, dışarıya açılan penceresi olan çukur bölüm bulunurdu. Ceset, dahmeye konulduğu sırada bu çukura *sîr û sîdâb* denilen sarımsak, sirke ve sedef otundan oluşan karışım ve yağ dökülür, ateş yakılırdı. Bu sırada *Avesta*'dan pasajlar okunurdu. Bu ateşten çıkan dumanın, ölünün kirini ve mikrobunu yok ettiğine inanılırdı.⁵⁵ Burada yakılan ateşe *Dâdgâh Ateşi*, bu işle görevli kişiye de *ateşsûz* denilirdi.⁵⁶

Yukarıda bahsettiğimiz hayleler, salârların evi, burc-ı fanus, su ambarı, dahmebânın evi ve ateşgâh her dahme alanında bulunurdu. Bu yapılar, Çem Köyü dahme alanında varlıklarını büyük oranda korumaktadır.

Hayle ve diğer yapılardan sonra Manekcî ve Gülistan Dahmelerine gidilir. Sol taraftaki dağ üzerine kurulu olan Manekcî Dahmesi daha eskidir. Bu, 1856 yılında, Manekcî tarafından inşa edilmiştir. Dahmeye, yaklaşık beş yüz metrelik dik, taşlık ve patika yoldan sonra ulaşılır. Dahmenin doğu yönündeki giriş kapısının yanında, taşlardan düz alan bulunur. Burası sonradan açıklayacağımız *Segdîd* denilen uygulamada ölünün uzatıldığı yerdir.⁵⁷ Giriş kapısının önüne ziyaretçiler için sonradan taştan merdiven yapılmıştır. Dahmenin iç tarafı, harap durumdadır. Ustudân, kısmen taşla dolmuş ve çevre duvarı büyük oranda yıkılmıştır.

Sağ taraftaki dağın zirvesindeki Gülistan Dahmesi, 1921 yılında yapılmıştır. Buraya ulaşmak için uzun, taşlı ve patika yolu yürümek gerekir. Dahmeye yakın noktada, taştan yapılmış dahmebâna ait ev yer alır. Dahmenin demirden ve bir insanın sığabileceği kadar küçük kapısı, yerden iki metre yüksekliktedir. Dahmeyi kuşatan çok iyi durumdaki taştan duvarlar, içten yaklaşık üç metre yüksekliktedir. Dahme'nin ustudânı iyi durumdadır.⁵⁸ Bu yapı Manekcî Dahmesi'ne göre daha iyi vaziyettedir.

Zerdüştiler, ölülerini gömmek veya yakmak gibi en çok uygulanan iki yöntem yerine, neden dahme gibi bir yöntemi tercih etmiştir? Kaynaklarda, bunun için bazı nedenler zikredilmektedir. Bunların başında, ruhun ayrılmasından sonra dine göre kirli sayılan insan bedeninin, tabiatın dört kutsal unsuru olan toprak, su, hava ve ateşi kirletmemesi gelmektedir. Kirli olan cesedin, gömülmesi veya yakılmasıyla bu dört unsurun kirleneceği, dolayısıyla insanların bundan zarar göreceği düşünülmüştür. Örneğin, cesedin gömülmesiyle toprak ve yeraltındaki sular kirlenecektir.⁵⁹ Ayrıca İran gibi dağlık bölgede, ziraat ve yerleşim yeri için

⁵⁵ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 88.

⁵⁶ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 246.

⁵⁷ Heyderî ve Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, ss. 140-142.

⁵⁸ Heyderî ve Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, ss. 142-144.

⁵⁹ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 54; Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 251.

düz araziler çok önemliydi. Düz alanların mezarlıklara dönüştürülmesi, buraların insanları kullanım alanından çıkaracaktı bu da toprağın israfı anlamına gelecekti.⁶⁰

Havanın kirlenmesiyle bulaşıcı hastalıktan ölen kişinin cesedinden yükselen virüsler, havaya karışarak havayı kirletebilir ve teneffüs yoluyla başka insanlara geçebilirdi. Bunun için cesedin derhal yok edilmesi gerekiyordu. Bu amaçla cesedin en hızlı biçimde ortadan kaldırılması için dahme uygulamasına başvurulduğu ifade edilmektedir.⁶¹ Zerdüşti dininde ateş, kutsal kabul edildiğinden cesedin yakılması da iyi görülmemiştir.⁶²

Dahmenin uygulamasına gösterilen diğer sebep, savaş gibi toplu ölümlere yol açan durumlardır. Ölülerin gömülmesi uzun süre alan, zahmetli bir iş olduğundan, böylesi bir durumda, cesetler ortada kalarak yaşam alanlarını kirletecekti. Bunun için savaş ve benzeri durumlardaki toplu ölümlerde cesetler, güneş ışınlarını görebilecek yüksek alana konularak akbabaların bunları kısa sürede yiyerek yok etmeleri sağlanmıştır.⁶³

Dahmenin medenî olmayan bir uygulama olduğu yönündeki eleştirilere, Zerdüştiler bunun doğruluğunu savunan cevaplar verir ve bu noktada uygulamanın gizliliğine vurgu yaparlar:

*Salârlardan başka kimsenin dahmeye girme izni yoktu ve dahmenin küçük demir kapısı, başkasının dahmeye girmesini engelliyordu. Nasıl ki yere gömmede, cesedin bozulması ve çözülmesi görünmüyorsa aynı şekilde dahmenin içindeki sahne de görünmüyordu. Yer altındaki kurtların veya yer üstünde akbabaların cesedi yemesi arasında fark yoktur. Diğer taraftan dahmenin yüksek duvarlarla çevrili, giriş kapısının demir gibi sağlam malzemenin olması, akbabalar haricinde diğer vahşi hayvanların buraya girmesini engelliyordu. Akbabalar, diğer vahşi hayvanların aksine, cesedi bulunduğu yerde yiyor, başka yere taşıymıyordu.*⁶⁴

Zerdüşti gelenekte cesede kirliliğine gelen *nesâ* denilir. Nesa, dahmeye götürülmeden önce *pâkşû* denilen görevliler tarafından yıkanır, kefenlenirdi. Eğer ölen kişi, erkekse onu erkekler, kadınsa kadınlar yıkardı.

⁶⁰ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 54.

⁶¹ Yezd Zerdüştiler Meclisi, *6 Numaralı Tabela*.

⁶² Yezd Zerdüştiler Meclisi, *6 Numaralı Tabela*.

⁶³ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 55; Burada dikkati çeken diğer bir husus, cesetlerin vahşi hayvanlardan özellikle sadece akbabalara yedirildiğidir. Buna sebep, akbabaların cesedi yerken ağızlarındaki salyanın bulaşıcı hastalıkların virüslerini öldürdüğüne dair inanç ve akbabaların cesedi bulunduğu yerde yemesi, onu başka yere taşımasıdır. Yezd Zerdüştiler Meclisi, *5 ve 6 Numaralı Tabela*.

⁶⁴ Yezd Zerdüştiler Meclisi, *5 Numaralı Tabela*.

Bunlar ölüyü yıkar, kurular, ona kuştı⁶⁵ bağlar ve kefenlerlerdi. Sonra sayıları çift olan *nesâşurlar* ölüyü *gahn/gahân* denilen demirden yapılmış tabuta koyarak, namazhaneye götürürdüler. Môbed, burada ölünün üzerinde durur, *Gâtalardan* bölümler okurdu. Môbedin işaretiyle, nesa, dahmeye konulmak üzere alınırdu.⁶⁶

Dahmenin yanında *nesâ* dahmeye konulmadan hemen önce, kesin ölüp ölmediğini tespit etmek için adı *Segdîd* olan uygulama yapılırdı. Nesâ, dahmenin yakınında düz alana yatırılır, göğsünün üzerine bir parça ekmek konulurdu. Oraya bir köpek getirilerek serbest bırakılırdı. Eğer köpek gidip ekmeği yerse, o kişinin ölmüş olduğu, yemezse ölmediği, bayılmış olduğu kabul edilirdi.⁶⁷ Bu arada nesânın yüzü açık tutulurdu.⁶⁸ Bunun bir nevi, otopsi işlemi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında ölü, devlete ait resmî doktor tarafından muayene edilirdi.⁶⁹

Bunlardan sonra kesin öldüğüne kanaat getirilen nesâ, dahmeye götürülürdü. Dahmeye kırk adım uzaklıkta *sengîlanetnamı* denilen bir taş vardı. Bu taşın anlamı salârlar dışında kimsenin bu taşı geçemeyeceği, geçenlerin lanete uğrayacağıdır. Bundan sonra salârlar ölüyü yönü doğuya gelecek şekilde dahmeye bırakır, kefeni göğüs hizasında yırtarlardı. Akbabaların, çabucak gelip cesedin etini yemesi için dahmenin kapısını kilitlerlerdi. Beden, ne kadar hızlı yok olursa, ruhun bundan o kadar memnun olacağına inanılırdı.⁷⁰

Akbabalar, cesedin etini yedikten sonra, salârlar kemikleri özel törenle toplar, bunları, dahmenin ortasındaki ustudâna atarlardı. Dezenfekteyi sağlamak için kemiklerin üzerine kireç veya sîr û sîdâb, bazen de şarap dökerlerdi. Nesâ dahmeye konulduğu sırada onunla temas eden herkes, ambar suyuyla yıkanarak temizlenirdi.⁷¹ Dahmenin yakınındaki ateşgâhta dahmebân üç gün ateş yakardı.⁷²

Dahmeden sonra ölen kişinin yakınları, üç gün et ve etli yemekler yemezdi. Et yerlerse ailelerinden bir kişinin daha öleceğine inanırlardı. Ölüden sonra ağlama, ağıt yakma feryat figanda bulunmazlardı. Bunun, ruhun *Çînvad*

⁶⁵ Kuştî, Zerdüştilerin kıyafetleri altında bellerine bağladıkları iptir. Bu ipi bağlamak, Zerdüşti olmayı temsil etmektedir.

⁶⁶ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, ss. 58-59.

⁶⁷ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 249

⁶⁸ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 63.

⁶⁹ *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Môbed-i Môbedân Rustem Şehzâdî*, Der. Mihrengîz Şehzâdî, Sazmân-ı Çâp-ı Hevâcî, Tahran, 1380/2001, s. 122.

⁷⁰ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 245; Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 63.

⁷¹ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zerdeştîyan-ı Yezd*, s. 246

⁷² Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 246.

Köprüsü'nde⁷³ geçişini zorlaştıracığına inanırlardı, bunun yerine *Avesta* okur ve dua ederlerdi.⁷⁴

Eski bir geleneğe göre cenaze törenlerine katılanlar, dönüşte evlerine girmeden önce sokakta ellerini yıkar ve ellerinde dökülen su damlalarını omuzlarının arkasına sürerlerdi. Bunun biri temizlik diğeri ölümden sonra tekrar hayata döndüklerini sembolize eden iki amacı vardı.⁷⁵

B. Günümüzde Defin

Yukarıda belirttiğimiz üzere Zerdüştiler günümüzde artık ölülerini gömmektedirler. Yaşadıkları şehirlerde, kendilerine ait mezarlıkları vardır. Yezd'de Gülistan'la Manecî Dahmeleri ve Çem Dahmesi'nin yakınındaki iki mezarlık bunlardandır. Çem Dahmesi'nin yakınındaki mezarlığın etrafı yüksek duvarlarla çevrilidir ve mezarlık alanında bir gasilhane, bir namazhane, iki adet salon mevcuttur.⁷⁶ Bunun dışında Kirman, Şiraz gibi şehirlerde de Zerdüşti mezarlıkları vardır.

Zerdüştiler, mezarlıklarını *huzur* ve *dinleme* yeri anlamına gelen *aramgâh* olarak isimlendirirler. Tahran'daki mezarlığın adı *Aramgâh-ı Kasr-ı Firûzî*'dir. Bu mezarlık, 1936 yılında Zerdüşti Erbâb Keyhusrû Şahreh'in yaklaşık iki yüz elli dönümlük araziye satın alıp, bunu mezarlık için hibe etmesiyle kurulmuştur.⁷⁷ Şahreh de öldüğünde buraya gömülmüştür. Etrafı yüksek duvarlarla örülü olan bu mezarlık, Tahran'ın doğusunda, şehir merkezine yaklaşık yirmi kilometrelik mesafededir. Hâlihazırda alanın yarısı mezarlık iken, diğeri yarısı nar bahçesidir.⁷⁸

Mezarlığın büyük demir kapısı, geniş bir avluya açılır. Girişte dikkati çeken, alandaki selvi ve çam ağacının çokluğudur. Giriş kapısının doğusunda iki katlı bina, güney yönünde İran-Irak savaşında şehit olan Zerdüştiler için yapılmış, tepesinde Fraveher Sembolü⁷⁹ olan büyük anıt yer alır. Anıtın iki tarafında iki

⁷³ *Çinvâd*, bedenden ayrılan ruhların toplandığı ve burada yapılan yargılama neticesinde iyi ruhu cennete, kötüyü cehenneme götürdüğüne inanılan köprüdür. Yapılan yargılama neticesine iyi amelleri ağır gelen ruh, köprüyü geçişi sırasında köprü genişler, rahat şekilde diğeri taraftaki cennete girer. Kötü ruhun geçişi sırasında ise köprü keskin ustraya döner, kötü ruh burada tutunamaz alttaki cehenneme düşer. Behrâm Fraveşi, *Cihân-ı Fraverî*, ss. 117-119.

⁷⁴ Alipûr, *Dâdgâh-ı Çem*, s. 64.

⁷⁵ Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 246.

⁷⁶ Heyderî ve Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, s. 152.

⁷⁷ Mazdapûr, *Zerdeştîyân*, s. 107.

⁷⁸ Bu mezarlığa gidilerek, mezarlık görevlisi Korûş Rustemî adlı görevliden mezarlık ve cenaze törenleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Korûş Rustemî yaklaşık ellili yaşta, on yıldır mezarlığın her türlü işiyle ilgilenmektedir.

⁷⁹ Fraveher Sembolü'nün, İran dini ve kültüründe yerleşmesi, Ahamenişlere kadar uzanan geçmişe sahiptir. Ahamenişler dönemine ait Taht-ı Cemşîd ve Nakş-ı Rustem'de birçok noktada taşların üzerine oyulmuş Fraveher Sembolü, günümüzde net şekilde görülmektedir. Bu sembolde, süslü

büyük salon, arkasında ise küçük bir gasilhane bulunur. Güneydoğu yönünde, üstü kapalı etrafı açık, altında bir metre büyüklüğünden üç ateşdânın⁸⁰ olduğu yapı vardır. Defin işlemi sırasında bu ateşdânlarda ateş yakılır.

Alanda, mermerle kaplı çok sayıda mezarlık bulunur. Az sayıda mermerli olmayanlar, küçük toprak kümesiyle örtülüdür. Bir kişi öldükten sonra ailesi, Tahran Zerdüştiler Meclisine müracaat edip, gerekli ödemeyi yaptıktan sonra Meclis mezarı mermerle kaplatır. Maddi durumu iyi olanlara ait mermerli mezarlar şatafatlı ve büyük iken, diğerleri küçük ve sadedir. Mezarın baş kısmına dikilen bir mermer tabakasına, mezarın kime ait olduğu yazılıdır. Burada ölenin önce *adı*, sonra *baba adı*, en sonda *soyadı* yazılır. Zerdüştilerde aynı adı ve soyadı taşıyan çok kişi olduğundan, daha sonra karışıklığa sebebiyet vermemek için mermere ölenin baba ismi de yazılmaktadır.

Mezarlar doğu-batı yönlü uzanır. Ayrıca, her mezarın başında bir selvi veya çam ağacı dikildiğinden, mezarlık alanı küçük orman görünümündedir. Aynı durum, Yezd'deki iki mezarlık için de söz konusudur.

Mezarlığ'a ait cenaze arabası vardır. Tahran'ın herhangi noktasında bir Zerdüşti öldüğünde, hiç bekletilmeden araçla mezarlık alanına getirilir, morga kaldırılır. Gömme işlemi ertesi gün, gündüz yapılır. Çünkü din, gece vakti ölü definini yasaklamıştır.⁸¹ Ölü, burada mezarlık görevlisi tarafından gasilhanede yıkanır, kefenlenir. Kefenlemede, ölüye önce beyaz kumaştan yapılmış pantolon ve gömleğe benzer üst giydirilir. Ölü eğer erkekse başına beyaz külah konulur, kadınsa başı beyaz başörtüyle örtülür. En sonda ölü, tek parça, büyük beyaz bez parçasının içine sarılır. Yakınlarının son defa yüzünü görebilmeleri için, yüzü açık tutulur.⁸²

Günümüzde Yezd ve köylerindeki Zerdüştiler, ölülerini mezarlığa hemen götürmek yerine evde üç gün bekletir, *Üçüncü Gün Töreni*'ni⁸³ yaptıktan sonra evden çıkartırlar. Bundan sonra ölünün evde konulduğu yer, temizlenir, *gil-i sefid*

---

elbise giymiş yaşlı bir adam, başında külahla doğuya doğru başı dik şekilde ayakta durur. Bu duruşuyla neşe ve kuvvetle kanatlarını açmış uçuşa hazır kuşu andırır. Yaşlı adam, bir halkanın içinden geçer, sağ eliyle dua eder, sol elinde küçük bir halka tutar. Bu sembolün üzerindeki her işaret, ahlâkî açıdan ulaşılması gereken hedefe işaret etmektedir. Erdeşir Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, II. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1387/2008, s. 395.

⁸⁰ Ateşdân, Zerdüştilerin içinde ateş yaktığı şekil olarak havana benzeyen bronz aparatır. Bunun çeşitli ebatları vardır.

⁸¹ Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, s. 80.

⁸² Koruş Rustemî, *Görüşme*, (22.07.2014); Geleneğe göre ölüyü yıkanlara *pâkşû* denilir ve bunların sayısı eskiden iki kişiydi. Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, s. 245.

⁸³ Zerdüştiler, ölüleri için üçüncü, dördüncü ve onuncu günde, bir yıla kadar her ayda, bir yıldan sonra yılda bir defa olmak üzere otuz yıla kadar çok sayıda tören yaparlar.

denilen su katılarak çamur haline getirilen killi beyaz toprak, temizlenen yere sürülür. *Gil-i sefid* ayrıca evin dış duvarlarına ve otâk-ı pâkizeye⁸⁴ sürülür.⁸⁵

Alan çalışması sırasında Tahran'da birkaç defa cenaze törenine katılma imkânı elde edilmiştir. Cenazeye katılacak olanları mezarlığa götürmek için Âdoryan Ateşgedesi⁸⁶ önünde bir otobüsle mezarlık alanına gidilir. Cenaze törenlerine kadın, erkek çok sayıda kişi katılır. Bunlar, günlük kıyafetlerini giyinir, kadınların başında beyaz başörtü vardır. Mezarlık alanına, töreni yönetecek môbed önceden gelir. Ölü yıkanarak kefenlenmiş, yakınlarının son defa görmesi için yüzü açık şekilde küçük odada, musalla taşı üstüne konulur. Aile efradı ve yakınları, odaya girer, ölünün etrafında dolaşır, ona son defa baktıktan sonra beklemeden çıkarlar. Bu arada hiçbir şekilde cesede temas etmez, ağlayıp sızlamazlar. Bu işlemden sonra, cesedin yüzü kapatılır, baştan ayaklara enlemesine aralıklarla beyaz ipe dört yerden bağlanır, demir tabutun içine konulur. Dört kişi tarafından omuzlara alınır, yandaki *namazhane* denilen büyük salona götürülür.

Salonun ortasındaki büyük taşın üzerine doğu, batı yönlü konulur. Üzerine beyaz güllerden oluşan çelenk bırakılır. Bu arada salondaki kadınla erkekler ayrışırlar. Kadınlar salonun bir tarafında, erkekler diğer tarafında ayakta beklerler. Salonda erkeklerin başında beyaz külah olur. Môbed ölünün başına gelir, *Hord Avesta*'dan⁸⁷ bölümler okur. Okumasını tamamlayınca, el işaretiyle orada hazır bulunan birkaç erkek gelir, tabutu alır kapının yanındaki cenaze arabasına koyarlar. Bu arada erkekler, dışarıda başlarındaki külahı çıkarırlar.

Defin yapılacak yer yaklaşık üç yüz metrelik mesafededir. Araba yavaş yavaş oraya doğru hareket eder. Erkek ve kadınlar onu takip ederler. Bu arada bir

⁸⁴ Burası, Yazd'de köylerde Zerdüştilerin evlerinde bulunan ibadetlerin yapıldığı, dini törenlerin düzenlendiği odadır. Bu odanın literatürdeki adı *peskem-i mesdir*. Fakat Zerdüştiler sözlü olarak buraya *temiz oda* anlamına *otâk-ı pâkize* derler. Tavanı yarım kubbe şeklinde olan bu oda, yirmi-yirmi beş metre kare büyüklüğündedir. Beyaz bazen de yeşile boyanan kapısı doğuya dönüktür. Oda serilidir ve genelde duvarlarında o ev halkında ölenlerin fotoğrafları, nazar otundan yapılmış süsler, Zerdüş'tün resmi ve Fraveher Sembolü asılıdır. Odaya ayakkabısız ve başı kapalı girilir. Köydeki her Zerdüştinin evinde bu oda mutlaka bulunur. Şehirdekiler için bu söz konusu değildir. Bkz. Erdeşir Hurşıdyan, *Zibaşinâsi-yi Reng der Âyînhâ-yı İnan-ı Bastân*, Şirket-i Çâp-ı Hevâcî, 1394/2015, s. 195, s. 164.

⁸⁵ Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, ss. 81-82; Mary Boyce, "Diyanet-i Zertoştî der Dûrân-ı Mutehhir", Feridun Vehmen (ed. ve Farsçaya çev.) *Diyanet-i Zertoştî*, (I. Baskı, Tahran: Neşr-i Sâlis, 1386/2007), s. 136.

⁸⁶ Âdoryan Ateşgedesi, Zerdüştilerin Tahran'daki en eski merkezi ateşgedesidir. Zerdüştilere ait diğer birçok kurum, onun da içinde bulunduğu yerleşkededir.

⁸⁷ *Hord Avesta*, Sasaniler döneminde ibadet, bayram ve törenlerde okunmak üzere *Avesta*'dan bazı metinlerin seçilerek derlenmesiyle oluşturulmuş kitaptır. Menûçehrpûr, *Bidânîm û Serbilund Başîm*, ss. 77-78.

erkek, duman yükselen ateşdâni elinde tutarak, arabayı takip eder. Aslında geleneğe göre, bunun tabutun önünde yürümesi gerekir. Ölenin ailesinden biri, genelde en büyük erkek çocuktur, sağ bileğine yeşil mendil bağlar. Bu hareketi, ölümden sonra aileleri için yaşamın devam edeceğini sembolize etmektedir.⁸⁸

Cenaze arabası kabrin bulunduğu alana ulaştığında, tabut birkaç kişi tarafından omuzlara alınır, hazırlanmış kabre konulur. Kabir, yaklaşık bir metre derinliğinde, yarım metreden biraz genişliktedir. Kabrin dış kısmı, beton blokların üzerine konulması için çimento ve taşlarla örülüdür. Kabrin dibine cesedin üzerine bırakılacağı bir teneke konulur. Bu şekilde, cesedin toprakla teması kesilir. Bazen bunun ihmal edildiği olur. Demir tabut, kabre konulduktan sonra, yandaki demir kolun dönderilmesiyle ölü sırt üstü, başı batıya ayakları doğuya gelecek şekilde hafifçe kabre düşer. Tabut çıkarılır. Zerdüştiler ölenin diriliş gününde bu şekilde güneşe doğru ayağa kalkacağına inanırlar.⁸⁹ Mezarlık görevlisi, kabrin iki yanındaki taşların üstüne ayaklarını koyar. Madenî tasın içindeki sîr û sîdâb karışımını ve bir şişe gül suyunu kabrin içine ölünün yanına döker. Keskin kokulu sîr û sîdâb karışımıyla kabrin dezenfekte edilmesi amaçlanır. Gül suyu ise kabrin güzel kokmasını sağlar. Mezarlık görevlisi, son olarak ölünün üzerine ve kabrin içine beyaz gül yapraklarını serper. Önceden hazırlanmış bir metre uzunluğunda, otuz santimetre genişlikteki yedi beton blokla kabrin üzerini örter. Bloklar ölüye temas etmeden yaklaşık on-on beş santimetre havada olur. Beton blokların arasındaki boşluklardan kabre toprak dökülmemesi için, alçı ile sıvar. Bu şekilde cesed altında teneke, üstündeki bloklar sayesinde toprağa temas etmez. Açıklandığı üzere dinde, ölü bedeni kirli kabul edilmekte, onun toprakla temas etmesi halinde toprağı kirleteceğine inanılmaktadır. Bu işlemden sonra, birkaç erkek beton blokların üzerine kürekle toprak atar. Bu arada bazıları, yanlarında getirdikleri gül suyu şişelerini, toprağın üzerine döker. Atılan toprakla, mezar yerden çok hafif yükselir. Kabrin üzerine duman yükselen ateşdân, ölünün fotoğrafı ve beyaz gül konulur. Ayrıca kadınlar, yanlarında getirdikleri tüsüleri yakarak kabrin üzerine koyarlar. Böylece defin işlemi tamamlanmış olur.

---

⁸⁸ Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, ss. 80-81.

⁸⁹ Alipûr, *Dâdgâh-ı Cem*, s. 66.

Fotoğraf 4-5: Tahran’da bir ölünün gömülmesi (M. Emin Sular, 2014).

Gömme sırasında veya sonrasında orada bulunan ölünün yakınlarından hiçbiri üzüntülerini dile getirme adına ağlamaz. Zerdüşti gelenek, ölü için ağlamayı yasaklar.⁹⁰ Zerdüştilerin bu kurala uymada hassas olduğu görülmektedir.

Yezd gibi yerlerde kadınlar kabre su serper, şimşir ve mersin ağacı dallarını da bırakırlar. Bundan sonra *Avesta*’dan “*Bütün ölülerin temiz ruh ve fraveherlerine selam olsun.*” anlamına gelen cümleyi söyler ve üç defa *Eşimvehû* duasını okurlar.⁹¹ *Eşimvehû* dua metni ve tercümesi şu şekildedir : “*Eşimvehû vehîştîm estî uştâ estî ehmâyî hiet eşâyî vehîştâyî eşîm.*” *Doğruluk, en güzel iyilik ve mutluluğun esasıdır. Mutlu olan kişi, en doğru olanı isteyendir.*⁹²

Defin işlemi bittikten sonra, cenaze törenine katılanlar, mezarlığın karşısında Zerdüştilere ait olan etrafı yüksek duvarlarla çevrili, bahçesinde büyük ağaçların olduğu merkeze gider, salonda otururlar, Tahran Zerdüştiler Meclisi Başkanı, kürsüde kısa bir konuşma yapar. Konuşmasında ölü hakkında bilgiler verir, ölünün ruhu için yapılacak *Üçüncü*, *Dördüncü* ve *Porsî Törenlerinin* zamanını ve yerini belirtir. Cenaze törenine katılanlar bundan sonra otobüse biner, Âdoryan Ateşgedesi’ne dönerler. Burada Ateşgedeye gider, ölü için kutsal ateşin önünde dua eder ve *Avesta* okurlar. Cenaze defninden sonra ateşgedeye gitme rutin uygulamadır.

⁹⁰ Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, s. 135.

⁹¹ Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, s. 81.

⁹² *Mecmû’â-ı Sohenrânîhâ-yı Mōbed-i Mōbedân Rustem Şehzâdî*, Der. Mihrengîz Şehzâdî, s. 26; Menûçehrpûr, *Bidânîm û Serbilnd Başîm*, s. 79.

Sonuç

İran'da tarihte farklı birçok defin yöntemi uygulanmıştır. Bu defin şekillerinin uygulanmasında Zerdüşti dinin kirli kabul ettiği ölü bedeninin, tabiatın dört kutsal unsuru olan toprak, su, hava ve ateşin kirletilmemesi gerektiği inancının etkin olduğu görülmektedir. Bunun için cesedin bahsedilen bu unsurlara temas etmeden çabucak yok edilmesi hedeflenmiştir. Tarihte uygulanan defin şekillerinden belki de en ilginç, Sasanilerin son dönemlerinden itibaren öne çıkan ve yakın döneme kadar uygulanan dahme gelmektedir. Çeşitli sebeplerden dolayı dahmeyi terk etmek zorunda kalan Zerdüştiler, bu yöntemin doğruluğunu hala savunmaktadırlar. Günümüzde ölülerini yere gömen Zerdüştiler, cesedin toprakla temas etmemesi için kendilerince farklı metodlar geliştirmişlerdir. Bunun için kabrin içine teneke koyar cesedi de bu tenekenin üzerine bırakırlar. Kabrin üstünü de beton bloklarla örterler. Bu şekilde ölü teneke ile beton blokları arasında toprağa temas etmez. Bundan sonra beton blokların üzerini toprakla örterler.

Tarihte uygulanan defin şekillerinde dikkati çeken husus, ölüden geriye kalan kemiklerin özel yerlerde saklanmasıdır. Bunun, Zerdüşti geleneğindeki âhirzaman inancı ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde kemiklerin saklanması uygulaması artık söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim Meali, Haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, DİB Yay., Ankara 2014.
- Adam, Baki, "vd.", *Dinler Tarihi*, I. Baskı, Grafik Yay., Ankara 2015.
- Alipûr, Nesim, *Dâdgâh-ı Cem*, I. Baskı, Neşr-i Semîra, Neşr-i Semira, Tahran 1384/2005.
- Amûzgâr Jale ve Ahmet Tefzilî, *Usture-i Zindigi-yi Zerdüşti*, Çâp-ı Behmen, Tahran 1370/1991.
- Âştîyânî, Celaleddîn, *Zertoşt*, VIII. Baskı, Şirket-i Sihâm-ı İntişâr, Tahran 1381/2002.
- Birûnî, Ebû Reyhan, *Maziden Kalanlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011.
- Boyce, *A History of Zoroastrianism*, I. Baskı, Leiden 1975.

- _____, *Diyanet-i Zertoştî der Dûrân-ı Mutehhir*, Feridun Vehmen (ed. ve Farsçaya çev.) *Diyanet-i Zertoştî*, (I. Baskı, Tahran: Neşr-i Sâlis, 1386/2007).
- Fraveşî, Behrâm, *Cihân-ı Fraverî*, III. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1388/2009.
- Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkilap Kitapevi, İstanbul 2011.
- Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013.
- Heyderî, Melika ve Rıza Mıhrâferin, *Yeşt û Hişt*, I. Baskı, Şirket-i Çâp-ı Hevâcî, Tahran 1394/2015.
- Hurşîdyan, Erdeşîr, *Pâsoh bî Porseşhâ-yı Din-i Zertoştîyân*, İntişârat-ı Fraveher Tahran, 1387/2008.
- _____, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, II. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1387/2008.
- _____, *Endişe der Taht-ı Cemşîd*, Çâp-ı Ferâyen, Tahran 1392/2013.
- _____, *Zîbaşînâsi-yi Reng der Âyînâ-yı İran-ı Bastân*, Şirket-i Çâp-ı Hevâcî, 1394/2015.
- Kaderdân, Mihrdâd, *Costarî der Âyîn-i Zertoşt*, I. Baskı, İntişârat-ı Rahşîd, Şiraz 1386/2007.
- Mazdapûr, Ketayûn, *Zertoştîyân*, Defter-i Pejûheşhâ-yı Ferhengî, Tahran 1382/2003.
- Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Mûbed-i Mûbedân Rustem Şehzâdî*, Der. Mihrengîz Şehzâdî, Sazmân-ı Çâp-ı Hevâcî, Tahran, 1380/2001.
- Menûçehrpûr, Menûçehr, *Bîdânîm û Serbilund Başîm*, IV. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1390/2011.
- Nîknâm, Korûş, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1392/2013.
- Pûrrustemî, Ferâmerz, *Encümen-i Zertoştîyân-ı Tahran*, I. Baskı, İntişârat-ı Fraveher, Tahran 1387/2008.
- Ramazanhâni, Sıdîkî, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*, I. Baskı, Subhân-ı Nur, Yezd 1387/2008.

Hakemli Makale / Refereed Article

Geliş Tarihi / *Received*: 13.06.2017 • Kabul Tarihi / *Accepted*: 17.06.2017

Civil and Political Rights vs. Social and Economic Rights: A Brief Overview

Elif GÖZLER ÇAMUR*

Abstract

There have been significant conflicts in constituting both civil & political and economic & social rights. While some advocate the civil and political rights as primary rights, others claim that civil and political rights are nothing without social and economic regulations. In this paper, the emergence of these rights, their characteristics, the divisions and interdependence between them will be viewed in general terms. The ambiguous distinction between two sets of rights and the opposition to these rights will be analysed from different points of view. Related to the economic and social rights, the impact of globalisation and the role of international organisation will be explained by referring the WTO and TRIPS. Consequently the interdependence between both sets of rights will be detailed generally by referring Fredman and Sen.

Anahtar Kelimeler: *International Human Rights, Civil and Political Rights, Social and Economic Rights*

Medeni ve Siyasal Haklara Karşı Ekonomik ve Sosyal Haklar: Kısa Bir Değerlendirme

Öz

Medeni ve siyasi ile ekonomik ve sosyal hakların oluşumu ve içeriği geçmişten günümüze tartışmalı bir konu olagelmıştır. Kimi yazarlar medeni ve siyasal hakları daha temel ve öncül olarak görürken, diğerleri bu hakları sosyal ve ekonomik düzenlemeler olmaksızın işlevsiz olarak görürler. Bu çalışmada, bu hakların çıkış noktaları, içerikleri, farklılıkları ve karşılıklı bağımlılıkları genel olarak incelenecektir. Bu iki farklı hak kümesi arasındaki muğlak ayırım ve bu haklara karşı geliştirilen argümanlar farklı bakış açılarından açıklanacaktır. Ekonomik ve sosyal haklarla ilintili olarak, küreselleşmenin etkisi ve ulusüstü kurumların rolü, DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) ve TRIPS'e (ticaretle bağlantılı fikri mülkiyet hakları anlaşması) atıfta bulunarak tartışılacaktır. Ayrıca, her iki hak kümesi arasındaki bağımlılık genel olarak Fredman ve Sen' in argümanları çerçevesinde detaylandırılacaktır.

Anahtar Kavramlar: *Uluslararası İnsan Hakları, Medeni ve Siyasal Haklar, Sosyal ve Ekonomik Haklar*

---

* Arş. Gör., Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Elemanı, elifgözler1@gmail.com

The Emergence of Human Rights in Polarised World

The Universal Declaration of Human Rights emerged after the Second World War. In this sense, it can be said that, the concepts of international human rights emerged in the West widely in order to overcome threats to human dignity posed by oppressive economic and political systems (Donnelly, 1999: 7). After the acceptance of the Universal Declaration in 1948, the necessity of transforming human rights into legally binding obligations was arose. In order to adopt a binding treaty for the protection of human rights, it was considered that a single treaty could not be sufficient to cover all issues of different characteristics. The ideological division between the former communist systems and the liberal democratic countries and was impossible to connect because each was insisting on rights focusing over specific issues. This division can be obviously observed in the acceptance of two separate covenants in 1966: The International Covenant on Economic Social and Cultural Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights. They both came into effect ten years later in 1976 after thirty five states ratified both covenants (Bouandel, 1997: 18). The reason of lateness related to various issues mostly due to the cold war (Steiner, Alston and Goodman, 2008: 271). Throughout the cold war, human rights were politicized in a polarized world and commonly abused through ideological arguments. While the Western states aimed to reduce human rights to the traditional concept of civil and political rights, socialist states, defended the dominance of economic, social and cultural rights (Nowak, 2000:70).

Two sets of rights can be classified into negative and positive rights. This division basically based on the government's action in specific issues. Since civil and political rights require just the will of governments, and economic, social and cultural rights require material sources for their execution, former is defined as "negative" and the latter as "positive" rights (Bouandel, 1997: 24). Accordingly, protecting civil and political rights can be accomplished by basically setting judicial guarantees. For instance, the right to life, freedom of thought and movement, provided through not being subjected to governments' actions. However, economic, social and cultural rights are for specific categories of citizens only and rely on the material resources of every state (Bouandel, 1997: 23).

Characteristic instances of political rights are equal access to public service, the right to vote, and take part in the government. Civil rights are vary from the securing the individuals spiritual, physical, economic and legal existence (right to life, privacy and dignity, physical integrity; freedom of religion, thought, and opinion; right to recognition as a person before the law and nationality; right to own property) via classical freedom rights (liberty of person, freedom of movement, prohibition of slavery, freedom of expression) to detailed procedural safeguards related to the rule of law and fair trial generally (Nowak, 2000: 70). Second and modern generation economic and social rights are related with the

welfare state and the principles of international labour standards (Kenner, 2003: 1). The social rights concept basically are about creation of binding rules in order to protect disadvantageous members of society by giving them opportunities in education, health, employment (and may be in other social services fields) till they become almost in the same equality as compared with the other members of society. This approach includes positive action by the government which goes to do more than only policing negative freedoms (Feldman, 2002: 14). The Covenant on Economic, Social and Cultural Rights was composed in order to protect such rights. There are also specific established organisations to support the economic and social rights. For instance, the rights linked to the ILO were presumed to be “economic”, those related to the UN agencies like the agriculture and food and the WHO were considered as “social”, and those which belong to the area of interest of UNESCO were considered as “cultural” (Steiner, Alston and Goodman, 2008: 276).

An Ambiguous Distinction?

There are some distinctions between civil and political and economic and social rights which are depending on various factors: For instance, human rights, which referring to social, economic and cultural rights means that a person has a *right to* impose on government a positive obligation to supply the essential sources so that individuals can enjoy these rights. Civil liberties on the contrary usually include a person claiming a *freedom from*, for instance, an intervention of the government and its officials (Foster, 2003: 9). Also, social and economic rights are often conceived collectively enjoyed rather than individually like civil rights (Búrca, 2005: 1). However, there could be some exceptions of this distinction. Moreover, civil and political rights were perceived to be “legal” rights and could be best operated by the building good official committees, while economic and social rights were considered as “programme” rights and could be best operated by having a system of periodic reports (Steiner, Alston and Goodman, 2008: 273).

The division between economic and social rights and civil and political rights is eventually ambiguous notwithstanding the common presumption that the division are nearly juridically unavoidable and self-evident. Varieties of perceptions criticise that thesis and indicate the needs of more responsive ways to conceptualise the different rights (Alston, 1991: 139). The significant examples generally indicate the ambiguity of distinction based on positive and negative rights. For instance, implementing civil and political rights entails qualified judges, training military forces and the police, thus all those procedures need resources. These programmes require the positive action of government, therefore civil and political rights may be described as positive rights as well (Bouandel, 1997: 25). Many advocates of the negative rights indicate that while negative rights impose nothing on states, positive rights make claims on limited resources. This division fails, for instance, in developing countries, because not just the

primary education, but an independent judiciary also require financial resources. In all governments, negative rights must be secured by the means of state regulation by apparatus of legislation, police forces and so on which are not costless at all. In this respect, every characteristic over negative rights may be applied to positive rights clearly because there is not such big difference in terms of government action (Hill; 1992: 3). Again, as Fredman states, “Not only do civil and political rights give rise to positive duties. Many socio economic rights give rise to duties of restraint in addition to positive duties, thereby overlapping with civil and political rights. The right to be housed includes a restraint on the state from unlawful evictions, covering the same ground as the civil and political rights to respect for privacy, home, and family life” (Fredman, 2008: 68). Similarly, there are examples of ambiguous positive and negative duties in the principles of right to life and education. For instance, right to life can be required positive duties as well. This involves the right not to die of preventable reasons by governments, such as exposure, starvation, or reasonably evitable illnesses (Fredman, 2008: 67). Also, duties over education enhance both positive and negative rights respectively on economic and social and civil and political rights. In civil and political conception, the right to education emerges as restraint on the government from interfering with education, and specifically with preference of religious instruction (Fredman, 2008: 215). On the other hand, there are various oppositions from different points to both civil and political and economic and social rights.

Critics and Opposition

The resistance to basic civil and political rights in developing countries stem from various directions. First, there is the argument that these rights hinder economic development and growth. Moreover, it has been stated that if poor people have the chance to choose between enjoying political freedoms and providing economic needs, they will invariably choose the latter. Finally, it has often been told that the highlight on democracy and political freedom, is particularly a “western” concept, which goes, specifically, against “Asian values”, which are supposed to be more concerned with discipline and order than on freedoms (Sen, 1999: 149). However, the opposition to social and economic rights was much more extensive than the opposition to civil and political rights. One aspect suggests that such expansive list of social and economic rights may result in “rights inflation” and downgrade “genuine” human rights, specifically the rights of the individual. Others claim that securing minimum income, education and health, necessarily requires a “large” state, or even socialism (Gauri, 2005: 70).

The fear of socialism or ideological driven concerns takes up a serious place in the discussion of economic rights. Furthermore, international labour rights, like the right to organise or work were considered by some as fundamental since it has been seen the way of realisation of dignity. However, the same rights

are seen ideological since they impose positive duties on states because the state intervention hinders operation of free market system (Kenner, 2003: 3). Eide explains this opposition with cultural traditions:

“In many parts of the world economic and social rights are still not properly recognized. Scepticism about those rights with outright negative attitudes to economic and social rights, derives from cultural traditions. One manifestation of the relativity inherent in cultural traditions is the assumption in some western societies that human rights shall be construed as natural rights, securing the freedom of the individual from the state. On the basis of this narrow construction of human rights, significant parts of the International Bill of Human Rights can be challenged” (Eide, 2000: 110).

One discussion applied against social and economic rights from a legalistic perception is that they are not “justiciable”. That is to say that, they are not appropriate for conferring by courts. Several logics can be built against this. For Eide,

“First, many aspects of economic and social rights can be made justiciable, as can be seen in many domestic legal systems. Second, the concept of justiciability is in itself very fluid and reflects differences in legal traditions and in philosophical views about the relationship between courts and the state. Third, human rights can still be human rights even when they are not in all aspects justiciable. Furthermore rights which are not initially justiciable can gradually become so by concretization both through practice and through more detailed standard-setting at the international level and by legislation at the national level” (Eide, 2000: 112).

Implementation

Civil and political rights may refer to the same meaning in different countries. However, for economic and social rights, it is very likely that they are going to be practiced variedly in different countries. Some approaches claim that providing social security, requires more than make laws; it needs a great capital wealth, and many countries in the world today are still in the economically desperate circumstances (Cranston, 1973: 66). That is to say that, it is not the same right to healthcare or shelter if you are living in a rich country with great sources or in a poor country. Thus, developing countries and highly developed countries cannot provide the same civil and political rights in the same equality. The same logic can be implemented on civil and political rights as well (Neier, 2008: 285).

It is not just about economic sources but legal mechanisms. The legal systems in most developing countries are inadequate and enforcement mechanism

are poor, thus, allowing people to make legal complaints of poor service provision will further politicise trials, undermine their capacity to judge present rights, and possibly augment government expenses even where it is unfair or inefficient (Gauri, 2003: 72). On the contrary, the implementation of social and economic rights, may be failed in rich and well established democracies as well. For instance, the huge deprivations in, education, healthcare and social sphere of the African Americans in the United States cause high mortality rates and the high rates show that the accession to certain rights for a segment of society obviously not protected well enough (Sen, 1999: 155).

Generally, the resistance to social and economic rights started with the decline of communism and the widespread acceptance of free market and continued with the processes of globalisation (Steiner, Alston and Goodman, 2008: 264). Depending on this, the enthusiastic adoption of free market economies in many countries has brought the diminishing role of the state as the main guarantor of social and economic rights (Alston, 1994: 150). According to Fredman,

“Globalisation argue against positive human rights duties, state intervention through positive duties is costly, artificially elevates labour costs above market value, and prevents companies from competing on equal terms with others in the globalized world who are not subject to such regulation. Positive human rights duties therefore obstruct the process of globalisation and make things worse for every people they set out the project. There are two aspects to this claim. The first is that globalisation on its own advances human welfare. The second is that positive human rights duties impede such advances” (Fredman, 2008: 44).

The functioning of welfare rights needs an active form of government. The welfare state generally includes transfer programs by which income is transferred from taxpayers to citizens whom the government give entitlements to various services. The welfare state requires government to have large-scale business enterprises such as health insurance, shelter plans, and so on. These complex regulations include recognising the needs of citizens and also an extensive bureaucracy is required to secure these regulations (Kelley, 2008: 287).

Sometimes states cannot make social intervenes even if it is wished to due to the fear of the capital flight. Thus, they cannot insist on protecting human rights if these rights against the interest of major companies. The weakness of the state is due to the trade regulations which impose by WTO. These laws generally prohibit state to take action protecting their domestic trade against international competitions. These prohibitions even include the non-trade regulations which have an indirect protectionism such as promoting social services (Fredman, 2008: 47). In the subject of global interventionism on governments, the agreement on

intellectual property becomes significantly important. TRIPS directly affect the will of states, deciding their patenting regime, and seek the state's own policies on the right to life, food and health. For example, the duty of protecting the right to life by the provision of medical care is endangered by the patenting criterion of TRIPS. In 2001, 39 leading pharmaceutical companies claimed TRIPS regulations and tried to prosecute the South African government for breaching the agreement with the reason that it made easy the generics production and importation to manage the AIDS (Fredman, 2008:49).

Interdependency

The UDHR indicates a right to “a Standard of living adequate to ... health and well-being” but does not set the economic regulations to make this properly functioning (Nickel, 1987: 152). For Pogge, “Socio economic rights are currently, and by far, the most frequently unfulfilled human rights. The widespread fail in the fulfilment of these rights also plays a major role in explaining global deficit in civil and political human rights demanding democracy, due process, and the rule of law” (Pogge, 2003: 62). Also, as stated by Marx, civil and political rights are useless unless social and economic rights are provided (Bouandel, 1997: 17). Different from the UDHR, the preamble of the ICCPR states: “the ideal of free human beings enjoying civil and political freedom and freedom from fear and want can only be achieved if conditions are created whereby everyone may enjoy his or her civil and political rights, as well as his or her economic social and cultural rights.” Indeed, realisation of the civil rights such as freedom from inhuman and degrading treatment, a society may need to set up particular social and economic safeguards (Pogge, 2003:70). For instance in many countries, domestic servants suffer from inhuman or degrading treatment by their employers and it is completely legal. There are some legal prohibitions on this problem but unfortunately ineffective partly due to the low educational levels of the servants (Pogge, 2003: 63).

Moreover, as a supportive right, education is the primary medium through which socially and economically weak children and adults can take themselves out of misery and gain the ability to participate fully in society. Plus, education directly have a positive effect on individuals' political abilities to exercise their democratic right (Fredman, 2008: 216). In the same way, according to Sen, there is an open link between exercising political freedoms and the realisation of economic necessities. The relation between those notions are not only instrumental (political freedoms can have a great role in providing support and formation in the solution of serious economic needs), but also constructive. This notion of economic needs is related to generally open public discussions and debates, securing of which requires pressure on essential political liberty and civil rights. The concentration of economic needs joins to the necessity of political freedoms. There are three different aspects that take us in the destination of general supremacy of essential political and liberal rights:

1-their direct significance in human life accompanied with basic abilities (including that of social and political participation)

2-their instrumental character include the encourage individuals to express their claims to gain political attention (including claims on economic needs).

3-their constructive character in the formulation of “needs” (including perceiving of “economic needs” in a social aspect) (Sen, 1999: 148).

By explaining the “instrumental” role of the political and the democratic role of freedoms, Sen indicates that, “Political and civil rights give people the opportunity to draw attention forcefully to general needs, and demand appropriate public action. Governmental response to the acute suffering of people depends on the pressure that is put on the government, and this is where the exercise of political rights (voting, criticizing, protesting and so on) can make a real difference” (Sen, 1999: 151).

A genuine democracy cannot only be achieved by adopting and protecting certain procedures and rules. It should also contain the opportunities for people. The mobilisation of political participants was very significant in preventing disasters like famine and sharply blaming governments for causing open starvation, for not preventing it. Therefore, democracy can be seen as a medium for generating a set of opportunities and the utilisation of these opportunities are accompanied with the exercising of political and democratic rights (Sen, 1998: 155).

Conclusion

Theoretically, there could be a distinction between both sets of rights. However, when it comes to practice, it is not as it seems to be. With its elements such as right to free speech and solidarity, political rights emerge as a primary instrument to claim social and economic rights. On the other hand, without economic and social rights the exercising of civil and political rights can be undermined. Especially, the right to education prepare a proper foundation to understand and practice civil and political rights. Therefore, advocating civil and political rights and blaming social and economic rights for downgrading the importance of human rights would be unfair and may lead to miss the foundational logic of these rights. Because of all these basic reasons and the indivisible connection, rights should not be concern superior to each other.

References

- Alston P. (1994), *Economic And Social Rights* in L. Henkin and J. Hargrove (Eds), *Human Rights: an Agenda For The Next Century*, The American Society Of International Law Press.
- Bouandel Y. (1997), *Human Rights And Comparative Politics*, Dartmouth Publishing.
- Búrca G. (2005), *The Future Of Social Rights Protection In Europe* In G. Búrca and B. Witte (eds), *Social Rights in Europe*, Oxford University Press.
- Cranston M. (1973), *What Are Human Rights*, The Bodley Head Publishing.
- Donnelly J. (1999), *The Social Construction Of International Human Rights* in T Dunne and N. Wheeler(Eds) *Human Rights In Global Politics*, Cambridge University Press.
- Eide A. (2000), *Economic and Social Rights* in J. Symonides (ed), *Human Rights: Concept and Standarts*, Unesco Publishing.
- Feldman F. (2002), *Civil Liberties and Human Rights in England And Wales*, Oxford University Press.
- Foster S. (2003), *Human Rights and Civil Liberties*, , Longman Press.
- Fredman S. (2008), *Human Rights Transformed-Positive Rights, Positive Duties*, Oxford Univesity Press.
- Gauri V. (2005), *Social Rights And Economics: Claims To Health Care And Education* In Developing Countries In P. Alston And M. Robinson (Eds), *Human Rights and Development: Towards Mutual Reinforcement*, Oxford University Press.
- Hill D. (1992), *Rights and Their Realisation* in R. Beddard and D. Hills (Eds), *Economic, Social and Cultural Rights, Progress and Achievement*, St. Martins Press, New York .
- Kelley D. (2008), *A Life Of One's Own: Individual Rights And The Welfare State* In H. Steiner, P. Alston, R. Goodman (Eds) , *International Human Rights In Context*, Oxford University Press.
- Kenner J. (2003), *Economical and Social Rights in The EU Legal Order: The Mirage Of Indivisibility*, in T. Hervey And J. Kenner (Eds), *Economic And Social Rights Under The EU Charter Of Fundamental Rights- A Legal Perspective*, Hart Publishing.
- Neier A. (2008), *Social and Economic Rights: A Critique* in H. Steiner, P. Alston, R. GOODMAN (Eds) , *International Human Rights In Context*, Oxford University Press.

- Nickel J. (1987), *Making Sense Of Human Rights: Philosophical Reflections On The Universal Declaration Of Human Rights*, , University Of California Press.
- Nowak M. (2000), *Civil and Political Rights* in J. Symonides (ed), *Human Rights: Concept and Standarts*, Unesco Publishing.
- Pogge T. (2003), *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*, Polity Press.
- Sen A. (1999), *Development As Freedom*, , Oxford University Press.
- Steiner H., Alston P., Goodman R. (2008), *International Human Rights İn Context*, Oxford University Press.